

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Ιανουάριος 2003 • τεύχος 107 • € 4

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Ιανουάριος 2003
τεύχος 107 • 4 €

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Έλλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 40 €
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €
Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

Ευρώπη, Κύπρος

Έτήσια (12 τεύχη): 50 €

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 60 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Έθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48 (παρακαλούμε να
αναγράφεται τό όνομα του
καταθέτη)

ή
μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Άθήνα 11472
τηλ. 210-6470079 &
fax: 210-6470696
e-mail: poliths@otenet.gr
Έκτύπωση: Άφοι Χρυσοχοῦ
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 210-5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Άγγελος Έλεφάντης, Κι επί γῆς ειρήνης; (I) Κι επί γῆς ειρήνης; (II) Οί «όκτώ»	5
Μαρίνα Κόντη, Κῆποι στίς ταράτσες λοιπόν	6
Βασίλης Ζουναλῆς, Όχι στόν πόλεμο, ναί στήν Ευρώπη	8

Άντώνης Λιάκος, Μεταμοντερνισμός, ιστοριογραφία καί Άριστερά	12
Έφη Γαζή, Περί μεταμοντερνισμού καί ιστοριογραφίας	18
Παντελῆς Μπουκάλας, Περιήγηση στίς «μαῦρες όπές» του μεταπολιτευτικού δίου	22
Έλένη Περδικούρη, Άριστείδης Μπαλτάς, Άντικείμενα καί όψεις έαντου	24
Άγγελος Έλεφάντης, Άριστείδης Μπαλτάς, ένας λογοδοσμένος	27
Φίλιππος Ήλιού, Ένα περιοδικό καί μιά έποχή: Τά κοινωνικά συμφραζόμενα του Άνταίου	31
Γιώργος Άγγελόπουλος, Πολιτικές πρακτικές καί πολυπολιτισμικότητα	35
Άριστείδης Μπαλτάς, Η «ιστορία καί ή φιλοσοφία τῆς έπιστήμης» άέναντι στίς «σπουδές έπιστήμης καί τεχνολογίας»	44
Μαριάννα Τόλια, Διαδρομές ζωγραφικής μνήμης. Άπό τόν Μπότσογλου στό Μπαχαριάν ώς τίς φυλακές Άβέρωφ	60

Γιάνα Κατσιαμπούρα, Τιμαρίων	62
Μαριάννα Τόλια, Νίκος Χατζηνικολάου, Άπό τόν Μολιέρο στόν Γκόγια	64
Άπό τίς τελευταίες εκδόσεις	66

Έξώφυλλο: Δημήτρης Περδικίδης, Πορτραίτο τῆς Μα-
τίλντ, Άθήνα 1950 - Πορτραίτο του Φράνσις, Άθήνα
1948, Πορτραίτο τῆς Σοφίας, Άθήνα 1948, Φοιτητής
στήν ΑΣΚΤ, Άθήνα 1948.

Κι ἐπί γῆς εἰρήνη; (I)

«**Ἡ** ἀλήθεια λέγει ὅτι ἡ Τουρκία δέν πρέπει νά γίνει μέλος τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης γιατί δέν ἔχει τίποτε νά προσφέρει στόν πολιτισμό τῆς Εὐρώπης ὅπως δέν προσέφερε τίποτε μέχρι τώρα. Ἡ παρουσία της εἶναι βουτηγμένη στό αἷμα, στή βαρβαρότητα καί τίς λεηλασίες κι ὄχι στήν παραγωγή πολιτισμοῦ».

Κος Χρ. Παπασκευαῖδης, -
Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καί Πάσης Ἑλλάδος

Ἄν πᾶσα ἡ Ἑλλάς πολιτευόταν ὡς ἀπό ἄμβωνος ὑπαγορεύει ὁ κ. Παρσκευαῖδης, ποτέ δέν θά ἐβασίλευε ἐπί γῆς εἰρήνη καί ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία. Γιατί τό κήρυγμά του, ἐκτός ἀπό ἀντιστορικό εἶναι κήρυγμα μίσους, καθόσον καί ρατσιστικό. Πῶς συμβιβάζουν οἱ χριστιανοί, οἱ πραγματικοί χριστιανοί, τό κήρυγμα τῆς ἀγάπης (ὅ,τι καί νά σημαίνει αὐτό) μέ τή μοχθηρή ἀδολεσχία τοῦ προκαθημένου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος; Τό συμβιβάζουν, τό κολάζουν. Ὅπως οἱ ὀπαδοί τῶν ὁμάδων ταυτίζουν τήν ὀπαδοςύνη τους μέ τό «φιλαθλον πνεῦμα». Κι αὐτό εἶναι τό κύριο πρόβλημα, καθόσον κατέχει τά μυαλά καί τά αἰσθήματα πολλῶν ἀνθρώπων - συμπολιτῶν μας.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Κι ἐπί γῆς εἰρήνη; (II) Οἱ «ὀκτώ»

Ἰδιο πνεῦμα μισαλλοδοξίας συνέχει καί τή θέση τῶν «8» Εὐρωπαίων ἡγετῶν πού συντάσσονται μέ πολεμόχαρα αἰσθήματα καί τήν πρακτική τοῦ Μπούς. Καθολικοί αὐτοί (οἱ περισσότεροι) ἢ προτεστάντες συντάσσονται μέ τόν «ἄξονα τοῦ καλοῦ», τινάζοντας στόν ἀέρα τίς προσπάθειες γιά τήν εὐρωπαϊκή ἐνοποίηση. Τώρα πού, οἱ τοῦ πρώην ἀνατολικοῦ στρατοπέδου, ἔγιναν μέλη τῆς Ε.Ε., ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς, προσθέτουν τή σημαία του ὡς ἀχνό ἀστεράκι στήν ἀλλαζονική ἀστερόεσσα. Κι ὅλοι μαζί, οἱ «ὀκτώ», καθολικοί ἢ προτεστάντες, τινάζουν στόν ἀέρα τό πνεῦμα τῆς ἀνοχῆς, τῆς δημοκρατίας καί τῆς καταλλαγῆς. Φταίει ὁ χριστιανισμός γι' αὐτό; Δέν ἔχει καμιά σημασία. Ἀρκεῖ νά κρατᾶ τή σπάθα ὁ «ἀμερικανός φίλος», ἀκόμη κι ἂν οἱ λαοί τῆς Εὐρώπης, ἀνατολικῆς καί δυτικῆς, ἀντιδροῦν μαζικά στόν πόλεμο, ἀκόμα κι ἂν Εὐρωπαῖοι ἐπίσκοποι, καθολικοί καί προτεστάντες, εἶναι ἐνάντιοι στόν πόλεμο. Ὅσο τέτοιες ἀπόψεις καί τέτοιες δυνάμεις δέν ἡττηθοῦν ἡ εὐρωπαϊκή ἐνοποίηση θά τορπιλλίζεται. Καί τό ὄραμα τῆς Ἐνωμένης Εὐρώπης δέν θά εἶναι παρά ἓνα ὄραμα πού θά χρειαστεῖ σκληροῦς ἀγῶνες νά πάρει σάρκα καί ὀστά.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

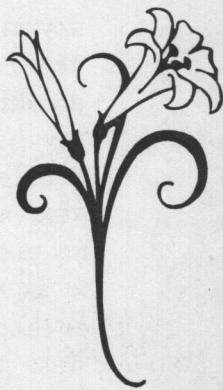

Κῆποι στίς ταρατσες λοιπόν

Ἐκ τῆς ἀρχῆς ἀρχίσαμε μέ τά νούμερα. Μόλις τό 2,9% τῆς συνολικῆς ἐπιφάνειας τῆς Ἀθήνας καλύπτεται ἀπό πράσινο. Σέ κάθε κάτοικο ἀντιστοιχοῦν 2,55 τετραγωνικά μέτρα πρασίνου! Τό χαμηλότερο ἀποδεκτό ὄριο εἶναι 15 τ.μ. Μετρήσεις τοῦ τμήματος Φυσικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἔδειξαν ὅτι, κατά τήν περίοδο τοῦ καλοκαιριοῦ, ἡ θερμοκρασία στό κέντρο τῆς Ἀθήνας εἶναι κατά 7-8 βαθμούς ὑψηλότερη ἀπό τά προάστια. Τό ἴδιο φαινόμενο, αὐτό τῆς ἀστικῆς θερμικῆς νησίδας, παρατηρήθηκε καί στή Θεσσαλονίκη, τό Βόλο, τήν Πάτρα, τό Ἡράκλειο.

Ἐκ τῆς ἀρχῆς ἀρχίσαμε τά νούμερα καί ἄς πᾶμε σ' ὅ,τι βλέπουμε καθημερινά, ὅσοι ἔχουμε τήν ἀτυχία νά ζοῦμε σέ πυκνά δομημένες περιοχές. Τσιμέντο, τσιμέντο καί πάλι τσιμέντο. Λίγες μόνο θλιβερές νεραντζιές κατά μήκος τῶν πεζοδρομίων γιά νά μᾶς θυμίζουν ὅτι ὑπάρχει καί κάτι ἄλλο, ἐκτός τοῦ μπετόν, πού λέγεται δέντρο, φύλλα, πρασινάδα. Τά περιθώρια βελτίωσης αὐτῆς τῆς κατάστασης ἐλάχιστα. Τό ἀστικό πράσινο, ὅπως λέγεται, δέν μπορεῖ νά αὐξηθεῖ γιατί ἀπλούστατα δέν μπορούμε νά γκρεμίσουμε τίς πολυκατοικίες. Ὅ,τι χτίστηκε χτίστηκε καί ὅ,τι τσιμεντοποιήθηκε, τσιμεντοποιήθηκε. Βασικός νόμος τῆς οἰκοδόμησης, κάτι σάν τό νόμο τῆς βαρύτητας. Παρά τίς ἐξαγγελίες τῶν δημάρχων γιά δημιουργία χώρων πρασίνου στίς πόλεις, ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι τό περίφημο πράσινο ἔχει ἐλάχιστη τύχη νά αὐξηθεῖ στό χῶρο τῶν ὑπαρχόντων πολεοδομικῶν συγκροτημάτων. Ἡ βελτίωση μπορεῖ νά ὑπάρξει στό ἀπό ἄνω καί πέρα. Σέ ὅ,τι πρόκειται νά χτιστεῖ, πού καλό θά εἶναι νά μή θυμίζει σέ τίποτα τό παρελθόν. Εἶναι ὅμως πράγματι ἔτσι ἢ ὑπάρχει τρόπος τό τσιμεντοποιημένο τοπίο τῆς πόλης μας νά ἀλλάξει μορφή; Φαίνεται ὅτι ὑπάρχει τρόπος. Καί ἡ ἐπανάσταση τῆς μεταμόρφωσης τῆς πόλης θά ξεκινήσει ἀπό τίς ταρατσες. Μά, πῶς δέν τό σκέφτηκαν τόσοι καί τόσοι δήμαρχοι καί ὑπουργοί προηγουμένως; Δέν τό γνωρίζω, ὅπως δέν γνωρίζω καί γιατί ἔχουν ἐγκαταλειφθεῖ στή μοίρα τους τό πεδίο τοῦ Ἄρεως, ὁ ἐθνικός κῆπος, ὁ λόφος Λυκαβητοῦ, ὁ λόφος Ἀρδητοῦ. Ὅπως δέν γνωρίζω γιατί ἦταν προτιμότερο νά χτιστεῖ τό κτῆμα Θῶν ἀπό τό νά γίνει ἄλσος.

Κῆποι στίς ταρατσες λοιπόν. Τή λαμπρή αὐτή ἰδέα, ἄξια μίμησης, εἶχε ὁ Δῆμος τοῦ Ρέντη. Στήν ταρατσα ἐνός διώροφου κτηρίου ἐφαρμόζεται, ἀπό τόν προηγούμενο Σεπτέμβριο, πιλοτικό πρόγραμμα, μετασχηματισμοῦ τῆς σέ κῆπο. Θά εἶναι ὁ πρῶτος ταρατσόκηπος στήν Ἑλλάδα! Στά 560 τ.μ τῆς

ταράτσας αὐτῆς μεγαλώνουν ἤδη 4.000 φυτά. Δεκαπέντε μέρες χρειάστηκαν γιὰ νὰ ἀλλάξει τό σκηνικό: τό γνωστό γκρί τοῦ τιμμένου νὰ γίνει πράσινο τῶν φυτῶν. Τό κόστος, 50,000 εὐρώ, ἢ 89 εὐρώ ἀνά τετραγωνικό μέτρο, καλύφθηκε ἐξολοκλήρου ἀπό ἐταιρεία πού ἀσχολεῖται μέ τέτοιες κατασκευές. Ἀνάλογοι κῆποι μποροῦν νὰ δημιουργηθοῦν σέ κάθε ταράτσα, ἀφοῦ τό πάχος ὅλων τῶν ὑλικῶν, ἀδιάβροχη μεμβράνη, σύστημα ἄρδευσης συμπεριλαμβανομένου τοῦ εἰδικοῦ χωμάτινου μείγματος καί τῶν φυτῶν, δέν ξεπερνοῦν τά 10 ἑκατοστά πάχος. Ἄν καί δέν εἶμαι εἰδικός, σκέφτομαι ὅτι αὐτό δέν εἶναι μεγάλο βᾶρος γιὰ νὰ ἀλλάξει τά στατικά δεδομένα μιᾶς πολυκατοικίας. Σίγουρα θά χρειάζεται μιᾶ τεχνική μελέτη πρὶν γίνει ὁ κῆπος, ἀλλά τό ζήτημα δέν εἶναι αὐτό ἀλλά τό κατά πόσο θά συνειδητοποιήσουμε τά εὐεργετήματα μιᾶς τέτοιας κίνησης γιὰ τή ζωή μας.

Ἡ πρωτοποριακή ἰδέα τοῦ ταρατσόκηπου ἔχει πολλαπλά ὀφέλη, περιβαλλοντικά καί κοινωνικά: α) ρυθμίζει τή θερμοκρασία. Τό πρασίνισμα τῶν ταρασῶν ἐξομαλύνει τίς ἀκραῖες τιμές θερμοκρασίας καί ὑγρασίας στό ἀστικό περιβάλλον, β) αὐξάνει τό ὀξυγόνο. Τά φυτά ἔχουν τήν ἰδιότητα νὰ ἀπορροφῶν διοξείδιο τοῦ ἀνθρακα καί νὰ παράγουν ὀξυγόνο, μέσω τῆς διαδικασίας τῆς φωτοσύνθεσης, ὅπως μαθαίναμε καί στό σχολεῖο, γ) βελτιώνεται ἡ ποιότητα τοῦ ἀέρα, μιᾶ καί στήν ἐπιφάνεια τῶν φύλλων μποροῦν νὰ κατακρατοῦνται σωματίδια σκόνης καί ἄλλων ρυπογόνων στοιχείων, δ) ἐξοικονομεῖται ἐνέργεια. Ἦδη ὁ Τομέας Ἐφαρμογῶν τοῦ Τμήματος Φυσικῆς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν μελετᾷ τό ἐνεργειακό ὄφελος πού θά προσφέρει αὐτή ἡ μετατροπή. Τούς καλοκαιρινούς μῆνες μπορεῖ νὰ προκύψει ἐξοικονόμηση ἐνέργειας τῆς τάξης τοῦ 30-40% στόν ὄροφο κάτω ἀπό τήν ταράτσα. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο μειώνεται ἡ χρήση κλιματιστικῶν μηχανημάτων, τόσο καταστροφική γιὰ τό περιβάλλον.

Ἄντε καί κάναμε κήπους στίς ταράτσες. Ποιός θά τοῦς φροντίζει; Τά φυτά πού φυτεύτηκαν εἶναι ξηροθερμικά, δηλαδή ἔχουν ἐλάχιστες ἀνάγκες συντήρησης, ἐλάχιστες ἀπαιτήσεις γιὰ νερό, καί εἶναι προσαρμοσμένα στίς συνθήκες τοῦ μεσογειακοῦ κλίματος. Τά φυτά αὐτά δέν ἀνήκουν στή σφαῖρα τῆς φαντασίας. Δέν πρόκειται γιὰ τά ἐκατόφυλλα χρυσαλιφούρφουρα, τά φανταστικά λουλουδία τῆς Λιλιπούπολης. Πρόκειται γιὰ φυτά πού ἔχουμε στήν Ἑλλάδα, φυτά βέβαια πού ἔχουμε ξεχάσει πιά καί τό ὄνομά τους. Λεβάντα, λεβαντίνη, μαντζουράνα, βερβένα, βερονίκη, γεράνι, ἐσκαλόνια, τεύκριουμ, γκαζάνια. Ἄλλά, καί ξηροθερμικά νὰ μὴν ἦταν τά φυτά, δέν θά μπορούσαν νὰ προσέχουν αὐτούς τοῦς κήπους οἱ ἠλικιωμένοι ἄνθρωποι πού βρίσκονται σέ κάθε πολυκατοικία, ἂν δέν τοῦς ἔχουμε ἤδη παρκάρι σέ κάνα ἴδρυμα, πλήττοντας ἀφόρητα μπροστά στήν τηλεόραση;

Μοιάζει οὐτοπία ἀλλά δέν εἶναι. Ἡ μεταμόρφωση τῆς πόλης μπορεῖ νὰ

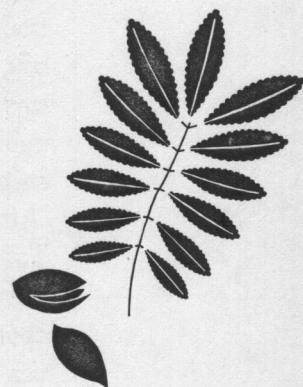

γίνει πραγματικότητα. Ἀπό τήν εἰκόνα τῶν ταρατσῶν πού τώρα εἶναι γεμάτες κεραῖες, θερμοσυσσωρευτές καί ἄλλα ἄχρηστα ἀντικείμενα, ἀπό τήν εἰκόνα τῆς πυκνῆς δόμησης χωρίς ἴχνος κενοῦ χώρου γιά ἀνάσα, μπορούμε νά περάσουμε στήν εἰκόνα ἑνός πράσινου τοπίου.

Τό παράδειγμα τοῦ Δήμου Ρέντη μποροῦν νά τό μιμηθοῦν καί ἄλλοι δήμοι. Ἡ Τοπική Αὐτοδιοίκηση καθώς καί τό Ὑπ. Γεωργίας θά μπορούσαν νά υἱοθετήσουν τήν πρωτότυπη αὐτή ἰδέα δίνοντας κίνητρα στούς κατοίκους γιά νά ἀντιμετωπίσουν τό οικονομικό κόστος πού δέν εἶναι τόσο δυσβάσταχτο σέ σχέση μέ τά τεράστια ὀφέλη πού προκύπτουν.

Νά μή φτάσουμε ὅμως στό σημεῖο μελλοντικά νά γεμίσουμε τίς τaráτσες μέ φοίνικες, πσίινες καί μεγαλόπρεπα φυτά ὡς δεῖγμα τῆς γκλαμουριᾶς μας, γιατί τότε οἱ τaráτσες θά μοιάζουν μ' ἐκεῖνα τά καπέλα πού φοροῦσε ἡ Γεωργία Βασιλειάδου στήν ταινία «Οἱ γαμπροί τῆς Εὐτυχίας». Πού ὅσο πλατύγυρο καί βαρυφορτωμένο λουλούδια ἦταν τό καπέλο τόσο πιό γελοία ἡ Βασιλειάδου. Τήν ἀσχῆμια τῆς Ἀθήνας πᾶμε νά καλύψουμε μ' ἕναν τρόπο διακριτικό, σεμνό καί ἀποτελεσματικό. Σκοπός δέν εἶναι οὔτε νά μεταμορφωθοῦν οἱ τaráτσες τῶν πολυκατοικιῶν σέ χλιδάτα ρούφ γκάρντενς, ἄλλως κῆποι στεγῶν, οὔτε οἱ ἄνθρωποι πού τό σκέφτηκαν καί τό ἔπραξαν αὐτό διεκδικοῦν αὐτοπροβολή καί κανάλια γιά νά τοῦς παίρνουν συνεντεύξεις. Ἄν ὑπάρχει ἕνα αἴτημα γιά μιά βιώσιμη πόλη, ἂν ὑπάρχει αἴτημα γιά ἀλλαγῆ τῶν συνθηκῶν διαβίωσης στίς πόλεις τότε πρέπει νά ξεβουλευτοῦμε ὅλοι ἀπό τήν ξάπλα στόν καναπέ καί νά δράσουμε. Δέν χρειάζονται λόγια οὔτε οἰκολογικά μανιφέστα γιά νά ἀποδείξουμε τήν περιβαλλοντική μας εὐαισθησία. Πράξη χρειάζεται, ὅπως γιά ὅλα ὅσα θέλουμε νά ἀλλάξουν.

Μαρίνα Κόντη

ἝΟχι στόν πόλεμο, ναι στήν Εὐρώπη

Σύμφωνα μέ πρόσφατη δημοσκόπηση 82 στούς 100 πολίτες τῆς ΕΕ καί 75 στούς 100 πολίτες τῶν πρὸς ἔνταξη στήν ΕΕ δεκατριῶν χωρῶν ἀντιτίθενται στή συμμετοχή τῶν χωρῶν τους σέ πόλεμο κατά τοῦ Ἰράκ χωρίς μία νέα ἀπόφαση τοῦ ΟΗΕ.

Ἐκεῖνο, πάντως, πού μετράει περισσότερο εἶναι τό ὅτι ἀκόμη κι ἂν ὑπάρξει μία τέτοια ἀπόφαση ἡ πλειοψηφία τῶν Εὐρωπαίων λέει «ὄχι στόν πόλεμο» νέτα-σκέτα. Ἡ Εὐρώπη δέν θέλει πάλι τήν ἐργαλειακή χρήση τοῦ πολέμου ἐν ὀνόματι τοῦ Καλοῦ ἐναντίον τοῦ Κακοῦ. Μιλᾶμε γιά τήν μεταα-

ποικιοκρατική Εὐρώπη, γιά τήν Εὐρώπη πού δέν χωρίζεται στά δύο ἀπό τό τεῖχος τοῦ Βερολίνου, γιά τήν μετα-πολεμική Εὐρώπη, ὄνομα καί πράγμα. Οἱ Σταυροφορίες δέν πείθουν πιά.

Πολύ περισσότερο δέν πείθουν τά καμώματα τῆς ἀμερικανικῆς ἡγεσίας. Ὡς γνωστόν, ὁ Μπούς ὑποσχέθηκε ὅτι στίς 5 Φεβρουαρίου οἱ ΗΠΑ θά φιλοτιμηθοῦν, ἐπιτέλους, νά ἀποκαλύψουν στό Συμβούλιο Ἀσφαλείας τά στοιχεῖα πού «ἀποδεικνύουν» τήν κατοχή ὀπλων μαζικῆς καταστροφῆς ἀπό τό Ἰράκ. Ἔτσι, λίγο πρὶν τήν ἔναρξη τοῦ προεξαγγελθέντος πολέμου θά μπεῖ καί τό κερασάκι στήν τούρτα: θά ἔχει «ἀποδειχθεῖ» ἡ ἐνοχή τοῦ Σαντάμ Χουσεῖν, ὁπότε βάσει τῆς προηγούμενης ἀπόφασης 1441 τοῦ ΟΗΕ ὁ πόλεμος κατά τοῦ Ἰράκ θά βαπτισθεῖ «δίκαιος πόλεμος». Τό ἐπιχείρημα τῆς ἡγεσίας τῶν ΗΠΑ: ἐνῶ τό ἰρακινό καθεστῶς εἶχε τήν ἄνεση τοῦ χρόνου καί τίς εὐκαιρίες νά συνεργασθεῖ μέ τούς ἐπιθεωρητές τοῦ ΟΗΕ γιά τόν ἐντοπισμό καί τήν καταστροφή τοῦ ἐπικινδύνου ὄπλοστασίου του, ἐπέμενε στή συνήθη παρελκυστική τακτική του φορτώνοντας τούς ἐπιθεωρητές μέ 12.000 ἀνούσιες σελίδες, ἀποκρύπτοντας τήν ἀλήθεια.

Γιά τόν Μπούς, κοντολογίς, σκοπός τῆς ἀπόφασης 1441 ἦταν νά «ἀποδειχθεῖ» ἡ κακοπιστία τοῦ Σαντάμ (μέ ὅποιονδήποτε καθαρῶ ἢ θολῶ τρόπο, μιά καί ὁ πόλεμος δρομολογήθηκε γιά πολύ πιό σοβαροῦς λόγους, γι' αὐτό καί τά εἰσαγωγικά), ἔτσι ὥστε νά οἰκοδομηθεῖ μιά εὐρύτερη συμμαχία, νά καμφθοῦν ὅσο γίνεται οἱ παγκόσμιες ἀντιπολεμικές διαθέσεις, ἰδιαίτέρως οἱ εὐρωπαϊκές, καί ὅπωςδήποτε αὐτές στό ἐσωτερικό τῶν ΗΠΑ. Ἐπιπλέον, τό χρονοδιάγραμμα πού συνόδευε τήν ἀπόφαση 1441 ἐπέτρεπε τήν καλύτερη δυνατή στρατιωτική προετοιμασία τῆς ἐπίθεσης καί τήν ἐκδήλωσή της τήν εὐνοϊκότερη περίοδο (κατάλληλες κλιματολογικές συνθήκες στήν περιοχή).

Οἱ «ἀποδείξεις», τίς ὁποῖες θά παρουσιάσει ὁ Κόλιν Πάουελ στίς 5 Φεβρουαρίου ἄλλοῦ ἀποσκοποῦν. Ἄν ἀποσκοποῦσαν στόν ἀφοπλισμό τοῦ Ἰράκ, ἄν οἱ κορῶνες γιά τήν ἀπειλή πού συνιστᾷ τό βιολογικό-πυρηνικό-χημικό ὄπλοστάσιο τοῦ Σαντάμ συμβάδιζαν καί μέ τίς ἐνέργειες τῶν ΗΠΑ, θά ἔπρεπε αὐτές οἱ ἀποδείξεις νά δοθοῦν ἐγκαίρως στούς ἐπιθεωρητές τοῦ ΟΗΕ (ἔστω καί τώρα) ὥστε νά δράσουν ἀποτελεσματικότερα στόν ἐντοπισμό καί στήν καταστροφή αὐτοῦ τοῦ ὄπλοστασίου. Γιατί δέν ἔγινε κάτι τέτοιο; Διότι αὐτό θά ἀπέτρεπε, ἐνδεχομένως, τόν προαποφασισμένο «δίκαιο πόλεμο». Ἡ, στήν καλύτερη τότε γιά τά σχέδια τῆς ἀμερικανικῆς ἡγεσίας περίπτωση, θά ὑποχρέωνε τόν Μπούς νά χρεωθεῖ, χωρίς προσχήματα, ὅλον τόν κυνισμό τῶν πραγματικῶν λόγων τοῦ πολέμου, ἕναν κυνισμό ὑπέρτερο τοῦ κυνισμοῦ τῶν διαγγεγμάτων του.

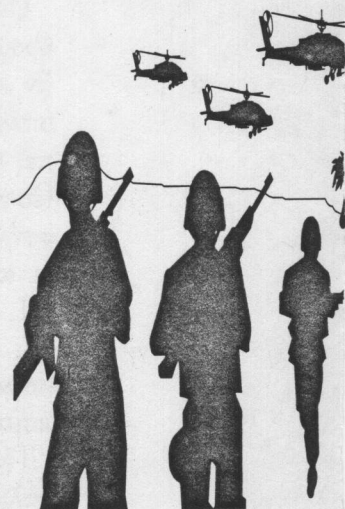
Τά προσχήματα, ἀκόμη κι ὅταν ξεσκεπάζονται ὡς τέτοια, βοηθοῦν. Ὅταν, μάλιστα, περιβάλλονται μέ τό κύρος καί κυρίως μέ τήν πολιτικοστρατιωτική ἰσχύ τοῦ πλανητάρχη, εἶναι καί ἀποτελεσματικά. Ἀνακουφίζουν τίς συ-

νειδήσεις, ὅσες εἶναι πρόθυμες νά ἀνακουφισθοῦν. Πολύ δέ περισσότερο, στήν συγκεκριμένη περίπτωση, μέ νωπή ἀκόμη τή μνήμη τῆς τραγωδίας τῆς 11ης Σεπτεμβρίου 2001 καί τήν ὄντως ἀπεχθή φιγούρα τοῦ Σαντάμ Χουσεῖν. Δέν ξεκινᾷς ἕναν τέτοιο πόλεμο διακηρύσσοντας ὡμά «θέλω νά ἐξαφανίσω τόν Σαντάμ καί νά κυριαρχήσω στήν περιοχή, νά ὑποχρεώσω καί τό καθεστῶς τῆς Σαουδικῆς Ἀραβίας νά διακόψει κάθε βοήθεια πρὸς τήν ὅποια Ἕλ Κάιντα, νά γίνω τό ἀδιαφιλονίκητο ἀφεντικό τῶν πετρελαίων τῆς περιοχῆς, νά ἐπιβεβαιώσω ὅτι εἶμαι ἕνα ἀποτελεσματικό ἀφεντικό τοῦ πλανῆ-τη ἀπερίοριστης ἰσχύος» καί λοιπά συναφῆ.

Τό ὅτι οἱ πολλοί καί ὀπωσδήποτε οἱ ἡγέτες μας γνωρίζουν τίς ἀλήθειες αὐτοῦ τοῦ πολέμου συνιστᾷ τό κατ' ἐξοχήν δικό τους πρόβλημα καί ὄχι τῶν ΗΠΑ. Θά συστρατευθοῦν μέ τήν ὑπερδύναμη ἢ θά τῆς βάλουν τρικλοποδιές; Οἱ Εὐρωπαῖοι πολίτες, γιά νά περιοριστοῦμε στή γειτονιά μας μέ τίς τόσες ἀδράνειες ἀλλά καί τίς τόσες δυνατότητες, ἔβαλαν ἤδη τίς τρικλοποδιές τους καί διαδηλώνουν «ὄχι στόν πόλεμο», χωρίς νά ἔχουν πεῖ ἀκόμη τήν τελευταία τους λέξη. Οἱ ἀντιδράσεις τους ὄλο καί θά δυναμώνουν ὅσο πλησιάζει ὁ πόλεμος καί μετά τό ξεκίνημά του. Οἱ κυβερνήσεις τους, ὅμως, εἴτε ἔχουν ἐπιλέξει τή συστράτευση μέ τόν Μπούς, εἴτε κρύβονται πίσω ἀπό τό δάχτυλό τους, εἴτε θέλουν νά ἀποτρέψουν τόν πόλεμο ἀλλά τούς τραβοῦν τό χαλί κάτω ἀπό τά πόδια τους. Τά γεγονότα εἶναι ἤδη γνωστά. Πρῶτος ὁ Μπλέρ στάθηκε ἀποφασιστικά στό πλευρό τοῦ Μπούς τορπιλίζοντας κάθε προσπάθεια γιά μία κοινή στάση τῆς ΕΕ. Ὁ Σρέντερ καί ὁ Σιράκ προσπάθησαν νά συγκροτήσουν ἕνα μέτωπο ἐναντίον τῆς ἀμερικανικῆς ἐπιθετικότητας ἀλλά ἔμειναν μόνοι τους. Καί τό χειρότερο: ὀκτώ Εὐρωπαῖοι ἡγέτες πιασμένοι χέρι-χέρι ἐπιβεβαίωσαν ἐγγράφως (30 Ἰανουαρίου) πῶς οἱ δεσμοί Εὐρώπης-ΗΠΑ εἶναι πάνω ἀπ' ὅλα «περισσότερο ἀπό ποτέ μία ἐγγύηση ἐλευθερίας» καί ὅτι αὐτοί οἱ δεσμοί δέν πρέπει νά καταστοῦν «θύμα τοῦ ἰρακινοῦ καθεστῶτος». Ἄς ξαναθυμῆσουμε αὐτούς τούς ὀκτώ: Τόνυ Μπλέρ (Ἀγγλία), Χοσέ Μαρία Ἀθνάρ (Ἰσπανία), Σίλβιο Μπερλουσκόνι (Ἰταλία), Χοσέ Μπαρόσο (Πορτογαλία), Ἄντρης Ράσμουνσεν (Δανία), Βάκλαβ Χάβελ (Τσεχία), Λέσζεκ Μίλερ (Πολωνία) καί Πέτερ Μέτγκιεσι (Οὐγγαρία). Ἄς ἀναφέρουμε καί τό τυπικό πολιτικό τους στίγμα: ἕνας σοσιαλδημοκράτης, πέντε δεξιοί καί δύο πρώην κομμουνιστές. Ἄλλοῦ βρίσκονται οἱ πολίτες τῆς Εὐρώπης κι ἄλλοῦ οἱ περισσότεροι ἀπό τούς ἡγέτες τους.

Πολλοί μίλησαν γιά παράδοξον πράγμα καί μέ τό δίκιο τους. Ἄναφέρουμε, ἐνδεικτικά, τήν καθολική ἀντίθεση τῶν Ἰσπανῶν σέ ἕναν πόλεμο κατά τοῦ Ἰράκ ἀνεξαρτήτως ἐγκρίσεων ἢ μή τοῦ Συμβουλίου Ἀσφαλείας (μόνο τό 13% εἶναι ὑπέρ τοῦ πολέμου κατόπιν ἐγκρίσεως τοῦ ΟΗΕ καί μόλις 4% ὑπέρ ἑνός πολέμου μέ μονομερή ἀπόφαση τῶν ΗΠΑ καί τῶν συμμάχων

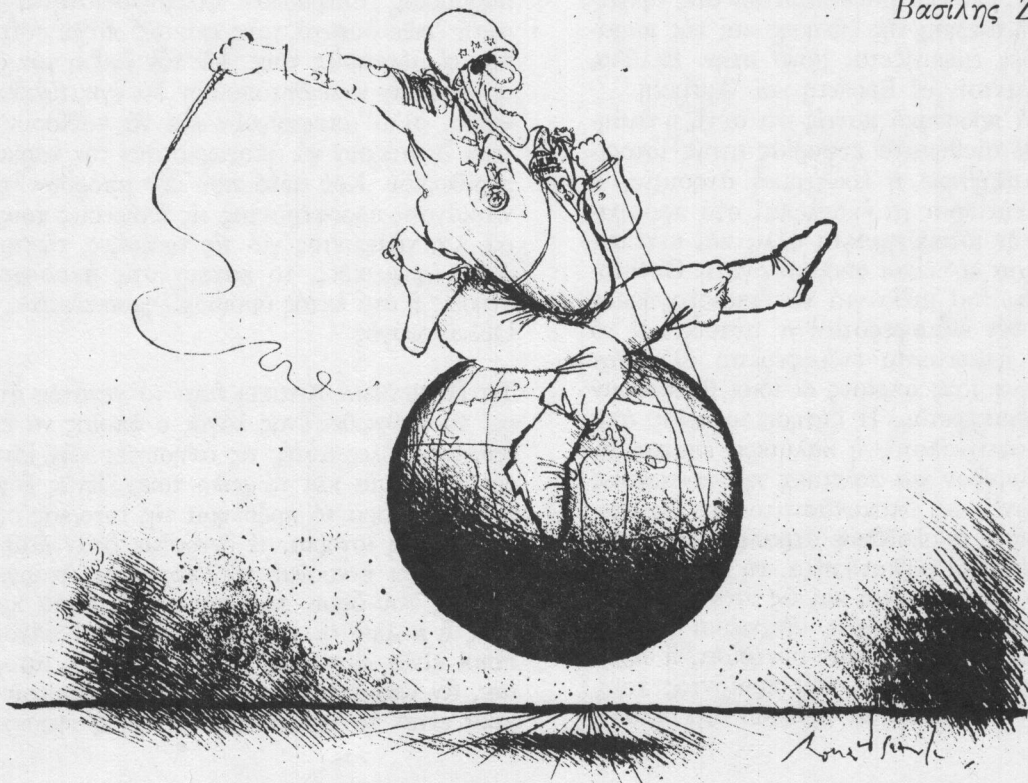

τους). Ἐντούτοις, ὁ Ἄθναρ πρωτοστάτησε στήν ἐπιστολή τῶν «ὀκτώ» (πρωτοδημοσιεύθηκε στήν Wall Street Journal). Ἄλλά κι ὁ Μπλέρ, συμπολέμαρχος τοῦ Μπούς, δέν ἔχει πίσω του τό 84% τῶν Βρετανῶν πού πιστεύουν πώς δέν πρέπει νά γίνει πόλεμος χωρίς νέα ἀπόφαση τοῦ ΟΗΕ καί τούς μισούς, σχεδόν, Βρετανούς πού ἀντιτίθενται σέ μία πολεμική ἐμπλοκή κάτω ἀπό ὅποιεσδήποτε συνθήκες.

Ἄν ξύσουμε, ὅμως, μέ ὑπομονή τό ἐπιφανειακό στρῶμα τῶν ἐντυπώσεων θά ἀντιληφθοῦμε ὅτι τά πράγματα δέν εἶναι τόσο παράδοξα. Δέν θά μακρηγορήσω ἐδῶ περί αὐτοῦ. Θά περιοριστῶ στό κύριο: ἡ ἀπουσία μιᾶς ἐναλλακτικῆς πολιτικῆς διεξόδου μέ σάρκα καί ὀστά καί ἡ ἀσυδοσία τῶν ΗΠΑ (τό ἕνα φέρνει τό ἄλλο, μέχρι νεοτέρας) ἐπιτρέπει τέτοια παράδοξα. Ἡ ἀντιπολεμική διάθεση τῶν Εὐρωπαίων εἶναι χειραγωγήσιμη ἀκόμη κι ἀπό ἐκείνους τούς ἡγέτες τους, οἱ ὁποῖοι ἔχουν τούς δικούς τους ὑπέρτερους πολιτικοἰδεολογικούς λόγους (ἐνίοτε ἐτερόκλητους) νά ἀδιαφορήσουν προσωρινά γι' αὐτή τή διάθεση. Αὐτή ἡ κατάσταση, πάντως, ἄς μὴν μᾶς ἀκίνητοποιήσει. Ἄς κρατηθοῦμε ἀπό τή θετικότητα τῆς ἀντιπολεμικῆς διάθεσης τῶν Εὐρωπαίων, ἄς διαδηλώσουμε ὅλοι μαζί καί χωρίς ἀποκλεισμούς «ὄχι στόν πόλεμο», «ναί στήν Εὐρώπη». Ἄς στριμώξουμε, ὅσο γίνεται πιο ἀποτελεσματικά, τούς ἡγέτες μας πρὸς αὐτήν τήν κατεύθυνση.

Βασίλης Ζουναλῆς

ΜΕΤΑΜΟΝΤΕΡΝΙΣΜΟΣ, ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΙΣΤΕΡΑ

του Ἀντώνη Λιάκου

ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΧΡΟΝΙΑ είναι αισθητή μιά αύξηση του ενδιαφέροντος για την ιστορία, τόσο του μεγάλου κοινού, όσο και θεσμική. Εκδηλώνεται πολλαπλά. Μέ την αύξηση των εκδόσεων πρωτότυπων, μεταφρασμένων και συλλογικών έργων, μέ την ίδρυση νέων τμημάτων και προγραμμάτων ιστορίας στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, μέ την εμπλοκή σε χρηματοδοτούμενα κοινοτικά προγράμματα, μέ τόν πολλαπλασιασμό των ιστορικών ενθεμάτων στις εφημερίδες κ.λπ. Αυτή η αύξηση της ζήτησης και της παραγωγής ιστορίας δέν εμφανίζεται μόνο στην Ελλάδα, αλλά λίγο πολύ παντού, σε Εὐρώπη και Ἀμερική.

Θά μπορούσε νά προσδοκᾶ κανείς ὅτι αὐτή ἡ ἀνησυχία θά προκαλοῦσε αἰσθήματα εὐφορίας στους ιστορικούς. Ἀντίθετα αὐξήθηκε ἡ ἐσωτερική ἀνησυχία, ἡ ὁποία βρήκε τήν εὐκαιρία νά ἐκδηλωθεῖ στό πρόσφατο συνέδριο γιά τήν ιστοριογραφία ἀλλά και μετέπειτα. Αὐτή ἡ ἀνησυχία δέν εἶναι ἀδικαιολόγητη. Οἱ ιστορικοί εἶχαν φτιάξει ἕνα μῦθο γιά νά δικαιολογήσουν γιατί ἡ κοινωνία δέν ἐνδιαφερόταν γι' αὐτούς και τό ἔργο τους. Τώρα ἡ κοινωνία ἐνδιαφέρεται ἀλλά ὄχι γιά τους λόγους γιά τους ὁποίους οἱ ἴδιοι θεωροῦσαν ὅτι πρέπει νά ἐνδιαφέρεται. Ἡ ζήτηση ιστορίας ἀπό τό μεγάλο κοινό ἀντικαθιστᾶ, ἢ καλύτερα ἐπισκιάζει, τό παλιότερο ἐνδιαφέρον γιά πολιτικές και κοινωνικές ἀναλύσεις, λειτουργεῖ ὡς ὑποκατάστατο τῆς λογοτεχνίας (ἢ ὁποία ἐπίσης ἀκολούθησε ἀτραπούς τῆς ιστορίας: βλ. τό νέο ιστορικό μυθιστόρημα, τῆ λογοτεχνική ιστορική μαρτυρία κ.λπ.), ἀκόμη και ὡς καταναλωτική μόδα, ὡς καλλιέργεια νοσταλγίας. Ξεχνιέμαι μέ μιά ιστορία, δηλαδή. Οἱ ιστορικοί εἶχαν συνηθίσει, ἢ εἶχαν τήν αὐταπάτη, ὅτι εἶναι κύριοι τοῦ προϊόντος τους. Ἀπολάμβαναν τήν πολυτέλεια νά γράφουν ὅ,τι θέλουν,

ἔστω κι ἂν δέν ἐνδιέφερε κανέναν. Ξαφνικά, τρέχοντας πίσω ἀπό τά χρηματοδοτούμενα προγράμματα διαπιστώνουν ὅτι βρέθηκαν στήν ἀλυσίδα παραγωγῆς, κόνοντας πράγματα πού δέν εἶχαν σχεδιάσει, πού δέν ἦταν στίς προτεραιότητές τους. Στά πανεπιστήμια κλήθηκαν νά δημιουργήσουν νέα προγράμματα και νέα μαθήματα γεφυρώνοντας τίς προωθημένες λεκτικές περιγραφές των Βρυξελλῶν μέ μιά ἀρχαϊκή ἢ ἀνύπαρκτη παράδοση. Ἐπεδίωκαν φιλοδημοσιότητα, ἀλλά ὅταν αὐτή ἔριξε δυνατά τους φακούς πάνω τους, φωτίστηκαν οἱ ἀδυναμίες τους. Μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο οἱ ιστορικοί συνειδητοποιοῦν ὅτι ἐγκαταλείπουν τή γαλαρία, ἀλλά ἀποφεύγουν και νά καθίσουν στήν πλατεία. Διστάζουν νά ἀποχωριστοῦν τόν ναρκισσισμό τοῦ περιθωρίου. Καί αὐτό πού δέν μποροῦν νά ποῦν και νά κάνουν προσφέροντας τίς ὑπηρεσίες τους στήν ἀγορά, λ.χ. γράφοντας γιά τίς τράπεζες, τά προγράμματα ἢ τίς εφημερίδες, τό κάνουν στίς ἀκαδημαϊκές συναντήσεις ἢ στά ἐκτός ἀμοιβῆς δημοσιεύματα. Acting out. Οὐδείς ψόγος.

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΑΡΧΙΖΕΙ ἀπό τό γεγονός ὅτι δέν μπορεῖ νά ἀρθρωθεῖ ἕνας λόγος ὁ ὁποῖος νά ἐκφράζει μέ σαφήνεια ὅλες αὐτές τίς ἀνησυχίες των ιστορικών γιά τό ἐπάγγελμα και τό ρόλο τους. Ἐνας λόγος δηλαδή πού νά ἀφορᾶ τό πρόβλημα τῆς ιστορίας σήμερα. Γιατί κάνουμε ιστορία, τί ἐννοοῦμε ὅταν λέμε «ιστορία» κι ἂν ὅλοι ἐννοοῦμε τό ἴδιο, γιατί ὑπάρχουν πολλές χρήσεις τοῦ ὄρου, πῶς κάνουμε ιστορία και ἂν εἶναι ἕνας ἢ πολλοί οἱ τρόποι αὐτοί, ποιοί κάνουν ιστορία, ποιοί εἶναι οἱ φορεῖς τῆς παραγωγῆς ιστορικής γνώσης, ἂν ὑπάρχουν κανόνες ἀξιοπιστίας τοῦ προϊόντος, ποιά εἶναι τά ὄρια ἀνάμεσα στή διαφοροποίηση των

προϊόντων και στην καλπονόθευσή τους, ποιά είναι ή ανθρωπογεωγραφία της κατανάλωσης της ιστορίας; "Όπως τόσοι και τόσοι, αναρωτιούνται και οι ιστορικοί για την ταυτότητά τους. Μπήκαν, όπως και πάρα πολλοί άλλοι πριν από αυτούς, στην προβληματική του αναστοχασμού (κάτι πρέπει να σκεφτούν για τον εαυτό τους) και στην πολιτική των ταυτοτήτων (κάτι πρέπει να δείξουν προς τα έξω). Γιατί να αποτελέσουν εξαίρεση;

Η πηγή των ερωτημάτων δεν βρίσκεται μόνο στο έσωτερικό της κοινότητας. Προέρχεται και από τό περιβάλλον της. "Άλλωστε γιατί να πληρώνουν (έστω να κακοπληρώνουν) όλοι αυτοί τους ιστορικούς για την ιστορία; Τί γυρεύουν όλοι αυτοί από μās; Κι εδώ αρχίζουν μερικά ενοχλητικά ή βασανιστικά ερωτήματα: πώς θά διαχειριστεί ή κοινωνία την ιστορία της; Τί πρέπει να ξεχνοῦμε και τί να θυμόμαστε; Πώς μπορούν κοινότητες πού συγκρούονται γύρω και εξαιτίας της μνήμης τους να ξαναφτιάξουν τή ζωή τους χωρίς να τίς τυραννοῦν τά φαντάσματα του παρελθόντος; Πώς μπορεί ή ιστορία να βοηθήσει σέ μία ιστορική αναδόμηση των Βαλκανίων και της ευρύτερης περιοχής μας; Πώς θά διαχειριστοῦμε τίς διαιρεμένες μνήμες των δύο κοινοτήτων στην Κύπρο; Ποιό ρόλο θά παίξουν οι ιστορικοί και οι ιστορίες πού γράφουν στην δημιουργία και στην ένοποίηση του ένιαίου ευρωπαϊκού χώρου; Η έννοια της ιστορικής διαφάνειας μπορεί να ένταχθεί, και πώς, στά πολιτικά μεταρρυθμιστικά προγράμματα; Ποιά είναι ή σημασία της μνήμης των κοινωνικῶν αγώνων για τή διεκδίκηση αξιοπρέπειας και την ένισχυση της άντοχής των κοινωνικῶν ὑποκειμένων, και πώς θά διασωθεί από την ακαδημαϊκή ἀπονεύρωσή της; Μέ τί ὑλικά και ποιές διαδικασίες συγκροτοῦν οι άνθρωποι τίς ταυτότητές τους; Τό «δικαίωμα στή Μνήμη», πώς τίθεται από τους ιστορικούς και πώς δέν θά έκμεταλλευτοῦν τά μνημονικά ζητήματα επιτήδειοι δημαγωγοί; Γιατί από την ιστορία των γεγονότων και των φαινομένων ένδιαφέρονται για την ιστορία των εμπειριῶν τους; Τί σχέση έχει αυτό μέ τίς ευρύτερες ἀλλαγές στά habitus της κοινωνίας; Τί θέλουν οι θεσμοί από μās, τί θέλει τό κοινό από μās, τί θέλει ή αγορά, τί θέλουμε εμεῖς από τόν εαυτό μας; Πώς θά αναπαραχθεί ή κοινότητα στό νέο ένιαίο ευρωπαϊκό περιβάλλον πού όρίζει νέες ερευνητικές και διδακτικές προτεραιότητες, άλλα κριτήρια ἀξιολόγησης; Ποιός βάζει, τέλος πάντων, την ἀτζέντα στίς ιστορικές ἀναζητήσεις;

ΟΙ ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ, της ταυτότητας, της ετερότητας, δέν είναι ακαδημαϊκές σημασιούλες. Είναι έννοιες οι οποίες προκύπτουν από πρακτικές μās κοινωνίας πού ἀλλάζει, ἀλλά όχι όπως περιμέναμε. Πού ἀλλάζει ξεβολεύοντας τά νοητικά μας νοικοκυριά. Πρόκειται για έννοιες πού διαμεσολαβοῦν, μέσα από μία πυκνή ακαδημαϊκή συζήτηση, ὑπαρκτές κοινωνικές ἀνάγκες. Νέους τρόπους συνάρθρωσης του κοινωνικού

είναι και της συνείδησής του. Πού ἀποκρυσταλλώνουν τρόπους σκέψης. Ένοποιούν διαφορετικές προσεγγίσεις. Δέν γίνεται επί ματαιῶ ἐδώ και τριάντα χρόνια αυτή ή συζήτηση. Κι αν ἀκόμη κάποιος τίς χρησιμοποιήσουν και ως σημαίες εὐκαιρίας, δέν κρίνεται από 'κει τό ζήτημα, όπως δέν κρίνεται λ.χ. ο μαρξισμός από τό γεγονός ότι κάποιος τόν χρησιμοποιήσαν και συνεχίζουν να τόν χρησιμοποιοῦν ως σημαία εὐκαιρίας ή να τόν πουλάνε σάν πραγματεία.

Αυτά τά ζητήματα έχουν ξεσηκώσει μία μεγάλη συζήτηση σχεδόν παντού. Και έπειδή οι ιστορικοί δέν είναι όλοι λευκοί ήλικιωμένοι άνδρες όπως στον 19ο αἰώνα, ούτε έτυχαν όλοι ανθρωπιστικής εκπαίδευσης, ούτε έχουν παρόμοιες πολιτικές πεποιθήσεις, ούτε ἀνάλογες προσβάσεις στίς διάφορες εξουσίες, ούτε είναι τό ίδιο πλούσιοι ή φτωχοί, ούτε έχουν την ίδια θέση στίς πανεπιστημιακές ιεραρχίες, ούτε ὁμοιο ταμπεραμέντο, για όλους αυτούς τους λόγους ή συζήτηση είναι μεγάλη, πολυφωνική, πλούσια, μέ πολλούς πειραματισμούς, λίγες σιγουριές και περισσότερες κόντρες. Σέ μία τέτοια συζήτηση ὄλο και περισσότερο ξενίζουν ὅσοι ὑψώνουν και κουνούν διδακτικά τό δάχτυλο για να μās πούν «έτσι γίνεται ή ιστορία», για να μās ὀρίσουν «τί είναι και τί δέν είναι ιστορία», τί είναι και τί δέν είναι ἀλήθεια, για να μās πούν πώς μόνοι αυτοί ὑπερασπίζονται τόν ὀρθό λόγο, τό Διαφωτισμό, την 'Ορθοδοξία, τόν Έλληνισμό, την 'Αριστερά, την κριτική σκέψη, και ὄ,τι άλλο συνώνυμο συνήθως της δικής τους ιδεολογικής ματιᾶς. 'Ακόμη ξενίζουν αυτοί πού μπαίνουν στή συζήτηση χωρίς να κάνουν τόν κόπο να ένημερωθοῦν στοιχειωδῶς γι' αυτήν, αυτοί πού ξεκινούν από γενικευτικές θέσεις του τύπου:

Στίς μέρες μας, μέσα στό κλίμα της επιθετικής ανορθολογικότητας και του αναθεωρητισμοῦ πού συνοδεύει την πολιτική εγκαθίδρυση της λεγόμενης «ένιαίας σκέψης», οι κοινὸι τόποι της ιστοριογραφικής παραγωγής προσβάλλονται έν ὀνόματι της μεταμοντέρνας κατάστασης και ἀναγορεύονται σέ «έπιστημονικά» διακυβεύματα βαρύνουσας σημασίας.

Μέ εξέπληξε δυσάρεστα ή φράση αυτή πού ἀνοίγει τό άρθρο του κ. Νίκου Θεοτοκά «Μεταμοντερνισμός και 'Ιστοριογραφία. Περί ἀλήθειας και ἀληθειῶν στην ιστορία» (Πολίτης, 106 [Δεκ. 2002], 24-35). Τό ὕφος της και οι ὅροι της παραπέμπουν σέ κομματικές ἀποφάσεις και μάλιστα αυτές πού ἀνήγγελλαν διαγραφές διαφωνούντων. Η ίδια διαιότητα μέ την ὁποία τό θύμα παρουσιάζεται συνεργάτης του ταξικού ἔχθρου, ἐδώ της «ένιαίας σκέψης», κάτι συνώνυμο του ἱμπεριαλισμοῦ, της νέας τάξης πραγμάτων, μās κατηγορίας σαφῶς και ένκρινῶς ἐπιστημονικά θεμελιωμένης μέ την αὐστηρότητα πού επικαλεῖται ὁ συγγραφέας. Ποιοί είναι αυτοί πού ἐγκαλοῦνται για επιθετικό ἀνορθολογισμό, αναθεωρητισμό (ρεβιζιονιστές στην παλιά κομ-

ματική γλώσσα, παραπέμπει τώρα σ' αυτούς που άμφισθητούν τά έγκλήματα τών Ναζί); Ποιοί είναι αυτοί που έγκαλούνται για συνεργασία στην έγκαθίδρυση τής «ένιαίας σκέψης» που επιβάλλει ό ιμπεριαλισμός; Ή άφεντιά μου, ή Έφη Γαζή και ό Χάρης Έξερτζόγλου. Μάλιστα.

Είχα προσδοκίες διαβάζοντας τόν τίτλο αυτού του άρθρου, τό όποιο μάλιστα ύποσχόταν ότι θά σχολιάσει και θά άσκήσει κριτική στό παλαιότερο άρθρο μου «Περί ποιητικής τής Ίστορίας» (Τά Ίστορικά, 31 (1999)259-290). Γρήγορα όμως άπογοητεύτηκα για τρεις λόγους:

1. Άγνοια;

Έχω τήν κακή συνήθεια νά διαβάζω τά βιβλία και τά άρθρα άνάποδα, άρχίζοντας από τίς ύποσημειώσεις. Αυτή είναι ή κουζίνα τών ιστορικών, όπως έλεγαν οι δάσκαλοί μας, και εκεί βλέπεις μέ τί ύλικά μαγειρεύουν. Έκείνο που διαπίστωσα είναι ότι ό Ν.Θ. αναφέρεται στό μεταμοντερνισμό και τήν ιστοριογραφία χωρίς νά γνωρίζει ούτε ένα βιβλίο για τό πώς σχετίζονται τά ζητήματα αυτά, όχι από τά κλασσικά του είδους, αλλά ούτε καν από τά αντιρρητικά, και ύπάρχουν σοβαρά έργα που συγκροτούν έναν αντίλογο. Άναρωτήθηκα, πώς μπορεί νά γράφει κανείς για πράγματα για τά όποια δέν γνωρίζει; Δέν πρόκειται για έλλειψη αναφορών γιατί οι ύποσημειώσεις του είναι εκτεταμένες, αν και άπρόσεκτες.¹ Τά μόνα ξενόγλωσσα βιβλία, που αναφέρει στό άρθρο του, τό πρώτο είναι έκδοση του 1962 και τό δεύτερο του 1978. Κι από αυτά μόνο τό πρώτο αναφέρεται στην ιστοριογραφία. Κι άς κύλησε εδώ και τέσσερις δεκαετίες μία θάλασσα στην κοίτη του ποταμού. Άναρωτήθηκα, είναι δυνατόν; Τί διαβάει ό Ν.Θ. ως σύγχρονη ιστοριογραφία, σε τί αναφέρεται; Για τό λόγο αυτό ξανακοίταξα τό άρθρο του «Ό Μάρξ και ή σύγχρονη ιστοριογραφία», δημοσιευμένο στό 1997.² Δέν μπορεί, εκεί ή σύγχρονη ιστοριογραφία αναφέρεται στον τίτλο, εκεί θά λέει, σκέφτηκα. Καινούργια έκπληξη όταν διαπίστωσα ότι στό άρθρο αυτό παραπέμπει 40 φορές στους Μάρξ-Έγκελς, μία φορά στον Καστοριάδη, μία στον Λέγκα και μία σε μεταφρασμένο στό έλληνικά σύντομο άρθρο του Χόμπσπομ για τό Μάρξ και τήν ιστοριογραφία. Και πάλι, είναι δυνατόν; Είναι. Καμιά αναφορά στη σύγχρονη ιστοριογραφία. Έστω, καμιά αναφορά στη σύγχρονη μαρξιστική ιστοριογραφία; Ούτε λόγος για τόν Ε.Π. Τόμσον, και τούς Βρετανούς μαρξιστές, καμιά αναφορά στη σχέση ανάμεσα στη σχολή τών Annales και τό μαρξισμό, ανάμεσα στην άποδόμηση και στό μαρξισμό, στους Πολωνούς μαρξιστές ιστορικούς, στους Ρώσους συστημικούς και τόν μαρξισμό, τούς άμερικάνους ριζοσπάστες κ.λπ., κ.λπ. Τί συμβαίνει;

Και στό δύο άρθρα επίσης, διαπιστώνει κανείς άπουσία τής βιβλιογραφίας και τής προβληματικής για τό ζήτημα, που άπασχολεί εδώ και δυό αιώνες τούς ιστορικούς, για τό αν ή ιστορία είναι έπιστήμη. Κι όμως, αυτό έχει κεντρική θέση, άξιωματικά διατυπωμένη, στό κείμενό του. Θα μπορούσε νά αναφερθεί στό πώς έχει τό πρόβλημα καθώς στίς διαφορετικές ευρωπαϊκές γλώσσες μεταβάλλεται ό όρος και τής έπιστήμης (Science, Wissenschaft) και τής ιστορίας μέ τρόπο ώστε νά τίθεται διαφορετικά τό ζήτημα στην κάθε μία. Θα μπορούσε νά αναφερθεί στην ιστορία τής συζήτησης για τή θέση τής ιστοριογραφίας ανάμεσα στην έπιστήμη και στην τέχνη (τήν τέχνη ως art και ως craft), ή όποια είχε πολλές στροφές και όπου έκδηλώθηκαν πολλές αντιγνωμίες ανάλογα μέ τήν εποχή και τούς διαφορετικούς ιστορικούς προσανατολισμούς. Θα μπορούσε νά αναφερθεί στη διαβάθμιση τών ιστορικών λειτουργιών και ποιές από αυτές προσεγγίζουν τό μοντέλο τής έπιστήμης και ποιές όχι. Στην ίδια τή σύγχρονη προβληματική για τό πόσο «έπιστημονικές» είναι οι έπιστήμες, για τίς αναπάντεχες συναντήσεις τους μέ τίς τέχνες. Όλα αυτά όχι για νά κάνει έπίδειξη γνώσεων, αλλά για νά άποφύγει τό δογματισμό του μία είναι ή ιστορία, μία είναι ή έπιστήμη, μία είναι ή ιστορία που είναι έπιστήμη, κατ' αναλογία του ένα είναι τό κόμμα, μία είναι ή Άριστερά, μία είναι ή όρθή άνάγνωση του Μάρξ κ.λπ. Και πάλι, τί συμβαίνει;

Τρεις βρήκα ως πιθανές εξηγήσεις. Ή πρώτη ότι άγνοεί τή σύγχρονη ιστοριογραφία και έπιστημολογία. Ή δεύτερη είναι ότι τήν άπαξιοί. Ή τρίτη ότι έχει μία έντελώς διαφορετική, απ' όλους τούς υπόλοιπους, αντίληψη για τό τί είναι ιστορία. Πιθανόν ένα μείγμα άγνοιας και περιφρόνησης. Άλλιώς, πώς νά εξηγήσει κανείς τή φράση: «Διαφορετικά, είναι σαν νά καλούνται οι ιστορικοί νά ύποκαταστήσουν τά διανοητικά τους έργα μία μ' ένα σακούλι γεμάτο παραπομπές, κουρελάκια που μπαλώνουν άμμηχανίες και άπορίες» (σ. 35); Δηλαδή τό διάβασμα και ή ένημέρωση, σακούλι μέ κουρελάκια.

1. Βλ. τήν ύποσημείωση 2 στην όποια παραπέμπει στό άρθρο μου «Δοκίμιο για μία ποιητική τής ιστορίας», γράφοντας ότι «ό τίτλος παραπέμπει στον Χ. Ουάιτ» αλλά επειδή δέν είναι σίγουρος βάσει και ένα ερωτηματικό. Σε κανένα τίτλο του Heyden White δέν παραπέμπει αυτός ό τίτλος. Αν ήταν προεκτικότερος θα έβλεπε ότι αιτιολογώ τήν προέλευση του τίτλου, πράγμα λ.χ. που τό πρόσεξε και τό ανέφερε στον πρόλογό της ή κ. Βασιλική Ρουστοπάνη-Neumann μεταφράζοντας τό βιβλίο του Michel Stollés, *Rechtsgeschichte als Kunstproduct*, ως «Η ιστορία του δικαίου ως ποιητική», Άθήνα, Έρασμος, 2002

2. Στόν τ. Έπιστημονικό συμπόσιο «Ό Μαρξισμός μία επανεκτίμηση», (3 και 4 Νοεμβρίου 1995), Άθήνα, Έταιρεία Σπουδών (Μωραΐτη), 1997, 213-242

2. Παρανόγωση

Μιά άλλη αιτία της απογοήτευσης από το κείμενο του Ν.Θ. προέρχεται από το γεγονός ότι στηρίζει τα επιχειρήματά του σε παραναγνώσεις. Άλλά το πρώτο πράγμα που μαθαίνει ένας ιστορικός, μοντέρνος, μεταμοντέρνος ή αντιμοντέρνος, είναι να διαβάσει σωστά τα κείμενα. Στοιχειωδώς με τη γραμματική και το συντακτικό, όχι πηδώντας τις λέξεις Άπό τις πολλές περιπτώσεις παραναγνώσεων θά αναφερθώ σε μία για να μνή κουράσω τους αναγνώστες και τις αναγνώστριες του περιοδικού. Πρόκειται για επίχειρημα που είναι κεντρικό στο κείμενό του.

Σχολιάζει λοιπόν τη δική μου φράση «Όσο πιο ελεύθερα μπορεί κανείς να σχεδιάσει το μέλλον, τόσο πιο ελεύθερα μπορεί να ερμηνεύσει το παρελθόν» για να θριαμβολογήσει ότι βρήκε το σκάνδαλο του μεταμοντερνισμού. Γράφει λοιπόν: «Ίδού το επίχειρημα για την ενίσχυση του “πλουραλισμού των υπάρχόντων ερμηνευτικών πλαισίων στην ιστορία”. Άς το πούμε λιγότερο ποιητικά. Η “μετανεωτερικότητα” υπαγορεύει ως ιστορική αναγκαιότητα τη διάρρηξη στις γλώσσες των επιστημών, και αυτό από μόνο του αναγορεύει το “μεταμοντέρνο” ως νέο παράδειγμα, ως νέα κοσμοθεωρία». (σ. 27)

Θά παραθέσω εδώ ολόκληρο το συλλογισμό, για το πώς αλλάζουν τα ερμηνευτικά πλαίσια από το άρθρο μου στα *Ίστορικά* σ. 382-383), ώστε να γίνει αντιληπτή η έκταση της παρανόησης από τον Ν.Θ.

«Γιατί μεταβάλλονται συνεχώς τα ερμηνευτικά πλαίσια της ιστορίας;

Άς αρχίσουμε με την παρατήρηση ότι η ιστορία προκύπτει από τη λήθη, όχι από τη μνήμη. Άν μια κοινωνία θυμόταν τα πάντα, δεν θά υπήρχαν ιστορικοί. Έπομένως η ιστορία προκύπτει από τη λήθη, γιατί με τη χρονική απόσταση, κάθε παρουσία μετατρέπεται σε ίχνος, δηλαδή χάνονται τα φυσικά της χαρακτηριστικά και η θέση της στα συμφραζόμενά της, ενώ εμείς δεν έχουμε ακόμη αρχίσει τη διαδικασία ανάκτησης του παρελθόντος. Στο μεσοδιάστημα αυτό, το ίχνος μπορεί να χαθεί και οριστικά. Άντίστροφα, τώρα, η διαδικασία ανάκτησης, σημαίνει μία πορεία από το ίχνος στην παρουσία. Τό ίχνος, επομένως, είναι ένα σημαίνον ενός σημασιμένου που πρέπει να ανακτηθεί. Η ανάκτηση δεν είναι αυτόματη, γιατί ο χρόνος διασπᾶ τη σχέση ανάμεσα στο ένα και στο άλλο. Η παρερμηνεία οφείλεται σ' αυτήν ακριβώς τη διάσταση και διάσπαση. Τό έργο των ιστορικών είναι, επομένως, να επανεγκαθιδρύσουν σχέσεις αντιπροσώπευσης ανάμεσα στο ίχνος και στην παρουσία, στο σημαίνον και στο σημασιόμενο. Αυτή είναι επίσης μία διαδικασία αποκωδικοποίησης. Ξαναδιαβάζουν δηλαδή τη διαδικασία δημιουργίας των ση-

μείων [(Σημ. 42: Paolo Rossi, *Il passato, la memoria, l'oblio*, Bologna, Il Mulino, 1991, 13-34)].

Άλλά οι σημαντικότερες μεταβολές στα ερμηνευτικά πλαίσια της ιστορίας παράγονται από τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους κωδικοποιείται κάθε φορά η ιστορική εμπειρία. Στην πορεία του χρόνου η ιστορία εκλαμβάνεται όχι μόνο ως αυτό το οποίο έχει συμβεί, αλλά επίσης ως αυτό που έχει συμβεί σε σχέση με αυτό που προσδοκάται κάθε φορά ότι θά συμβεί. Η αποκωδικοποίηση δηλαδή δεν έχει έναν τεχνικό χαρακτήρα. Σύμφωνα με τον Kosellek, η ιστορία είναι ό,τι έχει βιωθεί ως εμπειρία, αλλά επίσης και ως προσδοκία ή φόβος για ό,τι προσδοκῶταν κάθε φορά ότι θά συμβεί. (Σημ. 43: Kosellek, *ὁ.π.*, 267-288)

Αυτό που τελικά συνέβη είναι διαφορετικό από αυτό που προσδοκῶταν να συμβεί και λίγο πολύ διαφορετικό από ό,τι έχει κατανοηθεί ότι συνέβη, επειδή αποκλείει ή παραμελεί ορισμένες μνήμες ή συμπεριλαμβάνει ελπίδες και φόβους. Αυτή η ετερογονία καταλήγει στην επανεπεξεργασία των εμπειριών του παρελθόντος. Κατά συνέπεια, σε κάθε διαφορετικό στάδιο ιστορικής ανάπτυξης, υπάρχει μία διαφορετική ερμηνεία του παρελθόντος, ή όποια σχετίζεται με τις νέες προσδοκίες. Αυτή η σύνδεση παρελθουσῶν εμπειριῶν και μελλοντικῶν προσδοκιῶν στη σύλληψη της ιστορίας, συνιστᾶ ταυτόχρονα την ιστορία και την κατανόησή της και δημιουργεί το πλαίσιο στο οποίο ενσωματώνονται το παρελθόν και το μέλλον.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο δημιουργούνται οι ιστορικές έννοιες και κατηγορίες και αποκτούν τη λεκτική μορφή τους. Αυτός ο λεκτικός σχηματισμός των ιστορικῶν ἐννοιῶν και κατηγοριῶν τις αυτονομεί τόσο από τα ιστορικά τους συμφραζόμενα, όσο και από τη συγχρονική τους χρήση. Με τόν τρόπο αυτό, οι ιστορικοί ὄροι μετατρέπονται σε ὀχήματα συνέχειας αναφορικά με τό ιστορικό τους περιεχόμενο, αλλά αποκτούν κυμαινόμενη σημασία, ή όποια εξαρτᾶται από τό πλαίσιο στο οποίο χρησιμοποιούνται. Δηλαδή τό νόημά τους αλλάζει ανάλογα με τό νέο πεδίο της σύμπτωσης των παρελθουσῶν εμπειριῶν και των μελλοντικῶν προσδοκιῶν. Οι ιστορικές έννοιες και κατηγορίες εξασφαλίζουν τη συνέχεια και την αλλαγή στο ερμηνευτικό πλαίσιο της ιστορίας. Αυτή η δομή των αλλαγῶν δεν μένει σταθερή στο πέρασμα του χρόνου. Οι προσδοκίες, στην προμοντέρνα ἐποχή ἦταν περισσότερο συνδεδεμένες με τις εμπειρίες. Η νεωτερικότητα δημιούργησε μία τεράστια επέκταση του πεδίου της διαφορᾶς ανάμεσα στις εμπειρίες και τις προσδοκίες (ὁ ὅρος πρόσδος είναι ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς επέκτασης) και τό

μέλλον αποσπᾶται ὄλο καὶ περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι ἔχουν νὰ προσφέρουν οἱ προηγούμενες ἐμπειρίες. Αὐτὴ ἡ διαφορά ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐνίσχυση τοῦ πλουραλισμοῦ τῶν ὑπαρχουσῶν ἐρμηνευτικῶν πλαισίων στὴν ἱστορία καὶ τὸν ἐμφατικότερο συγκρουσιακὸ τους χαρακτήρα. Ὅσο δηλαδή ἡ σχέση ἀνάμεσα στὶς ἐμπειρίες καὶ τὶς προσδοκίες ἦταν στενὴ, πράγμα πού σημαίνει ὅτι οἱ προσδοκίες εἶχαν περιορισμένο εὖρος, καὶ ἡ δυνατότητα πολλαπλῶν ἐρμηνειῶν ἦταν ἐπίσης περιορισμένη. Ἀντίθετα ἡ δυνατότητα αὐτὴ αὐξήθηκε ὅταν οἱ προσδοκίες γιὰ τὸ μέλλον δὲν περιορίζονταν ἀπὸ τὴ βιωμένη ἐμπειρία. Ὅσο πῶς ἐλεύθερα μπορεῖ κανεὶς νὰ σχεδιάσει τὸ μέλλον, τόσο πῶς ἐλεύθερα μπορεῖ νὰ ἐρμηνεύσει τὸ παρελθόν. (Ἡ ἀντίστροφη ἀπαισιόδοξη ἀπόδοση αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης εἶναι πῶς ὅταν δὲν μπορεῖ νὰ σχεδιασθεῖ τὸ μέλλον, τότε ποιὲς δυνατότητες ἐρμηνείας τοῦ παρελθόντος ὑπάρχουν; Ἐδῶ ἐνδεχομένως βρίσκεται μιά θαυότερη αἰτία τῆς παρακμῆς τῶν μακρο-ἱστορικῶν ἐρμηνευτικῶν σχημάτων, ἡ ἀμφισβήτηση δηλαδή τῆς ιδέας τῶν “μεγάλων ἀφηγημάτων” στὴν ἐποχὴ μας.) Ἐπομένως, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ὑποκειμενικῆς αἰσθησης τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου, τὸ μέλλον (ὡς προσδοκώμενο μέλλον) λειτουργεῖ ὡς τὸ ἀναξωγογονητικὸ στοιχεῖο τοῦ παρελθόντος.

Εἶναι σαφές ὅτι τὸ κείμενο ἀναφέρεται ὄχι στὴν ἐποχὴ τοῦ μεταμοντερνισμοῦ, ἀλλὰ στὴν ἐποχὴ τῆς Νευzeit, στὴν ὁποία ἐπειδὴ οἱ ἄνθρωποι ἀποσπᾶσταν ἀπὸ τὸν ἄμεσο ἐπικαθορισμὸ τῶν ἐμπειριῶν τους, μποροῦσαν νὰ ὄνειρευτοῦν καὶ νὰ σχεδιάσουν τὸ μέλλον τους, ἄλλος μὲ τὸν τρόπο τοῦ Βολταίρου, ἄλλος μὲ τὸν τρόπο τοῦ Γίββωνα, ἄλλος μὲ τὸν τρόπο τοῦ Μάρξ, τοῦ Τοκβίλ, τοῦ Ράνκε ἢ τοῦ Ντρώζεν κ.λπ. κ.λπ., πράγμα πού παράλληλα μὲ τὸ σχηματισμὸ ἰδεολογικῶν καὶ πολιτικῶν ρευμάτων, ἀνοίξε καὶ τὴ βεντάλια τῶν ἱστορικῶν σπουδῶν σὲ διαφορετικὰ εἶδη γραφῆς, μεθοδολογίας, ἐρμηνείας κ.λπ. Καὶ ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ δυνατότητα ἀπόσπασης καὶ ἀποστασιοποίησης ἀπὸ τὸ παρελθόν δημιούργησε τὴν ἀνάγκη γιὰ κανόνες καὶ στάνταρντ σάν κι αὐτὰ πού καθιέρωσε ὁ ἱστορισμὸς τὸν 19ο αἰῶνα καὶ ἔκανε δυνατὴ τὴ συγκρότηση τῆς ἱστορίας σὲ διανοητικὴ πειθαρχία. Ποῦ εἶναι ἐδῶ ἡ αὐθαιρεσία τοῦ Μεταμοντερνισμοῦ; Καὶ ἀκόμη τὸ σημεῖο αὐτὸ θέτει τὸ ζήτημα τοῦ πῶς μποροῦμε νὰ σκεφτοῦμε τὸ παρελθόν ἂν δὲν ἔχουμε συλλογικὲς προσδοκίες γιὰ τὸ μέλλον. Ὅταν ἔκαναν τὶς μεγάλες συνθέσεις τους οἱ ἱστορικοὶ φυσικά εἶχαν στὸ μυαλό τους μιά εἰκόνα μέλλοντος τὸ ὁποῖο πρόβαλαν καὶ στὸ παρελθόν. Τί ἄλλο ἔκανε, στὰ καθ’ ἡμᾶς, ὁ Παπαρηγόπουλος ἢ ὁ Κορδάτος;

Πέραν τοῦ ὅτι δὲν κατάλαβε ὁ Ν.Θ., ἐπιχειρεῖ νὰ σχολιάσει καὶ τὶς πηγές μου στὸ κείμενο πού παρέθεσα: «Τοῦτος ὁ συλλογισμὸς, πού φέρει ἀπὸ Ντάιελ Μπέλ (D. Bell) καὶ Ἄλβιν Τόφλερ (A. Toffler)».

Ἄρα, ἀμερικάνικος μεταβιομηχανικὸς φιλελευθερισμὸς, αὐτὸ πού διάβασε ὁ Φρ. Λυοτάρ καὶ ἐγκατέλειψε τὸν μαρξισμό καὶ ἔγινε μεταμοντέρνος. Ὅσοσο στὸ κείμενο ἀναφέρεται ἡ πηγὴ: Kosellek. Πρόκειται γιὰ τὸ κεφάλαιο «Space of Experience and Horizon of Expectation: Two Historical Categories» καὶ βρίσκεται στὸ βιβλίο τοῦ Reinhart Kosellek, *Futures Past, On the Semantics of Historical Time*, (MIT Press 1985, 266-288). Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ σοβαρότερα βιβλία στὴ θεωρία τῆς ἱστορίας. Ὁ συγγραφέας του μάλιστα ἔχει δώσει καὶ διάλεξη στὸ Πάντειο Πανεπιστήμιο, δηλαδή ἐκεῖ ὅπου διδάσκει ὁ Ν.Θ. Δὲν δικαιολογεῖται ἐπομένως, ἔστω κι ἂν δὲν ἔχει διαβάσει τὸ βιβλίο, νὰ μὴν ἀναγνωρίζει κἂν τὸ ὄνομα καὶ νὰ μοῦ ἀποδίδει ἄλλα ἀντ’ ἄλλων. Μὲ προβληματίζει ἐπίσης πού δὲν ἀναγνωρίζει τὴν προέλευση τοῦ ὄρου ὀρίζοντας προσδοκιῶν στὴ θεωρία λογοτεχνικῆς κριτικῆς καὶ συγκεκριμένα στὸν Χ.Ρ. Τζάους. Φοβᾶμαι ὅμως ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ἀπροσεξία καὶ ἄγνοια. Πρόκειται γιὰ μιά προσπάθεια νὰ δημιουργηθεῖ ἓνα εἶδος γενεαλογίας μὲ τὴν ἀμερικανικὴ σκέψη, στὴ συγκεκριμένη περίπτωση μὲ τὴν ἀμερικανικὴ μεταβιομηχανικὴ κοινωνιολογία. Στὰ ἐγχειρίδια κοινωνιολογίας ὁ μεταμοντερνισμὸς συνδέεται μὲ τὶς ἀναλύσεις τῆς μεταβιομηχανικῆς κοινωνίας, ὁ Λιάκος μὲ τὸν μεταμοντερνισμό, ἄρα τὸ δοκίμιό του ἀπηγεῖ τὴν ἀμερικανικὴ μεταβιομηχανικὴ σκέψη. Ὅπερ ἔδει δεῖξαι. Νὰ ὁ ἔλλοχεύων ἀμερικανισμὸς.

Μὲ ἀνάλογο τρόπο ἀπό-κειμενοποίησης τῶν ἐπιχειρημάτων καὶ παρανόησης χειρίζεται ὁ Ν.Θ. καὶ τὰ ἄλλα ζητήματα στὰ ὁποῖα μὲ ἐγκαλεῖ. Δὲν ἀναφέρομαι ἐδῶ σ’ αὐτὰ γιατί ἀρκεῖ αὐτὸ τὸ δεῖγμα. Ὁ ἀναγνώστης πού θὰ ἐμπιστευτεῖ τὴν κριτικὴ τοῦ Ν.Θ. θὰ παρασυρθεῖ σὲ περιπέτειες ἂν δὲν διαβάσει ὁ ἴδιος τὸ κείμενο, στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται, καὶ κυρίως ἂν δὲν προσπαθῆσει νὰ καταλάβει τὸ κεντρικὸ ἐπιχειρημά του. Τὴν κριτικὴ, δηλ. στὸ «anything goes». Αὐτὴ τὴ φράση πού ἀποδίδεται κινδυνολογικά καὶ ἐκφοβιστικά σὲ κάθε νέα ἀποψη. Κυρίως ὅμως ὁ ἀναγνώστης πού ἐνδιαφέρεται δὲν πρέπει νὰ κάθετα στὴν κερκίδα περιμένοντας αἶμα στὴν ἄρενα, ἀλλὰ νὰ σκύψει νὰ διαβάσει σοβαρὰ καὶ μέσα ἀπὸ τὰ βασικά κείμενα πηγῆς, τὴ συζήτηση γιὰ τὸ πῶς καὶ τὸ γιατί τῆς ἱστορίας σήμερα. Ἡ συζήτηση δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ μὲ ἀντιπαράθεση στερεοτύπων.

3. Διαχωριστικὲς γραμμές;

Τρίτη αἰτία τῆς ἀπογοήτευσής μου εἶναι οἱ ἀπαξιωτικὲς φράσεις, ἡ ἀλαζονεία καὶ ἡ ὑπεροψία τοῦ κειμένου τοῦ Ν.Θ. Μετὰ ἀπὸ πολλές παρόμοιες φράσεις γράφει στὸ τέλος: «Ἡ ὀρθολογικὴ κατανόηση καὶ ἀποτίμηση τῆς παραγωγῆς τῶν ρευμάτων σκέψης πού καθιερώθηκε νὰ ἀποκαλοῦνται συλλήβδην μετανεοτερικὴ σκέψη εἶναι δύσκολο, γόνιμο καὶ πολὺ κρίσιμο ἐγχείρημα γιὰ νὰ τὸ διαχειριστοῦν οἱ “μεταμοντέρνοι ἱστορικοί”». Ἀναφέρεται στὸν Χάρι Ἐξερτζόγλου, στὸν Ἀ-

ντώνη Λιάκο και στην Έφη Γαζή για να πει πώς δεν μπορούν να διαχειριστούν τη συζήτηση. Κατ' αρχάς από πού προκύπτει η ταμπέλα; Δεν συνιστά εκ μέρους του μία αυθαιρεσία, μία εισαγωγή διαχωριστικών γραμμών; Τό ζήτημα αποκτά πολιτικές διαστάσεις.

ΚΑΠΟΤΕ Ο ΧΩΡΟΣ ΤΗΣ ΑΝΑΝΕΩΤΙΚΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ παρήγαγε καινούργιες ιδέες. Ήταν εστία συζητήσεων και αναζητήσεων που έσπαγαν τους πάγους της ψυχροπολεμικής εποχής. Έδω και καιρό όμως τείνει να γίνει ένας χώρος νοσταλγίας και κλάψας για τον κόσμο που χάθηκε, αναδίπλωσης, καχυποψίας και απαξίωσης για τό καινούργιο, τό πειραματικό, εκείνο που δεν γνωρίζουμε. Άρθρα σαν κι αυτό του Ν.Θ. σκοπεύουν να δάλουν μία σφήνα ανάμεσα στα περιβάλλοντα που προσπαθούν να σκεφτούν τα καινούργια προβλήματα με καινούργιο τρόπο, και στην Άριστερά, χαϊδεύοντας σ' αυτή ό,τι πιο φοβικό και κλειστό, ενισχύοντας δηλαδή μίαν ατμόσφαιρα πολιτισμικού σεχταρισμού.

Χρειάζεται εδώ να άποσαφηνίσουμε δύο ζητήματα:

Α. Ό,τι άποκαλείται μετανεοτερική σκέψη, μία βεντάλια θεωριών και άπόψεων, δεν βρίσκεται σε αντίπαλότητα με την, πολύμορφη άλλωστε, μαρξιστική παράδοση. Μερικές συνιστώσες της μιάς βρίσκονται πράγματι σε αντίθεση με μερικές συνιστώσες της άλλης. Άν όμως άποδίδαμε γραφικά τή σχέση, θά βάζαμε δύο κύκλους να τέμνονται, και μάλιστα με επίκοινο μεγάλο μέρος της επιφάνειάς τους. Και σε εκείνο τό κοινό μέρος θά βλέπαμε αναλύσεις της τάξης, να συντίθενται με αναλύσεις του κοινωνικού φύλου (gender), της φυλής (race), της μετααποικιακής κατάστασης (postcolonial και subaltern), αναλύσεις της άλλοτριώσης να συντίθενται με αναλύσεις της ετερότητας, της επικοινωνίας και της γλώσσας, την πολιτική οικονομία με την ψυχανάλυση και τις πολιτισμικές σπουδές. Μόνο όπαδοί της καθαρότητας μπορούν να ένοχλούνται.

Β. Ό,τι άποκαλείται μετανεοτερική σκέψη δεν είναι τό ιδεολογικό έποικοδόμημα του άμερικάνικου ιμπεριαλισμού. Οί περισσότεροι θεωρητικοί της είναι παιδιά του διευρυμένου «1968», έγγονα του «1956», δισέγγονα του Βάλτερ Μπένγιαμιν και του Γκράμσι, και αυτές τις προβληματικές επέκτειναν.³ Σίγουρα ή εποχή μας είδε μία διάσπαση ανάμεσα σε μία κοινωνική άριστερά, συνδικαλιστική και οικονομίστικη, από τή μία μεριά, και μία πολιτισμική άριστερά (cultural left) που ενδιαφέρεται για τις μειονότητες αλλά όχι για τους κολασμένους της γής. Τό είδαμε και στην Ελλάδα αυτό. Δεν μετατράπηκαν τά περιοδικά της Άριστεράς σε περιοδικά των άριστερών πανεπιστημιακών; Όλοι γράφουν για τό Χριστόδουλο. Ποιός γράφει για τό ασφαλιστικό; Αυτή ή πολιτισμική άριστερά έθρεψε και τράφηκε από τή μετανεοτερική σκέψη. Στίς αρχές όμως του νέου αιώνα, ή ψαλίδα ανάμεσα σε κοινωνική και πολιτισμική Άριστερά φαίνεται πώς άρχισε να κλείνει. Τά νέα κοινωνικά ζητήματα, όπως είναι ή με-

τανάστευση, οί πρόσφυγες, οί άτυπες μορφές εργασίας, δημιουργούν πυρήνες στους όποιους ή ταξική, ή έμφυλη και ή φυλετική άνάλυση, ή οικονομική και ή πολιτισμική άνάλυση πρέπει να συνδυαστούν. Άφ' έτέρου, μετά τό τρομοκρατικό χτύπημα στην Νέα Υόρκη και την άνοδο των πιο άκρικών δεξιών στοιχείων στην άμερικάνικη κοινωνία, τό πνεύμα του «1968», του ήθικου σχετικισμού, της άνεκτικότητας, του πολυ-πολιτισμού και όλα αυτά που έδω κατηγορούνται ως άμερικανόφερα, είναι στό στόχαστρο της καταστολής και της αντικατάστασής τους από τό «μία είναι ή άλήθεια», από τή σαφή διάκριση καλού και κακού, από τις πατριωτικές άξίες, από τις οικογενειακές άξίες της άποχής και της παρθενικότητας, της υπευθυνότητας και της εργασιακής πειθαρχίας.

Ο ΚΙΝΔΥΝΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ δεν είναι μήπως κλειστούμε στον έπαρχιωτισμό μας πάλι. Νομίζω ότι αυτός ό κίνδυνος έχει εκλείψει πλέον. Ό κίνδυνος από άρθρα σαν αυτό του Ν.Θ., ή από αισθήματα άποκλεισμού (όπως αυτό που δημιουργήθηκε μετά τή μή δημοσίευση στην *Αύγή*, του άπαντητικού άρθρου του Χ. Έξερχόγλου στον Β. Κρεμμυδά), είναι να άποξενωθεί ή Άριστερά από τους άνησυχους δημιουργικούς νέους διανοούμενους, από αυτούς που κάνουν φασαρία, έστω και αν δεν την άφήνουν να κοιμηθεί πάνω στίς βεβαιότητες της. Ποιόν ώφειλε ή πολιτική εργαλειοποίηση της συζήτησης;

Και επειδή ή Άριστερά δεν συμπίπτει με την Ιστορία, όπως λέχθηκε μετ' επιτάσεως τον τελευταίο καιρό, αλλά είναι δύο άλληλο-τεμνόμενοι κύκλοι επίσης, παρόμοια άρθρα χαϊδεύουν τις άδράνειες εκείνων των ιστορικών που φοβούνται μέσα στίς καινούργιες συνθήκες τήν άπαξίωση του έπαγγέλματος και του ρόλου τους ή που βαριούνται να άνανεώσουν τήν θεωρητική γκαρνταρόμπα τους. Οί τελετουργίες του έξορκισμού και του άποκλεισμού προσφέρουν πάντα μία προσωρινή άνακούφιση και κυρίως παραπέμπουν στίς καλένδες τήν άνάγκη να ντυθεί με λέξεις και φράσεις τό άγχος μας και να εκλογικευτούν οί φόβοι μας. Έχω τήν εντύπωση όμως ότι ή συζήτηση του «ιστορείν», έστω άκόμη και επειδή στρέφουμε τό φακό μας στα ιστορούντα υποκείμενα, μās ενισχύει. Στο κάτω-κάτω αν δεν συζητήσουμε έμεις οί ιστορικοί για τήν ταυτότητα του έπαγγέλματος, της πρακτικής μας και του ρόλου μας, ποιός θά τό κάνει; Υπάρχει άνάγκη για διαχωριστικές γραμμές και μέτωπα;

3. Μία ματιά στίς ego-histoires του τελευταίου τεύχους του *Historien* είναι ένδεικτική για τις διανοητικές και πολιτικές πορείες ιστορικών που ό Ν.Θ. θά άνέβαζε εύχαρίστως στο ίκρίωμα των μεταμοντερνιστών ιστορικών.

ΠΕΡΙ ΜΕΤΑΜΟΝΤΕΡΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

της Έφης Γαζή

ΣΤΟ ΔΟΚΙΜΙΟ ΤΟΥ κ. Νίκου Θεοδοκᾶ «Μεταμοντερνισμός και ιστοριογραφία. Περί αλήθειας και ἀληθειῶν στήν ἱστορία», περιέχονται δύο ἀναφορές σέ ἐπιφυλλίδα μου στήν ἐφημερίδα *Τό Βήμα τῆς Κυριακῆς* τῆς 22ας Δεκεμβρίου 2002 μέ τίτλο «Ὁ μεταμοντερνισμός λέει...». Ἡ χρήση καί ἐρμηνεία τῶν ἀπόψεών μου ἀπό τό Ν. Θεοδοκᾶ βασίζεται σέ συνεχεῖς παραναγνώσεις τῶν γραφομένων μου. Ἐξηγοῦμαι:

1. Τό κείμενο τῆς ἐπιφυλλίδας ἔχει ὡς ἐξῆς:

Ἡ συζήτηση μέ βάση τήν ἄποψη «ὁ μεταμοντερνισμός λέει...» εἶναι πραγματικά μιᾶ ἀνιαρή συζήτηση. Διεξάγεται μέ συνθήματα, συγκροτεῖ στερεότυπα καί τροφοδοτεῖ φοβίες. Θά ἦταν ἄσκοπο νά ἐμπλακεῖ κανεῖς μαζί τῆς ἀν δέν ἐλλόχευε ὁ κίνδυνος νά ἐδραιώσει τίς κατηγορίες τῆς μέσα σ' ἓνα ἐντελῶς μυωπικό καί συντηρητικό ἐπιστημονικο-πολιτικό λόγο πού αὐτο-αναγορεύεται σέ ριζοσπαστικό ἐνῶ ἀπλῶς ἀναστέλλει τήν ὅποια κριτική νοσταλγώντας τήν «Ἀλεξάνδρεια πού φεύγει». Εἶναι καιρός νά τήν ἐγκαταλείψουμε καί νά σκεφτοῦμε τόν κόσμο μέσα στή μεταμοντέρνα κατάσταση. Καλῶς ἢ κακῶς σ' αὐτή θά ζήσουμε καί στά δικά τῆς ὄρα θά ἀνασυνθέσουμε τό παρελθόν ἀλλά καί τό παρόν καί τό μέλλον μας.¹

Ὁ Ν. Θεοδοκᾶς διαβάξει καί παραθέτει:

Εἶναι καιρός νά τήν ἐγκαταλείψουμε [τήν Ἀλεξάνδρεια πού φεύγει] καί νά σκεφτοῦμε τόν κόσμο μέσα στή μεταμοντέρνα κατάσταση. Καλῶς ἢ κακῶς σ' αὐτή θά ζήσουμε καί στά δικά τῆς ὄρα θά ἀνασυνθέσουμε τό παρελθόν ἀλλά καί τό παρόν καί τό μέλλον μας.²

ΕἶΝΑΙ ΠΡΟΦΑΝΕΣ ὅτι προτείνω νά ἐγκαταλείψουμε τήν ἀνιαρή συζήτηση μέ βάση τήν ἄποψη «ὁ μεταμοντερνισμός λέει...» καί ὄχι τήν «Ἀλεξάνδρεια πού φεύγει». Πρόκειται γιά παρεξήγηση σχετικά μέ τό ἀντικείμενο τοῦ ρήματος. Σέ γενικές γραμμές, δέν ἐνοχλοῦμαι

ἰδιαίτερα ἀπό τή διαστική ἀνάγνωση τῶν ἐπιφυλλίδων. Γνωρίζω ὅτι αὐτοί εἶναι οἱ ρυθμοί τοῦ ράθιμου κυριακάτικου ἀναγνώστη. Ὅταν ὅμως μιᾶ ἐπιφυλλίδα γίνεται ἀντικείμενο συνολικῆς κριτικῆς τῆς «μεταμοντέρνας ιστοριογραφίας», ἀπαιτεῖται περισσότερη προσοχή. Μέ βάση αὐτό τό παράθεμα, ὁ Ν. Θεοδοκᾶς μέ ἐγκαλεῖ ὅτι προτείνω τόσο τήν «ἐγκατάλειψη "ἀρχαϊκότητων" περί κοινωνικῶν τάξεων καί ταξικῆς πάλης, περί κριτικῆς, περί θεωρίας» ὅσο καί τήν συνολική «ἔξοδο ἀπό τήν ἱστορία» γιά τήν ὅποια ἔχει ἐπικριθεῖ τμήμα τῆς μεταμοντέρνας διανοητικῆς παραγωγῆς.³ Ἀπό πού προκύπτει αὐτή ἡ ἐντελῶς αὐθαίρετη ἐρμηνεία ἐνός κειμένου πού δέν ἔχει καμιᾶ σχετική ἀναφορά; Μιᾶ μικρή ἀβλεψία σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τό ἀντικείμενο τοῦ ρήματος δικαιολογεῖται ἴσως. Ἡ ἀγχωτική σχεδόν βιασύνη νά ἐγγραφεῖ τό ἐπιχειρημά μου στίς θεωρίες τοῦ τέλους τῆς ἱστορίας οἱ ὅποιες, κατά τό Ν. Θεοδοκᾶ, ἀποτελοῦν «τήν κατεξοχήν πολιτική συνέπεια τοῦ μεταμοντέρνου ἐγχειρήματος»⁴ ὑποδεικνύει μιᾶ μᾶλλον κακόπιστη ἀνάγνωση.

2. Ὁ Ν. Θεοδοκᾶς παραθέτει τήν ἄποψή μου ὅτι οἱ ἐπιστημολογικές ἀναζητήσεις τῆς μεταμοντέρνας σκέψης περιλαμβάνουν «μιᾶ μεγάλη προβληματική σχετική μέ τήν ἀνάπτυξη ἡγεμονικῶν πολιτικῶν καί ἐπιστημονικῶν λόγων μέσα καί ἔξω ἀπό τό δυτικό κόσμο, πρακτικῶν ἀποκλεισμοῦ τῆς ὀπτικῆς τῆς ἐτερότητας,

¹ Ἀπάντηση στό δοκίμιο τοῦ κ. Νίκου Θεοδοκᾶ «Μεταμοντερνισμός καί ἱστοριογραφία. Περί αλήθειας καί ἀληθειῶν στήν ἱστορία», *Ὁ Πολίτης*, τχ. 106 (Δεκέμβριος 2002), σελ. 24-35.

² Ἐφη Γαζή, «Ὁ μεταμοντερνισμός λέει...», *Τό Βήμα τῆς Κυριακῆς*, 22/12/2002, Β63.

³ Νίκος Θεοδοκᾶς, «Μεταμοντερνισμός καί ιστοριογραφία. Περί αλήθειας καί ἀληθειῶν στήν ἱστορία», *Ὁ Πολίτης*, τχ. 106 (Δεκέμβριος 2002), 27.

⁴ Στό ἴδιο, σελ. 27 καί σημείωση 11, στήν ἴδια σελίδα.

⁵ Στό ἴδιο, σημ. 11, σελ. 27.

στρατηγικών λογοκρισίας στο όνομα της μίας και μοναδικής αλήθειας». Ο σχολιασμός αυτής της άποψης από τον ίδιο βασίζεται στη θέση ότι «οι μεταμοντέρνοι πετροβολούν συλλήβδην την ορθολογικότητα και παραμερίζουν με περιφρόνηση την παραγωγή του ιστοριογραφικού έργου που φέρουν πίσω τους. Ιδιαίτερα δέ της μαρξιστικής έμπνευσης κριτική ιστοριογραφία».⁶ Όμολογώ ότι μόνο έκπληξη μου προκαλεί μία τέτοια εκτίμηση. Από πού συνάγεται ότι η κριτική σέ ήγεμονικούς πολιτικούς και έπιστημονικούς λόγους και η κατανόηση της όπτικής της έτερότητας αντίκειται πρὸς τόν όρθό λόγο και τήν κριτική μαρξιστική ιστοριογραφία; Όπως όλοι και όλες γνωρίζουμε ή όφείλουμε νά γνωρίζουμε, ή κατανόηση τών διαδικασιών συγκρότησης της «έτερότητας» στό πλαίσιο της διαπλοκής ταξικών, φυλετικών, έμφυλων, έθνοπολιτισμικών ή σεξουαλικών κατηγοριών έχει έμπλουτίσει τόσο τή σύγχρονη ιστοριογραφία όσο και τίς λοιπές ανθρωπιστικές και κοινωνικές έπιστήμες. Επιπλέον, μεγάλο μέρος της συζήτησης πού άφορᾷ στήν «έτερότητα» διεξάγεται έντός (και όχι εκτός) της κριτικής μαρξιστικής σκέψης. Θά άναφερθῶ έντελῶς ένδεικτικά στήν περίπτωση της ιστοριογραφίας του κοινωνικού φύλου και της μετα-άποικιακής ιστοριογραφίας: ποιός ή ποιά μπορεί νά σκεφτεῖ σήμερα τήν κοινωνική ιστορία χωρίς τίς συζητήσεις πού υποκίνησε κατά τίς δεκαετίες του 1980 και 1990 τό έργο τών Ε.Π. Τόμσον και Τζόαν Σκότ;⁷ Και ποιός ή ποιά μπορεί νά σκεφτεῖ τήν παγκόσμια ιστορία έξω από τό κριτικό βλέμμα τών Έντουαρντ Σαϊντ, Γκαγιατρί Σπίδακ, Πάρθα Τσάτερτζυ ή Ρόμπερτ Γιάνγκ;⁸ Η εκτενέστατη βιβλιογραφική παραγωγή τών τελευταίων δεκαετιών γύρω από αυτά τά ζητήματα καθιστά, κατά τή γνώμη μου, έντελῶς άνεπίκτη όποιαδήποτε συζήτηση για τή σύγχρονη ιστοριογραφία χωρίς νά ληφθούν υπ όψιν.

Δέν θά έπιμείνω περισσότερο. Όπως προανέφερα, θεωρῶ μάλλον υπερβολικό νά έμμείνω στή διαστική ανάγνωση μίας έπιφυλλίδας. Ό μόνος λόγος πού θεώρησα σκόπιμο νά τό κάνω είναι για νά καταδείξω τί μπορεί νά κάνει κανείς με τά κείμενα όταν έπείγεται νά συγκροτήσει ένα στηλιτευτικό έπιχείρημα χωρίς προηγουμένως νά κατανοεί τήν έσωτερική τους λογική. Είναι μία εύκολη υπόθεση ή άποσπασματική παράθεση και ό αυθαίρετος σχολιασμός. Άν υιοθετηθεῖ εύρέως, παλαιότερα κείμενα του ίδιου του Ν. Θεοτοκά κινδυνεύουν νά συμπεριληφθούν στή «μαύρη λίστα» όσων δέν έχουν πλήρη άνοσία άπέναντι στον «λό του μεταμοντερνισμού». Γιατί πῶς άλλιῶς μπορεί νά έρμηνευθεῖ ή άποψη ότι:

Οί πηγές λοιπόν δέν μᾶς μιλοῦν παρά μόνο στή γλώσσα μας – άλλιῶς οί πληροφορίες πού κρύβουν χάνονται ὡς θόρυβος. Συνειδητά ή άυτόματικά μεταφράζουμε στή γλώσσα μας τόν λόγο πού περικλείεται στίς μαρτυρίες και στά τεκμή-

ρια. Η σχέση του ιστορικού με τό υλικό του είναι, πρὶν ἄπ' ὅλα, σχέση διαλογική. Ό ιστορικός λοιπόν διαλέγεται με τό υλικό του. Κι αυτός ό διάλογος άρθρώνεται υπό τούς περιορισμούς κωδίκων πού συμμερίζεται ή πού κατασκευάζει ό ίδιος. Τά ίχνη του υλικού πολιτισμού, οί άρχές λογισμού, τά κίνητρα, οί άξίες πού προβάλλονται στίς μαρτυρίες δέν είναι δυνατόν νά έρμηνευθοῦν χωρίς τή διαμεσολάβηση αὐτῶν τών κωδίκων, πού κι οί ίδιοι με τή σειρά τους είναι ιστορικές δημιουργίες υποκείμενες σέ συγκεκριμένους καθορισμούς. Έτσι, ή ιστορική έπιστήμη, συστήνοντας «άντικειμενικές» παραστάσεις του παρελθόντος, τείνει νά κατασκευάζει τήν ιστορία και νά προβάλλει στό άντικειμενικό σώμα της τίς πολιτισμικές, ήθικές σεμεύσεις και τίς άρχές λογισμού πού συμμερίζεται.⁹

Άν άναλωθῶ στό σχολιασμό αὐτοῦ του παραθέματος εκτός του ευρύτερου πλαισίου της συλλογιστικής του Ν. Θεοτοκά, μου παρέχεται εύκολα ή δυνατότητα νά άναπτύξω σωρεία έπιχειρημάτων περί της «υπόνομευσης» της ιστορικής έπιστήμης. Δέν συμπεριλαμβάνεται όμως στους στόχους μου ό ευτελισμός τών θέσεών του και ή συνολική δυσφήμιση της προβληματικής του.

Άς έλθω στό προκείμενο. Θά έπαναλάβω τό έπιχεί-

5. Έφη Γαζή, *ό.π.*, Β63.

6. Νίκος Θεοτοκάς, *ό.π.*, σελ. 28.

7. Η έκταση και ή ποιότητα της συγκεκριμένης ιστοριογραφικής παραγωγής με άναγκάζει νά περιοριστώ εδώ σέ θεωρητικά κυρίως κείμενα: Harvey Kaye-Keith McClelland (έπιμ.), *E.P. Thompson: Critical Perspectives*, Cambridge University Press, 1990, Joan Scott, *Gender and the Politics of History*, Columbia University Press, 1988, Judith Butler-Joan Scott (έπιμ.), *Feminists Theorize the Political*, Λονδίνο, Routledge, 1992, Joan Wallach Scott (έπιμ.), *Feminism and History*, Oxford University Press, 1996, Έφη Άδελά-Άγγελικα Ψαρρά (έπιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και Φύλο στήν Ιστορική Άφήγηση*, Άθήνα, Άλεξάνδρεια, 1997.

8. Η βιβλιογραφία στό συγκεκριμένο πεδίο είναι, ως γνωστόν, τεράστια. Άναφέρω έντελῶς ένδεικτικά: Edward Said, *Orientalism*, Νέα Υόρκη, Vintage Books, 1978 (Edward Said, *Όριενταλισμός*, Άθήνα, Νεφέλη, 1996, μτφρ. Φώτης Τερζάκης), Gayatri Chakravorty Spivak, *A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present*, Harvard University Press, 1999, Partha Chatterjee, *The Nation and its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*, Princeton University Press, 1993, Robert Young, *White Mythologies: Writing History and the West*, Λονδίνο, Routledge, 1991.

9. Νίκος Θεοτοκάς, «Τά ίχνη και ή κατασκευή του παρελθόντος. Ό Κάρολ Μάρξ και ή κριτική ιστοριογραφία» στό Ν. Θεοτοκάς- Γ. Σταθάκης, *Δοκίμια για τόν Μάρξ*, Άθήνα, Πολίτης, 1996, σελ. 31.

ρημα πού ανέπτυξα στην έπιφυλλίδα μου: μιά συζήτηση περί «μεταμοντερνισμού» γενικῶς είτε στό έσωτερικό τῆς ιστορικῆς επιστήμης είτε έκτός αὐτοῦ εἶναι ἀναποτελεσματική καί ἀδιέξοδη στό βαθμό πού προϋποθέτει μιά θεωρητική ὀρθοδοξία. Ἄποκτᾶ νόημα μόνο στην περίπτωση πού ὁ στιγματισμός ἑνός πεδίου σκέψης ἀναδειχθεῖ σέ κεντρικό στόχο μας. Πόσο παραγωγική ὁμως μπορεῖ νά εἶναι μιά τέτοια διαδικασία;

Ο ΟΡΟΣ «ΜΕΤΑΜΟΝΤΕΡΝΟΣ/Α/Ο» εἶναι λειτουργικός ἀποκλειστικά στό βαθμό πού περιγράφει μιά ιστορική στιγμή καθώς καί τίς οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές καί πολιτισμικές διαδικασίες καί φαινόμενα πού τήν χαρακτηρίζουν. Ἡ συνολική παραγωγή σκέψης πού ἀποπειρᾶται νά ἐκτιμήσει καί νά ἀξιολογήσει τόν χαρακτήρα τῆς μεταμοντέρνας ἐποχῆς μοιράζεται στην πραγματικότητα ἕνα καί μόνο κοινό χαρακτηριστικό: δέν μπορεῖ νά ἀποφύγει τή χρήση τοῦ ὄρου. Κατά τά ἄλλα, χαρακτηρίζεται ἀπό ἐσωτερική πολυμορφία καί ἐμπεριέχει διαφορετικά ρεύματα σκέψης, ὅπως ἄλλωστε ἐπισημαίνει στό δοκίμιό του καί ὁ Ν. Θεοτοκάς. Ὅρισμένα ἀπό αὐτά τά ρεύματα σκέψης ἐγγράφονται ἐν εἶδει ζηλωτῶν στην πιά ἀκραία «πολιτισμική λογική τοῦ ὕστερου καπιταλισμοῦ» καί γι' αὐτό τό λόγο ἔχουν δεχθεῖ πολλαπλές κριτικές. Ἄλλα ὁμως ἀναπτύσσουν ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσες κριτικές προσεγγίσεις κυρίως στό πεδίο τῶν συναφειῶν τῶν πολιτισμικῶν κωδίκων μέ τίς κοινωνικές, πολιτικές καί οικονομικές συνθήκες. Ἀκόμη καί ἂν ἀναφερθοῦμε σέ «καταστατικά ἔργα», σέ ποιο βαθμό συγκλίνουν οἱ ἀναλύσεις τοῦ Φρανσουά Λυοτάρ μέ αὐτές τοῦ Ντέιβιντ Χάρβεϋ ἢ τοῦ Φρ. Τζέμμσον;¹⁰

Τό γνωστικό πεδίο τῆς ιστορίας δέν μπορεῖ, κατά τή γνώμη μου, νά ἀπεξαρτηθεῖ ἀπό τίς προβληματικές τοῦ μεταμοντέρνου. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ ἴδιος ὁ Ν. Θεοτοκάς, καί ὅπως γνωρίζουμε πλέον ὅλοι καί ὄλες, ἡ ιστορία συντίθεται στό κομβικό σημεῖο τῆς συνάντησης τοῦ παρελθόντος μέ τό παρόν. Κατά τίς τελευταῖες τρεῖς δεκαετίες, αὐτή ἡ συνάντηση ἐντοπίστηκε κυρίως σέ δύο σημεία: α) τροφοδότησε τήν προβληματική γιά τό συνολικό χαρακτήρα τοῦ ιστοριογραφικοῦ ἐγχειρήματος καί β) ἐπαναδιατύπωσε ὀρισμένα καίρια ἐρωτήματα τῆς κοινωνικῆς καί οικονομικῆς ιστορίας (κυρίως δέ τῆς μαρξιστικῆς κοινωνικῆς καί οικονομικῆς ιστορίας). Πολλά ἀπό τά ζητήματα πού συζητήθηκαν ἀπορρέουν ἀπό παλιότερες ἀναζητήσεις μεθοδολογικοῦ καί θεωρητικοῦ χαρακτήρα. Ἄλλα, ὅπως γιά παράδειγμα, ἡ συμβολική διάσταση τῆς γλώσσας ἐγγράφονται στό πεδίο τῆς σχετικᾶ νεότερης «γλωσσικῆς στροφῆς». Παρά τό γεγονός ὅτι ἡ τελευταία ἐγκαλεῖται μονίμως γιά σχετικισμό καί ἀυτονόμηση τῶν γλωσσικῶν κωδίκων καί νοηματοδοτικῶν πρακτικῶν ἀπό τά ιστορικά τους συμφραζόμενα καί τίς ὑλικές συνθήκες, κατέδειξε στην πραγματικότητα κυρίως αὐτές τίς συνδέσεις μέσα ἀπό τή συζήτηση καί ἀντιπαράθεση πού ὑποκίνησε. Θυμίζω ἐδῶ ἐνδεικτικά τό διάλογο

μεταξύ τοῦ Χέιντεν Γουάιτ καί τοῦ Ρ. Σαρτιέ.¹¹ Θά ἐπαναλάβω δέ τήν ἐπισήμανση τοῦ Φράνκ Ἄνκερσμιτ ὅτι καθοριστική ἐπίπτωση τῆς «γλωσσικῆς στροφῆς» θά εἶναι ἡ ἀνάδειξη τῆς ἔννοιας τῆς «ἐμπειρίας» σέ σημαντική παράμετρο κατανόησης τῆς συγκρότησης τῶν συλλογικῶν ὑποκειμένων στην ιστορική ἔρευνα.¹²

Δέν βλέπω ὁμως σέ τί θά μᾶς ὠφελήσει ἡ ἐπανάληψη μᾶς πολύ γνωστῆς μεθοδολογικῆς καί θεωρητικῆς συζήτησης. Ἄς ποῦμε τά πράγματα μέ τό ὄνομά τους. Οἱ μεθοδολογικές καί θεωρητικές ἀντεγκλήσεις δέν ἀφίστανται τῶν πολιτικῶν πού τίς πλαισιώνουν. Οἱ συζητήσεις περί μεταμοντερνισμοῦ ἐγγράφονται μέ διαφορετικούς ὄρους σέ ἐπί μέρους ἐπιστημονικά καί γνωστικά πεδία ὅπως γιά παράδειγμα ἡ ιστορία, ἡ λογοτεχνική κριτική, ἡ ἀρχιτεκτονική ἢ ἡ φιλοσοφία. Ἐπιπλέον, ἐξαρτῶνται κάθε φορά ἀπό τίς προσλαμβάνουσες καί τήν «ἀτζέντα» πού ἀναπτύσσεται σέ διαφορετικές ἐπιστημονικές ἢ ἀκαδημαϊκές κοινότητες. Κατά συνέπεια, τό περιεχόμενο τοῦ ὄρου «μεταμοντερνισμός» προσδιορίζεται μέ ἐξαιρετική δυσκολία ἐπειδή ἐξαρτᾶται ἀπό τίς «τοπικότητες» του. Κανένας καί καμιά μας (ἐμοῦ βεβαίως συμπεριλαμβανομένης) δέν μπορεῖ νά ἰσχυρισθεῖ ὅτι κατέχει αὐτές τίς ἐπιστημονικές συζητήσεις ἂν δέν ἀφιερῶσει προηγουμένως πολύ χρόνο καί πολλή ἐνέργεια καί ἂν δέν καταπιαστεῖ σοβαρά μέ ἐκτενεῖς διβλιογραφίες.

Παρ' ὅλα αὐτά, νομίζω ὅτι ἕνα ἀπό τά κεντρικά ζητήματα στίς ἀποτιμήσεις τῆς μεταμοντέρνας προβληματικῆς τόσο στό ἐσωτερικό τῆς ιστορικῆς επιστήμης ὅσο καί έκτός αὐτῆς, ἀφορᾶ στή σχέση της μέ τό μαρξισμό. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος γιά τόν ὅποιο ὁ ὄρος «μεταμοντερνισμός» χρησιμοποιεῖται περίπου ὡς ἰσοδύναμος τῆς ἀπο-πολιτικοποίησης ἢ ἀκόμη καί τοῦ νεο-συντηρητισμοῦ κυρίως στό ἔργο Βρετανῶν (καί ἐνίοτε

10. Ἀναφέρομαι στά ἐξῆς ἔργα: Jean-François Lyotard, *La condition postmoderne: rapport sur le savoir*, Παρίσι, Minuit, 1978, David Harvey, *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Λονδίνο, Blackwell, 1989, Fredric Jameson, *Postmodernism or The Cultural Logic of Late Capitalism*, Duke University Press, 1991 (Fredric Jameson, *Τό Μεταμοντέρνο ἢ ἡ πολιτισμική λογική τοῦ ὕστερου καπιταλισμοῦ*, Ἀθήνα, Νεφέλη, 1999, μτφρ. Γιώργος Βάρσος. Ἡ ἑλληνική ἐκδοση δέν περιλαμβάνει ὅλα τά δοκίμια τῆς πρωτότυπης). Πρβλ. Fredric Jameson, «Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism», *New Left Review* 146 (1984), σελ. 55-92.

11. Roger Chartier, «Quatre questions à Hayden White», *Storia della Storiografia* 24 (1993), σελ. 133-142 καί Hayden White, «A Rejoinder. A Response to Professor Chartier's Four Questions», *Storia della Storiografia*, 27 (1995), σελ. 63-70.

12. Βλ. τή συνέντευξη τοῦ Frank Ankersmit στό: Ewa Domanska (ἐπιμ.), *Encounters: Philosophy of History after Postmodernism*, University Press of Virginia, 1998, σελ. 89 κ.έ.

Γάλλων) μαρξιστών διανοητών όπως ο Άλεξ Καλ-
λίνικος ή ο Τέρρυ Ήγκλετον.¹³ Δεν θα άρνηθώ τό γε-
γονός ότι πρόκειται για μία ιδιαίτερα φορτισμένη σχέ-
ση πού άπορρέει από τόν συνολικό κλονισμό πολιτι-
κών και ιδεολογικών θεβαιοτήτων, από τήν ύπερ-προ-
βολή όρισμένων πολύ στενών μαρξιστικών άναλύσεων
άλλά και από τή συνεχή δυσφήμιση πού ύφίσταται ό
κριτικός μαρξισμός κατά τίσ τελευταίες δεκαετίες. Θά
διαφωνήσω πλήρως όμως μέ τήν άποψη «ό μεταμο-
ντερνισμός λέει ότι ή μαρξιστική σκέψη πέθανε».¹⁴
Πρόκειται, κατά τή γνώμη μου, για μία θέση πού ένε-
χει δύο άλληλένδετες προϋποθέσεις:

α) μία μάλλον σχηματική αντίληψη περί μεταμοντέρ-
νας σκέψης και «μεταμοντέρνων» οι όποιοι συλλήβδην
μετατρέπονται σε «άπολογητές» του ύστερου καπιτα-
λισμού. Δεν επιθυμώ νά άποδώσω συνωμοτικές διαστά-
σεις σ' αυτή τήν αντίληψη παρά τό γεγονός ότι έχουν
έμφανισθεί και αυτές. Έπιμένω όμως στο γεγονός ότι
ή συνολική κατηγορία «μεταμοντερνισμός» καθίσταται
κενή νοήματος όταν δεν διακρίνει τήν πολυσθένεια
των προταγμάτων πού συγκροτούνται εντός του. Η
διασύνη του Ν. Θεοτοκά νά μου άποδώσει προθέσεις
ύπονόμευσης τής μαρξιστικής ιστοριογραφίας έπειδή
άναφέρθηκα στην έννοια τής «έτερότητας» άνακλά,
νομίζω, αυτή τήν αντίληψη ή όποία, ειρήσθω έν πα-
ρόδω, δεν άφορά άποκλειστικά τόν ίδιο. Ένοικήττει
όρισμένες φορές μέ άνάλογους όρους και στή διεθνή
συζήτηση. Εύτυχώς όμως τό φαινόμενο άρχίζει νά
σπανίζει.

β) έναν άριστερό πεσοπισμό πού όχυρώνεται πίσω
άπό τή συνεχή καταγγελία των πάντων και οδηγεί σε
πολιτικές αναδίπλωση και έσωστρέφειας. Δεν έχω κα-
μία πρόθεση νά άποδώσω αυτή τή στάση στο Ν. Θε-
οτοκά αλλά τήν θέτω στο πλαίσιο μιάς γενικότερης
έκτίμησης.

Θά επανέλθω στην πρόταση πού διατύπωσα στην
έπιφυλλίδα μου στην έφημερίδα *Τό Βήμα τής Κυρια-
κής*. Είναι άναγκαίο νά διαμορφώσουμε τίσ συνθήκες
μιάς αξιόλογης συζήτησης τόσο για τή μεταμοντέρνα
κατάσταση όσο και για τή μεταμοντέρνα σκέψη χωρίς
κατ' άνάγκη νά ταυτίζουμε τίσ έννοιες και χωρίς νά
καταφεύγουμε σε βολικούς άναγωγισμούς. Θά συμφω-
νήσω δηλαδή μέ τόν Ν. Θεοτοκά ότι πρόκειται για
«δύσκολο, γόνιμο και πολύ κρίσιμο έγχείρημα».¹⁵ Θά
διαφωνήσω όμως ριζικά μέ τή θέση του ότι είναι «πο-
λύ κρίσιμο για νά τό διαχειριστούν οι «μεταμοντέρνοι
ιστορικοί»».¹⁶ Αυτό τό σχόλιο δεν τιμά τόν Ν. Θεοτο-
κά και θέλω νά πιστεύω ότι έγράφη έν τή ρύμη του
λόγου. Άπάδει του άκαδημαϊκού ήθους και άφίσταται
τής κριτικής μαρξιστικής παράδοσης πού ό ίδιος έπι-
καλείται. Καμιά συζήτηση δεν είναι γόνιμη άν βασίζε-
ται σε στιγματισμούς, άποκλεισμούς και ιεραρχήσεις.

13. Alex Callinicos, *Against Postmodernism. A Marxist Critique*, Λονδίνο, Polity Press, 1990 και Terry Eagleton,

The Illusions of Postmodernism, Λονδίνο, Blackwell, 1996.
Πέραν του πολεμικού τόνου και τής άδιέξοδα καταγγελτι-
κής λογικής και γι' αυτό πολύ πιο ενδιαφέρον και κατα-
τοπιστικό είναι τό βιβλίο του Perry Anderson, *The Origins
of Postmodernity*, Λονδίνο, Verso, 1999.

14. Για τά ζητήματα αυτά, βλ. Saree Makdisi-Cesare
Casarino-Rebecca E. Karl (έπιμ.), *Marxism Beyond
Marxism*, Λονδίνο, Routledge, 1996 (ίδιαίτ. τά δοκίμια
των Fredric Jameson, «Actually Existing Marxism», Dipesh
Chakrabarty, «Marx after Marxism: History, Subalternity,
Difference» και Kathi Weeks, «Subject for a Feminist
Standpoint», σελ. 14-54, 55-70 και 89-118 αντίστοιχα) και
Lawrence Grossberg-Gary Nelson (έπιμ.), *Marxism and the
Interpretation of Culture*, University of Illinois Press, 1988.
Έπίσης, ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις στο Nick Dyer-
Witheford, *Cyber-Marx. Cycles and Circuits of Struggle in
High-Technology Capitalism*, University of Illinois Press
1999, ίδιαίτ. σελ. 165-191.

15. Νίκος Θεοτοκάς, «Μεταμοντερνισμός και Ίστοριο-
γραφία. Περί αλήθειας και αληθειών στην ιστορία», ό.π.,
σελ. 35.

16. Στο ίδιο, σελ. 35.

ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ ΣΤΙΣ «ΜΑΥΡΕΣ ΟΠΕΣ» ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

του Παντελή Μπουκάλα

ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ Άριστέϊδη Μπαλτά, έκτενη ή σύντομα, θεωρητικῶν ἀξιώσεων ἢ παρορητικὰ καὶ ἀνενδοιάστως συγκινημένα, ὅσα περιέχονται στὸν προκείμενο τόμο ὑπὸ τὸν τίτλο *Ἀντικείμενα καὶ ὄψεις ἐαυτοῦ* με ἀλληλουχία διαφορετικῆ τῆς χρονικῆς ἐμφάνισής τους, τὰ διάβαζα στὸν καιρὸ τους, ὅταν δημοσιεύονταν, ἀπὸ τὸ ἀπώτατο 1976 ἕως τὸ ἤδη μακρινὸ 2000. Τὰ διάβαζα σὲ περιοδικὰ ὅπως τὸ *Λόγου Χάριν* καὶ ἡ *Νεῦσις*, μὰ προπαντὸς στὸν *Πολίτη*, τὸν μηνιαῖο (ἢ περίπου) καὶ τὸν *Δεκαπενθήμερο* (ἢ περίπου). Καὶ τὰ διάβαζα σὰν τὰ κείμενα ἐνὸς ἀπολύτως οἰκείου ξένου, ἢ ἐνὸς συγγενοῦς με τὸν ὁποῖο ἦρθαν ἔτσι τὰ πράγματα – ἄς ποῦμε ὅτι εἶχε ξενιτευτεῖ ὁ ιστορητής ἢ ἔστω ὁ ἀναγνώστης – ὥστε νὰ μὴ συνομιλήσουμε τόσο με τὰ ἐνσαρκα λόγια ὅσο με τὰ γραμμένα. Θέλω νὰ πῶ μ' αὐτὸ τὸ ἐξῆς παντελῶς ἀδιάφορο γιὰ τὴν ἱστορία: ὅτι ἡ φαινομένη μυστακοφόρος βλοσυρότης του, πανεπιστημιακῶς ἐπικυρωμένη ἀπὸ ἕνα σημεῖο καὶ ἔπειτα, προέκρινε καὶ εὐνοοῦσε τὴν ἀναγνωστικὴ συνομιλία παρὰ τῆς διὰ ζώσης.

Ὁ Άριστέϊδης Μπαλτάς αὐτοβιογραφήθηκε εὐκρινῶς ὡς πολίτης με τὴ δημόσια γραφὴ του πολὺ πρὶν ἀποπειραθεῖ νὰ σχηματίσει τὸ πορτρέτο του με τὸ κείμενό του «Ποῖός ἐπιτέλους εἶμαι ἐγώ;», με τὸ ὁποῖο κλείνει μὲν ὁ τόμος ἀλλὰ ἀνοίγει ἕνας τόπος ὅλο παγίδες καὶ ἀγκάθια. Ἡ ἀθέλητη αὐτοβιογράφηση εἶναι, νομίζω, πάντοτε αὐθεντικότερη. Ἡ ἐσκεμμένη καὶ σχεδιασμένη, εἴτε τῆς λογοτεχνίας τὰ στρατηγήματα ἐνστερνίζεται, εἴτε στῆς ψυχανάλυσης τὰ τεχνάσματα προσφεύγει, ἐπαληθεύεται πάντοτε στὸ ψεῦδος τῆς, ἐφόσον, τίς περισσότερες φορές, ὑπερβάλλει γιὰ νὰ υποβάλει. Στὸ δόλιχο κείμενο «Ποῖός ἐπιτέλους εἶμαι ἐγώ;» εἶναι τόσο βουλιμικὴ ἢ αὐτοεנדосκόπησι, τόσο ἀκάθεκτη ἢ αὐτοεκδίπλωσι, με τὸ ἀρχαιολογικὸ – ἀνασκαφικὸ μοντέλο πού ἀκολουθεῖ, ὅπου κάθε ἀποκαλυπτόμενο στρώμα ἄλλη λειτουργία δὲν ἐπιτελεῖ παρὰ νὰ προαναγγέλλει τὸ ἐπόμενο, ὥστε αὐτὸς πού εἶναι ἐξαρχῆς ἐκτός, ὁ ἀναγνώστης δηλαδὴ, ἐνδέχεται νὰ παραμείνει καὶ ἐν τέλει ἐκτός. Γιὰ νὰ μὴ συμβεῖ κάτι τέτοιο, θὰ πρέπει ὁ ἴδιος ὁ ἀναγνώστης νὰ συνθέσει σὲ ἀκεραιωμένο πρόσωπο τίς ἀλλεπάλληλες, διχτομημένες καὶ διχαστικές, ὄψεις ἐαυτοῦ, καὶ νὰ ἐντοπίσει πού κεῖται ὁ λόγος ὄρμος, καὶ πού ἐγείρεται ἀχόρταγο τὸ αὐτοδιυλιστικὸ πάθος.

Ἐκεῖνο πού με καλεῖ τώρα νὰ μιλήσω γι' αὐτόν εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα, τὸ ἴδιο αἶσθημα πού με καλοῦσε νὰ

τόν διαβάσω: ἡ οἰκειότητα ἢ ἐνδιάθετη, πάντως ἀπλήρωτη καὶ ἐκκρεμῆς φιλία, διαρκέστερη ὡστόσο, ἂν ὄχι καὶ οὐσιωδέστερη, ἀρκετῶν ὀμιλημένων, ἀρκετῶν ἐκτενῶς ρητῶν. Ἐπιπλέον, με παρωθοῦσε στὴ μεροληπτικὴ ἀνάγνωσή μου κάτι πού ὁ ἴδιος τὸ ὁμολόγησε ναρῆς καὶ πού ἐνιωθα καὶ ἐξακολουθῶ νὰ νιώθω ὅτι με ἀφορᾶ καὶ με ἐμπεριέχει: ἡ αἴσθησις ὅτι τὸ «ποῖός ἐπιτέλους εἶμαι ἐγώ» δὲν συνεχίζεται με τὸ τραγουδιστικῶς οἰκεῖο «καὶ ποῦ πάω», ἀλλὰ με τὸ αὐτοσαρκαστικῶς ἐξομολογητικὸ «ποῖόν καὶ πῶς ἐξαπατᾶω».

Προσφεύγω ἐδῶ σὲ λόγια ἀπλούστερα, δηλαδὴ στὰ λόγια τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα, ὅπως σημαδεύουν τὸ πρόβλημα στὸ κείμενό του «Διδάσκοντας φιλοσοφία εἰσαγωγικά: Ἐξαπάτησι, ἀνεπάρκεια καὶ ἰδιοτέλεια (στὸ περίπου)», ἰδιαίτερα δὲ στὴν παράγραφο ὅπου ἡ καθόλου σοφιστικὴ αὐτοαντιρρητικὴ ἀφήγησις, πρὶν ἐκβεῖ στὴν «ἀπολογία στὸ δικαστήριό τοῦ λόγου», τολμᾶει νὰ ἀποδώσει στὸν ἴδιο τὸν ἀφηγούμενο τὰ πρωτεῖα τῆς ἀπατεωνίας, ἀκόμη καὶ με ἀντιπάλους τοῦ ἐπιπέδου ἐνὸς Γούκου – ἀλλὰ ποῖος θυμᾶται τώρα τὸν Γούκο, στὴ μ.Χ. ἐποχὴ μας, τὴ μετὰ τὸ Χρηματιστήριό δηλαδὴ; Ἀπὸ τὰ ἀφειδῶς προσκομιζόμενα στοιχεῖα τῆς ἐξαπάτησις ἄς ἀρκεστοῦμε στὸ ὀφθαλμοφανέστερο: πῶς γίνεται νὰ διδάσκει φιλοσοφία κάποιος πού δὲν ἔχει παρακολουθήσει προηγουμένως συστηματικῶς σπουδῆς στὴ φιλοσοφία, καὶ ὁ ὁποῖος ἄλλο δὲν εἶναι παρὰ «ἕνας ἀπλός (ἢ πολὺπλοκος) Μηχανολόγος Ἡλεκτρολόγος (Διπλωματοῦχος βέβαια)».

Γιὰ νὰ μεταφερθοῦμε λοιπὸν στὴ δική μου περὶ ἐξαπατήσεως ἀγωνία, πῶς γίνεται νὰ μιλήσω ἐγώ, ἕνας ἀπλός ὀδοντίατρος, διπλωματοῦχος βέβαια, γιὰ τὰ ἐπιστημολογικῶν καὶ φιλοσοφικῶν προθέσεων δοκίμια ἐνὸς ἰδιότυπου ἔστω φιλοσόφου; Τί θὰ εἶχα νὰ πῶ γιὰ τὸ τί αὐτῶν τῶν κειμένων καὶ πόσο θὰ σωζόμενον ἂν ἔμενα στὸ πῶς τους, ἂν ἀρπαζόμουν δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἐπιχειρηματικὴ τους εὐθυβολία καὶ τὴν ἀφηγηματικὴ τους αὐστηρότητα, ἢ ὁποῖα ὡστόσο ἔχει τὴν εὐφυῖα νὰ λύνει τοὺς κόμπους τῆς, ὅταν τὸ χρειάζεται, με μιά εἰρωνεία ὄχι μέχρι μνημοναπτισμοῦ ψιλή ἀλλὰ ἀγριωμένη, ὅπως ἐκείνη πού συντάσσει ἀντὶ ἄλλης ἐρμηνείας τὴν ἐξῆς παράγραφο, ἐν ἔτη 1982, ὅταν δηλαδὴ ὁ σοσιαλισμὸς ἀνοίγε τὰ πανιά του καὶ δὲν νοιαζόταν κἀν γιὰ τὸ ἂν ὑπάρχουν θάλασσες: «Μετὰ ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ἔχω νὰ κάνω τὴν παρακάτω βαρυσήμαντη δῆλωσι: Ταρτατίζοῦμ τζοῦμ τζοῦμ. Ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια εἶναι καπιταλιστικὴ. Τζοῦμ. Ὡ, ναί.

Τζούμ. Ιδιόμορφα καπιταλιστική. Τζούμ, τζούμ. "Όπως και κάθε καπιταλιστική κοινωνία. Ταρατατζούμ, τατζούμ, τατζούμ. Και τό πρόβλημα είναι ό προσδιορισμός αυτής τής ιδιομορφίας. Για νά πάμε παρακάτω. Ούφ, ξαλάφρωσα!» Άν βιαστούμε νά θεωρήσουμε τήν παράγραφο αυτή σκέτο άστεϊσμό και δέν επιμείνουμε στόν θυμό πού τή συνέταξε, θυμό άπέναντι στην πολύλογη άφασία διαφόρων ρητορικών σχημάτων πού αυτοπροτεινόνταν τότε, αλλά και τώρα, σάν πασπαρτού για τήν αυθεντική έρμηνεία τών έλληνικών πραγμάτων, άπλως «θά πάμε παρακάτω» κι έμεις, «ξαλαφρωμένοι», μένοντας έξω από τήν αυστηρή λογική πού έχει ό θυμός αυτός.

ΕΝ ΤΩ ΜΕΤΑΞΥ, για νά πιαστώ έτοι από ένα από τά παραδοσιακότερα στερεότυπα τής ρεπορταζιακής καθομιλουμένης, καλοῦμαι νά μιλήσω για έναν Μπαλτά βραβευμένο – τό μί του Μπαλτά μέ κεφαλαίο, ειδάλλως θά μιλούσαμε τώρα σέ κρεοπωλείο και μέ τό κεφαλάκι μας πάνω στόν πάγκο του χασάπη. Για έναν Μπαλτά κρατικῶς βραβευμένο μάλιστα, έφόσον τό βραβείο, τό άριστείο του δοκιμίου, του τό άπένευμε ένας θεσμός του κράτους πού παραμένει θεσμός του κράτους έστω κι αν συγκροτείται από μέλη πού μοιράζονται μιά ανεξαρτησία, ή όποία πρέπει νά έπαληθεύεται διαρκῶς, άκριβῶς έπειδή είναι αυτονόητη και αυτόφωρη.

Δύο οι προφαινόμενοι τρόποι: 'Ο πρώτος, νά μή λάβουμε υπόψη μας τόν θεσμικό έπαινο (δέν γνωρίζουμε άλλωστε τή λογική πού τόν ύπαγόρευσε), νά παρακάμψουμε μιά ιστορία πού κατά βάθος και επί τής ουσίας, τής ουσίας τών ιδεῶν, μπορεί και νά μή μᾶς άφορά, μᾶς και δύσκολα θά δεχόμαστε πώς ή πορεία τών ιδεῶν, στή λογοτεχνία, στή θεωρία ή τήν επιστήμη, διασταυρώνεται μέ τήν άκολουθία τών βραβείων, του Νόμπελ συμπεριλαμβανομένου. Τρόπος δεύτερος, νά μιλήσουμε παρ' όλ' αυτά για τά βραβεία, για βραβευμένους και για βραβεύοντες. Τό νά υιοθετήσουμε τόν πρώτο τρόπο σημαίνει ότι επιμένουμε, μέ ιδεαλιστικό πραγματισμό ή μέ πραγματιστικό ιδεαλισμό, νά ζοῦμε έξω από τόν τόπο και τόν χρόνο μας, έξω από τίς άξίες πού προκρίνει και προάγει ή αντίμάχεται και μάλλον δέν μπορούμε νά μιλάμε για ό,τι έχει ήδη συμβεί σάν νά μήν έχει ήδη συμβεί.

Άν λοιπόν ένστεριστούμε τόν δεύτερο τρόπο, είμαστε υποχρεωμένοι νά θέσουμε ένα διπλό έρώτημα πού άνεκαθεν τίθεται: διάβασαν ό,τι θράβευσαν και θράβευσαν ό,τι διάβασαν; Δέν ρωτάω για νά άπαντήσω αλλά για νά θέσω κι άλλα έρωτήματα, θεωρώντας φυσικά δεδομένο ότι οι κρίναντες και επιβραβεύσαντες διάβασαν πράγματι, ως όφειλαν άλλωστε, τό βιβλίο πού μᾶς άπασχολεί. Τί σημαίνει, όμως, στό πεδίο τών ιδεῶν, ή θράβευση άπόψεων πού αυτοπροοδιορίζονται κατ' επανάληψη ως άριστερές (κατά συνέπεια και άντικαθεστωτικές) και οι όποιες δέν χαριεντίζονται άνέξοδα όταν όμολογούν, στοιχειοθετούν και προάγουν τήν άριστεροσύνη τους; Έπειδή δέν πρόκειται για τήν επιβράβευση ενός πεζογραφήματος ή ενός βιβλίου

μέ ποιήματα ή διηγήματα αλλά μᾶς συλλογής δοκιμίων, τά όποια μάλιστα δέν άφορούν τή λογοτεχνία και, επιπλέον, κάθε άλλο παρά διεκδικούν τόν χαρκτηρα κάποιας ουδέτερης και κοινωνικά άδιάφορης έπιστημονικότητας, είναι πιστεύω νόμιμο τό έξής έρώτημα: Τί βραβεύεται έν τέλει: ό τρόπος ενός συγγραφέα – ενός δοκιμογράφου έπαναλαμβάνω, όχι ενός λογοτέχνη, ενός ποιητή ή πεζογράφου – ή ό τόπος τών ιδεῶν του, ό τόπος από τόν όποιο έκπορεύονται και στόν όποιο προσανατολίζονται; Δηλαδή, άπερίστροφα: Βραβεύτηκε και ή άριστεροσύνη τών κειμένων του Μπαλτά, βραβεύτηκε τό πνεῦμα τους ή σκέτο τό γράμμα τους, αν είναι νοητός και έφικτός ένας τέτοιος διαχωρισμός;

Μέ τά πιθανόν άφελή αυτά έρωτήματα έκκρεμή, γυρνάω τώρα σ' ένα από τά δρασικότερα κείμενα του Άριστείδη Μπαλτά, τίς «Μαύρες όπές» του, μιά ρασατική «περιήγηση στή φαινομενολογία του μεταπολιτευτικού ήθους», κατατεθειμένη στόν Πολίτη τό 1981. Και επειδή ύποτίθεται ότι είμαστε πιά στόν καιρό τής μετα-μεταπολίτευσης, άς ξανακούσουμε τό «πρίν» μας για νά ξανασκεφτούμε αν όντως έχουμε φτάσει στό μετά του μετά, όπως διατείνονται όσοι καλλιγραφούν τά έκσυγχρονισμένα μας ήθη. Άντιγράφο: «Οί άδήριτες άνάγκες τής επιβίωσης μᾶς καλούν νά συγκρατήσουμε τά σπαράγματα τής όργης, τά κουκούτσια πού άφησαν οι ήττες, τά μόρια τών επιθυμιῶν πού έμειναν άθικτα, τά σημερινά τής κραυγής, τά θρύψαλα τών προθέσεων, και νά συγκροτήσουμε τόν δικό μας λόγο [...]. Λόγο δεμένο μέ γνώση και μ' όνειρο, μέ επίγνωση και ευαισθησία, μέ επιμονή και μέ άνοχή, μέ ύπομονή και μέ ειρωνεία».

Λοιπόν, έχω νά πῶ ότι ή σημαδιακή μαύρη, ή μᾶλλον πράσινη όπή πού άνοιξε τούτες τίς μέρες στή Δουκίσσης Πλακετίας του Χαλανδρίου δέν όφείλεται στην «κατάρρευση κάποιου μεγάλου άπλανους πού έξάντλησε τό πυρηνικό του καύσιμο», αλλά στην ήθική πλέον και όχι άπλως πολιτική και ιδεολογική κατάρρευση ενός συστήματος πού άπολαμβάνει τήν ήττα του από τήν ολυμπιακή διαπλοκή και τό όποιο κάποτε πολιτεύτηκε στό όνομα τής Άλλαγής ή και του Σοσιαλισμοῦ, για νά κατακτήσει τήν έξουσία και νά άπορροφηθεί από αυτήν σάν από μαύρη όπή και ή άπορρόφησή του αυτή υπήρξε οικειοθελής κι όχι ένα πεπρωμένο, ένα γραφό τής ιστορίας.

Μαζί του άπορροφήθηκαν και κάμποσες φωνές πού μιά φορά κι έναν καιρό άσπάζονταν τήν ελεφάντεια προτροπή περί «αιέν άριστερεύειν», ώσπου δγήκαν πραγματιστικότερα δόγματα για νά συγκρατηθούν ή και για νά άνέλθουν. Οι υπόλοιποι, και ό Άριστείδης Μπαλτάς άνάμεσά τους, ένας άνοικονόμητος κι αυτός, έξακολουθούν «νά συγκρατούν τά σπαράγματα τής όργης, τά κουκούτσια πού άφησαν οι ήττες, τά θρύψαλα τών προθέσεων», άναζητώντας διαρκῶς έναν «λόγο δεμένο μέ γνώση και μ' όνειρο», κατά τήν ύποδηλούμενη, έστω και παραλλαγμένη, σολωμική παρακαταθήκη. Για νά μή νιώθει μοναξιά κι ό Σίσυφος...

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΜΠΑΛΤΑΣ

'Αντικείμενα και ὄψεις ἑαυτοῦ

τῆς Ἑλένης Περδικούρη

ΜΙΑ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΟΥ γίνεται κυρίως γιά νά τιμηθεῖ ὁ συγγραφέας του. Γιά νά μαζευτοῦν δηλαδή οἱ φίλοι καί οἱ γνωστοί καί νά τοῦ δείξουν ὅτι οἱ ὥρες μοναξιάς πού πέρασε γιά νά γράψει αὐτό τό βιβλίον δέν πῆγαν χαμένες. Ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη θά ἀρκοῦσε νά πιοῦμε ἕνα κρασί μεταξύ μας χωρίς λόγους καί ἐπικήδειους, ὅπως θάλεγε ὁ Ἐλεφάντης. Ἔλα ὅμως πού τό κρασί δέν ἐγγυᾶται ὅτι τό βιβλίον θά διαβαστεῖ! Γι' αὐτό ὁ συγγραφέας ζητᾷ ἀπό κάποιους, ὡς ἐμπρακτική ἀναγνώριση τῆς φιλίας τους, νά τό διαβάσουν καί ὡς ἀκόμα πιό ἐμπρακτική ἀναγνώριση, νά πείσουν καί τοὺς ἄλλους νά τό διαβάσουν. Δεδομένου ὅτι αὐτό τό βιβλίον δέν ἀποτελεῖ ἕνα ἐνιαῖο κείμενο, ἀλλά συρραφή κειμένων, δέν θά σᾶς πῶ τί λέει ἀλλά θά προσπαθῶ νά σᾶς πείσω νά τό διαβάσετε δίνοντάς σας μερικά «κλειδιά» γιά τήν ἀνάγνωσή του.

1. Τό πρῶτο κλειδί γιά τήν ἀνάγνωση αὐτοῦ τοῦ βιβλίου εἶναι ὅτι ὁ τίτλος δέν εἶναι περιγραφικός. Δέν πρόκειται σέ καμία περίπτωση γιά αὐτοβιογραφία ἢ γιά κείμενα μέ αὐτοβιογραφικό στόχο. Ἄν συνέβαινε αὐτό, ὁ τίτλος θά δήλωνε ὅτι τό βιβλίον ἀσχολεῖται μέ κάποια ἀπό τά ἀντικείμενα καί κάποιες ἀπό τίς ὄψεις τοῦ ἑαυτοῦ τοῦ συγγραφέα του. Σ' αὐτή τήν περίπτωση ὁ ἑαυτός θά παρουσιαζόταν ὡς τό νῆμα πού συνέχει καί ὁ λαμπτήρας πού φωτίζει τίς πολλαπλές ἐκφάνσεις του. Ἄν ρίξετε μία ματιά στόν πίνακα περι-

χομένων θά δεῖτε ὅτι συμβαίνει ἀκριβῶς τό ἀντίθετο. Τό βιβλίον ἀκολουθεῖ μία πορεία πού πηγαινέει ἀπό τά ἀντικείμενα στίς ὄψεις καί ἀπό κει στόν ἑαυτό, συγκεκριμένα στό ἐρώτημα περί τοῦ ἑαυτοῦ, καί ὄχι ἀντίστροφα. Δηλαδή, δέν νοσηματοδοτεῖ ὁ ἑαυτός τά πράγματα, ἀλλά τά πράγματα τόν ἑαυτό. Πάλι ἀπό τόν πίνακα περιεχομένων προκύπτει, χωροταξικά, καί ἡ καρδιά τοῦ βιβλίου. Τό βιβλίον ἔχει πέντε ἐνότητες καί ἡ τρίτη, ἡ μεσαία, πού δέν περιέχει οὔτε «ἀντικείμενα» οὔτε «ὄψεις» οὔτε «ἑαυτό» στόν τίτλο τῆς ὀνομάζεται ἀπλά «ΚΚ ἢ ὁ καλός κομμουνισμός». Αὐτή ἡ ἐνότητα ἀποτελεῖ τό κέντρο πρὸς τό ὁποῖο κατευθύνονται καί ἀπό τό ὁποῖο ἐκπορεύονται ἀκτινωτά τά ὑπόλοιπα κείμενα, τό κέντρο πού νοσηματοδοτεῖ ὅλα τά ἄλλα.

Καί ὁ ἑαυτός; Ὅπως γίνεται σαφές στήν εἰσαγωγή ὁ ἑαυτός παραμένει ζητούμενο, ἐνῶ ἡ προσπάθεια ὀρισμοῦ τοῦ ἑαυτοῦ ὡς ἐνικοῦ καί ἀδιαίρετου, στό τελευταῖο κείμενο τοῦ βιβλίου – κείμενο παιχνιδιάρικο, σαρκαστικό, ἐσκεμμένα κίτς –, ἀποδεικνύεται ἀδύνατη. Ὁ συγγραφέας δέν ξέρει ποιός εἶναι. Ξέρει ὅμως τί εἶναι. Εἶναι τά ἀντικείμενα καί οἱ ὄψεις του, καί κυρίως αὐτό τό κεντρικό: εἶναι ἀριστερός. Αὐτά τά ἀντικείμενα καί οἱ ὄψεις πού δέν εἶναι τοῦ συγγραφέα, δέν ἐκπορεύονται ἀπ' αὐτόν, ἀλλά τόν συγκροτοῦν, αὐτά τά ἀντικείμενα καί οἱ ὄψεις εἶναι οἱ ὀφειλές του.

2. Ἔτσι, τό δεύτερο κλειδί γιά τήν ἀνάγνωση αὐτοῦ τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ ὀφειλή καί τό δῶρο. Ὁ ἑαυτός εἶναι γιά τόν Μπαλτά τό ἀποτέλεσμα αὐτοῦ πού ὀνομάζει στήν Εἰσαγωγή «ὑλισμό τοῦ ἀστάθμητου» καί «τυχαῖο τῶν συναντήσεων». Τά κείμενα αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, οἱ ὄψεις καί τά ἀντικείμενα ἑαυτοῦ δέν εἶναι προϊόντα τοῦ ἑαυτοῦ, ἀλλά προϊόντα τῶν συναντήσεων τοῦ ἑαυτοῦ μέ τοὺς ἄλλους, ἀνθρώπους καί κείμενα. Γιά τήν ἀκρίβεια ὁ ἑαυτός δέν εἶναι παρὰ τό

* Ἄ. Μπαλτάς, *Ἀντικείμενα καί ὄψεις ἑαυτοῦ*, Ἔστις, Ἀθήνα 2001. Κρατικό βραβεῖο δοκιμίου-κριτικῆς 2002. Παρουσίαση στίς 15-1-2003 στήν ΕΣΗΕΑ ὀργανωμένη ἀπό τήν Ἑταιρεία Πολιτικοῦ Προβληματισμοῦ Ν. Πουλιαντζᾶς.

προϊόν αὐτῶν τῶν συναντήσεων: «Θά τολμοῦσα νά πῶ πῶς εἶμαστε μόνο, πῶς δέν εἶμαστε παρά, τά ιδιαίτερα περίπλοκα σχήματα τῶν ὀφειλῶν μας. Θέλω νά πῶ πῶς εἶμαστε μόνο, πῶς δέν εἶμαστε παρά, τά χρέη πού ἀπορρέουν ἀπό τίς ὀφειλές μας, πῶς δέν εἶμαστε τίποτε διαφορετικό, τίποτε ἄλλο, ἀπό τόν τρόπο πού διαχειριζόμαστε, πολλές φορές χωρίς νά τό συνειδητοποιοῦμε, τίς ὀφειλές μας καί τά χρέη μας. Γιατί τί διαφορετικό, τί ἄλλο, εἶμαι ἐγώ ἀπό ὅσα ὀφείλω στόν ἄλλο;» (σ. 77).

Στήν πραγματικότητα λοιπόν, ὁ ἑαυτός συγκροτεῖται ὡς πλέγμα ὀφειλῶν καί ἐπεξεργασία δώρων. Πιό συγκεκριμένα, ὁ ἑαυτός συγκροτεῖται ἀπό τή διαλεκτική τοῦ δῶρου καί τῆς ὀφειλῆς: τό δῶρο ἐξ ὀρισμοῦ δέν ἀπαιτεῖ ἀνταπόδοση, ἡ ὀφειλή συνιστᾷ χρέος, ὑποχρέωση ἀποπληρωμῆς. Κι ἂν τό χρέος δέν ἀπευθύνεται στόν δωρητή – ἄνθρωπο ἢ κείμενο – πού δέν ἀπαιτεῖ κανένα ἀντάλλαγμα, ἡ προσπάθεια ἀποπληρωμῆς εἶναι ἀναγκαῖα γιά τόν ὀφειλέτη, ὥστε νά τοῦ «ἀνήκει» ὁ ἑαυτός του (σ. 78-9). Ἔτσι, λοιπόν, ὁ ἑαυτός συγκροτεῖται ἀπό τήν διαλεκτική τῆς ἀνάγκης ἀποπληρωμῆς καί τῆς ἀδυνατοῦτος ὀλοκλήρωσής της. Ὑπάρχει παρ' ὅλ' αὐτά ἕνας τρόπος νά προσεγγιστεῖ ἡ ἀποπληρωμή, καί αὐτός δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τήν ἐμπρακτική ἀναγνώριση τῆς ὀφειλῆς. Αὐτή συνίσταται στήν πλήρη ἰδιοποίηση τοῦ ὀφειλομένου ἀπό τόν ὀφειλέτη. Ἔτσι ὁ ἑαυτός φανερώνεται ὡς συνεχῆς προσπάθεια ἰδιοποίησης τῶν ὀφειλομένων, ὡς ἐσωτερίκευση τοῦ «ἄλλου», τῶν ἄλλων – ἀνθρώπων καί κειμένων – πού τόν συγκροτοῦν. Γι' αὐτό τό βιβλίον τοῦ Μπαλτά ἐμφανίζει μία συνεχῆ κίνηση ἀπό τό «ἐγώ» στό «ἐμεῖς», γιατί «ἐπέγει ἡ ἐπιβίωση ὄλων μας» (σ. 169).

3. Ἀπ' ὅλες τίς τυχαῖες συναντήσεις τοῦ συγγραφέα οἱ πιό καθοριστικές εἶναι ἡ ἀριστερά καί ἡ φιλοσοφία, γιά τήν ἀκρίβεια οἱ ἄνθρωποι καί τά κείμενα πού τόν ἔκαναν νά θέλει νά εἶναι ἀριστερός, οἱ ἄνθρωποι καί τά κείμενα πού τόν ὤθησαν νά ἀσχοληθεῖ μέ τήν φιλοσοφία. Καί αὐτά τά δύο μᾶς δίνουν τό τρίτο κλειδί γιά τήν ἀνάγνωση αὐτοῦ τοῦ βιβλίου πού εἶναι ἡ ἀλήθεια καί τό δέον.

Στήν εἰσαγωγή ὁ συγγραφέας λέει ὅτι στήν «θεωρητική δεσμευτική ἐνασχόληση» μέ τά πράγματα πού ὀνομάζουμε «φιλοσοφία» διακρίνουμε δύο παραδόσεις. Ἡ μία ἀσχολεῖται μέ τή γνώση τῶν ὄρων συγκρότησης τοῦ ἀληθοῦς καί τοῦ δέοντος, ἡ ἄλλη συνιστᾷ «ἐπιμέλεια ἑαυτοῦ», δηλαδή ἀσχολεῖται μέ τούς ὄρους ἐκείνους πού «θά τόν καταστήσουν ἔλλογα ἐκεῖνον πού εἶναι καί ἐκεῖνον πού ὁ ἴδιος ἐπιδιώκει νά γίνει» (σ. 14). Ὅμως οἱ ὄροι αὐτοῦ τῆς «ἐπιμέλειας ἑαυτοῦ» δέν μπορεῖ, ὅπως δείχνει τό βιβλίον στό σύνολό του, παρά νά ἔχουν νά κάνουν καί μέ τήν ἀλήθεια καί μέ τό δέον. Τί εἶναι ὅμως ἡ ἀλήθεια καί τί τό δέον; Καί ἐπιπλέον ποιά εἶναι ἡ σχέση τους, δηλαδή ἡ ἀλήθεια εἶναι πού καθορίζει τό δέον, ἢ τό δέον τήν ἀλήθεια;

Ὅσον ἀφορᾷ τό πρῶτο ἐρώτημα, τί εἶναι ἡ ἀλήθεια καί τί τό δέον ὁ Μπαλτάς μιᾷ γιά τήν «νόρμα τοῦ ἀληθοῦς» καί «τό μέτρο ἐνός συγκεκριμένου πολιτικοῦ καί ἰδεολογικοῦ δέοντος» (σ. 11). Ἄς κοιτάξουμε πρῶτα τό δέον ὅπου τά πράγματα φαίνονται πιό ξεκάθαρα. Τό «μέτρο ἐνός συγκεκριμένου πολιτικοῦ καί ἰδεολογικοῦ δέοντος» δέν εἶναι παρά τό μέτρο πού ἀναγνωρίζει ὡς μαρξιστής καί κομμουνιστής ὁ συγγραφέας, δηλαδή τό αἴτημα κοινωνικῆς ἀπελευθέρωσης ὄλων τῶν ἀνθρώπων (σ. 219).

Καί ἡ ἀλήθεια; Ἦδη ἡ ἔκφραση «νόρμα τοῦ ἀληθοῦς» μᾶς ἀφήνει νά διαγνώσουμε κάποια σχετικότητα στήν ἀλήθεια, μᾶς ἀφήνει νά ὑποψιαστοῦμε ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι ρυθμιστική ἀρχή καί ὄχι συγκροτητική. Πράγματι, ὁ συγγραφέας θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀλήθεια ὑφίσταται μόνο μέσα στό πλαίσιο μᾶς ἐπιστημονικῆς θεωρίας καί ὄχι ἔξω ἀπ' αὐτήν. Καί ἐφόσον θεωρεῖ τόν κομμουνισμό ἐπιστημονική θεωρία, τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τήν ἀλήθεια στή δική του περίπτωση.

Ο ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ ἀποτελεῖ σύμφωνα μ' αὐτόν «λογικά συνεκτικό σύστημα ἐννοιῶν καί προτάσεων μέ ἀξιώσεις ἀλήθειας», ἀλλά ὄχι «νομοτέλεια» (σ. 186-7). Οἱ ἐννοίες τοῦ μαρξισμοῦ ἔχουν νόημα μόνο στό πλαίσιο τοῦ κινήματος – δηλαδή ἐπιτελεστικά – καί μόνο γι' αὐτούς πού μετέχουν αὐτοῦ (σ. 192-3). Ἡ κάθε ἐπιστημονική θεωρία, λέει ὁ Μπαλτάς, ἐκτός ἀπό τό καθαυτό ἀντικείμενό της συγκροτεῖται καί μέσω τῆς ἱστορικῆς καί τῆς κοινωνικῆς της καταβολῆς. Αὐτοί οἱ ὄροι συγκρότησής της δέν συνιστοῦν ἀντικείμενο μελέτης γιά τήν ἴδια. Μελετοῦνται ἀπό ἄλλες ἐπιστήμες, ἐν προκειμένῳ τήν ἱστορία καί τή φιλοσοφία. Ἔτσι, ἂν καί ἡ κάθε θεωρία διεκδικεῖ ὀλόκληρη τήν ἀλήθεια ὀλόκληρου τοῦ ἀντικειμένου της, αὐτή ἡ ἀλήθεια περιορίζεται ἀπό τό γεγονός τῶν ἱστορικο-κοινωνικῶν της καθορισμῶν. Ἡ μαρξιστική θεωρία ὅμως, ἂν καί αὐτοπροσδιορίζεται ὡς ἐπιστημονική, διεκδικεῖ ὡς ἀντικείμενό της καί τούς ὄρους συγκρότησής της, ἐφόσον ἀντικείμενό της εἶναι ἡ κοινωνία ὡς σύνολο. Παρ' αὐτά, οὔτε αὐτή μπορεῖ νά ἀσκήσει ἀνεξάρτητο θεωρητικό ἔλεγχο στός ὄρους συγκρότησής της, διότι αὐτό θά συνιστοῦσε λογικό φαῦλο κύκλω. Ἔτσι, ἡ πρακτική πού ἀπορρέει ἀπ' αὐτή τή θεωρία, ἡ κομμουνιστική πολιτική πρακτική, ἀσχετῆται σέ συνθήκες θεωρητικοῦ κενοῦ. Φαίνεται λοιπόν ἔτσι στήν πράξη τό δέον εἶναι αὐτό πού καθορίζει τήν ἀλήθεια καί ὄχι τό ἀντίστροφο. Εἶναι ὅμως ἔτσι;

Στό κεντρικότερο κείμενο τοῦ βιβλίου, στήν καρδιά του ἂν θέλετε, πού εἶναι κατά τή γνώμη μου τό «Κομμουνισμός ἢ Κουραφέλαξα;» ὁ Μπαλτάς διατυπώνει τήν ἀλήθεια τοῦ κομμουνιστῆ μέ τή διαπίστωση ὅτι ἐφόσον τίποτε δέν εἶναι ἀπομονωμένο στόν κόσμο «ἔτσι, γιά νά γίνω αὐτός πού εἶμαι, πρέπει ὁ κόσμος ὅλος νά γίνει ἀντάξίός μου [...] Για νά γίνω αὐτός πού

είμαι πρέπει ολόκληρος ο κόσμος να αλλάξει για να γίνει ικανός να με δεχτεί. Όμως δεν απαιτώ από κανέναν να [...] γονατίσει μπροστά στην αλήθεια που εγώ φέρω. Για να γίνω αυτός που είμαι [...] χρησιμοποιώ μόνον τα μέσα που δεν με κάνουν άλλο από αυτόν που ο ίδιος είμαι» (σ. 220-3). Δηλαδή, αν η πρακτική που αποσκοπεί στην αλλαγή του κόσμου έτσι ώστε αυτός να γίνει ικανός να δεχτεί έμένα ως φορέα της αλήθειας αναιρεί αυτή την αλήθεια με τό να γονατίζεται εκείνον που δεν την γνωρίζει, ή δεν την συμμερίζεται, τότε η πρακτική μου είναι για πέταμα. Δηλαδή, ο σκοπός δεν αγιάζει τα μέσα. 'Απ' αυτή την άποψη λοιπόν, φαίνεται πως είναι η αλήθεια αυτή που προσδιορίζει τό δέον.

'Ακόμα όμως δεν ξέρουμε σέ τί συνίσταται αυτή η αλήθεια. 'Από πού άντλείται αυτή η βεβαιότητα για την αλήθεια που μπορεί να αλλάξει τόν κόσμο, εφόσον τό κριτήριο δεν μπορεί παρά να είναι έσωτερικό στή θεωρία. Βεβαιότητα που έμφαίνεται σέ έρωτήματα του τύπου «άλλιώς γιατί να είμαι άριστερός;» (σ. 178) και άπαντήσεις του τύπου «Θά νικήσουμε» γιατί «ή άριστερή πολιτική» είναι «πολιτική τής κοινωνικής άπελευθέρωσης» (σ. 184).

'Εδώ η άπάντηση που δεν δίνει ρητά ο συγγραφέας, αλλά την υπαινίσσεται με κάπως ποιητικό τρόπο και την όποια θά προσπαθήσω να ύποδειξω, ίσως μās φανεί σκανδαλιστική. Γιατί μου φαίνεται ότι αυτή η αλήθεια δεν μπορεί παρά να άποτελεί ένα μεταφυσικό θεμέλιο. Σπεύδω να διευκρινίσω ότι δεν χρησιμοποιώ τόν όρο «μεταφυσικό» με την τρέχουσα σημασία, δηλαδή περίπου τής διασταύρωσης του ύπερφυσικού με την άστρολογία, αλλά με τή φιλοσοφική σημασία του όριου που προσδιορίζει ένα πλαίσιο χωρίς να ύφίσταται έντός του. Αυτό τό μεταφυσικό θεμέλιο θά ήταν μία αλήθεια που όρίζει άπολύτως τό πλαίσιο στό όποιο κινείται ο άριστερός, χωρίς να άποτελεί άντικείμενο έρμηνείας έντός του πλαισίου. Αυτό τό θεμέλιο δυστυχώς για μένα, ίσως και για σās, μου είναι άδύνατον να τό πω με κάποια στοιχειώδη θεωρητική τεκμηρίωση. Γι' αυτό θά προσπαθήσω να τό πω με μίαν εικόνα.

ΜΙΑ ΕΙΚΟΝΑ ΠΑΡΜΕΝΗ από τό ποίημα του Σεφέρη «Ο κ. Στράτης Θαλασσινός περιγράφει έναν άνθρωπο» και συγκεκριμένα από την 5η ένότητα με τόν τίτλο «'Αντρας». 'Εκεί, ο Στράτης Θαλασσινός καθώς περιφέρεται όνειροπολώντας άσκοπα σέ κάποιο νησί συναντά ένα ζευγάρι των όποίων τή γλώσσα άγνοεί. 'Όμως η άγνοια τής γλώσσας τους δεν τόν έμποδίζει να δει ότι: «'Είναι οι μόνοι άνθρωποι, που είδα στή ζωή μου να μην έχουν τό άρπαχτικό ή τό κυνηγημένο ύφος που γνώρισα σ' όλους τους άλλους. Τό ύφος εκείνο που τούς κάνει ν' άνήκουν στό κοπάδι των λύκων ή στό κοπάδι των άρνιων. [...] Ρωτιόμουν αν ήξε-

ραν πώς είχαν βγει από τά δίχτυα του κόσμου...». Είναι προφανές ότι τό άπόσπασμα αυτό ένέχει έντελώς συνειδητά την άνάίρεσή του. 'Αν όλοι οι άνθρωποι άνήκουν είτε στην όρδή των λύκων είτε στό κοπάδι των άρνιων, αν ο κόσμος είναι συστατικά χωρισμένος σέ κυρίαρχους και κυριαρχούμενους, θύτες και θύματα, τότε ακόμα κι αν ύποθέσουμε ότι κάποιοι θά κατάφεραν να βγούν από τά δίχτυα του κόσμου αυτό δεν σημαίνει ότι κάποιος θά μπορούσε να άναγνωρίσει αυτό τό κολοσσιαίας σημασίας γεγονός. Μπορούμε βέβαια να διαβάσουμε αυτό τό ποίημα σαν να υπαινίσσεται ότι μόνο ο ίδιος ο ποιητής ως ποιητής, δηλαδή ως άνώτερος άνθρωπος, έχει καταφέρει να δραπετεύσει από τά δίχτυα του κόσμου. Νομίζω όμως ότι αυτό θά ήταν άδικο και για τόν Σεφέρη και για μās. Πρώτα-πρώτα για τόν λόγο ότι τό ποίημα άπευθύνεται στους άναγνώστες του, άρα προύποθέτει συστατικά ότι και αυτοί μπορούν να άναγνωρίσουν αυτό που άναγνώρισε ο ποιητής. Και δεύτερον γιατί η άναγνώριση μίας δυνατότητας είναι συγκροτητική αυτής τής ίδιας τής δυνατότητας. Γιατί τί θά ήταν μία δυνατότητα που κανείς δεν θά μπορούσε να άναγνωρίσει, παρά μία άκόμη σκέψη στό μυαλό του Θεού, όπως θάλεγε κι ο Λάϊμπνιτς; 'Ετσι, η παρηγορία που άσκει αυτό τό κατά τ' άλλα σπαρακτικό ποίημα είναι γιατί υπαινίσσεται ότι και οι άναγνώστες του, δηλαδή δύναμι όλοι οι άνθρωποι, μπορούμε να άναγνωρίσουμε τό γεγονός τής δυνατότητας να μην όρίζομαστε ούτε ως λύκοι ούτε ως άρνιά, μπορούμε δηλαδή να άναγνωρίσουμε την δυνατότητα τής έλευθερίας. Και μάλιστα να τό άναγνωρίσουμε όχι ως μία δυνατότητα άνάμεσα στις άλλες, αλλά ως ένα γεγονός, ως τό κατεξοχήν «γεγονός» με καντιανούς όρους, δηλαδή ως την πραγματική μας φύση.

Μόνο έτσι μπορώ να εξηγήσω τή διαβεβαίωση του Μπαλτά για την «Πανανθρώπινη λευτεριά που διεκδικούμε [...] ο συστατικός για μās ίσχυρισμός μας ότι αυτός ο κόσμος είναι ο μόνος άντάξιός μας και ο μόνος άξιος για να ζήσουμε, όχι μόνον έμεις αλλά και όλοι εκείνοι που δεν τόν βλέπουν, δεν τόν θέλουν, δεν τόν διεκδικούν ή και τόν μάχονται. [...] σήμερα ο καινούργιος αυτός κόσμος μπορεί να κερδηθεί γιατί είναι επίκαιρος» (σ. 219).

'Αν τό βιβλίο αυτό δεν άπαντά τελικά στό έρώτημα του ποιός είναι ο συγγραφέας του, άπαντά παραταύτα στό έρώτημα «πώς ο καθένας γίνεται αυτό που ο ίδιος είναι»: με τό να «γίνεται αυτό που πάντοτε ήταν» (σ. 220). Γίνομαι αυτό που είμαι ένοποιώντας τις όψεις μου και τις όφειλές μου, γίνομαι τό «ένιαίο άποτέλεσμα μās ένιαίας θέλησης», αυτής «πού άπορρέει από αυτό άκριβώς που είμαι» (σ. 221). Και αυτό που είμαι δεν μπορεί παρά να είναι τό συστατικό γεγονός τής άναγνώρισης τής έλευθερίας ως καθολικής δυνατότητας. 'Απ' αυτή την άποψη τό βιβλίο συνιστά δώρο, τό δώρο του Μπαλτά στους άναγνώστες του.

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΜΠΑΛΤΑΣ: ΕΝΑΣ ΛΟΓΟΔΟΣΜΕΝΟΣ

του Άγγελου Έλεφάντη

Ο ΣΟΙ ΔΙΑΒΑΣΑΤΕ, έστω τήν εισαγωγή από τό βιβλίο του Άριστεΐδη Μπαλτᾶ *Άντικείμενα και ὄψεις ἑαυτοῦ*, ἕνα βιβλίο πού ἄρχισε νά γράφεται τό 1976 καί συνέχισε νά γράφεται ἔν προόδῳ ἕως σήμερον, τό ὅποϊον ἀπέχει πολύ ἀπό τό νά τελειώσει, ἄν ποτέ τελειώσει, θά εἶδατε ὅτι μέ ὀνομάζει δάσκαλο καί κάπου ἄλλοῦ ἀναφέρεται σέ κάποιον Πλοίαρχο. Ἐγώ εἶμαι ὁ Πλοίαρχος, κατά τόν Άριστεΐδη. Τά συνηθίζει αὐτά. Οἱ Ὑδραῖοι ὅμως, ὅπως ξέρετε, ποτέ δέν συμβιδάστηκαν νά ναυλοχοῦν καί ν' ἀρμενίζουν στήσ Λαρίσης τό ποτάμι, ἔστω κι ἄν ρυμουλκήθηκαν, ποιητική ἄδεια, ὡς ἐκεῖ. Ὅπως καταλαβαίνετε, εἶναι ἀδύνατο ἐγώ, ἕνας βουνίσσιος, ἕνας Καρπενριώτης, κατ' ἀντίστροφη πρός τούς Ὑδραῖους φορᾶ, νά παρουστάνω τόν Πλοίαρχο στή θάλασσα, γιατί ἀκόμα κι ἄν μέ πᾶνε ἐκεῖ, ἐγώ θά δείχνω τό Βελούχι καί θά ἀναφωνῶ σάν τόν Κάλβο «Ἴδου τό Καρπενήσι». Μπορῶ βεβαίως νά τά κάνω θάλασσα καί συνέβη συχνά αὐτό. Ὅπως θάλασσα τά ἔκαναν κι ἐκεῖνοι οἱ Ὑδραῖοι καρaboκῆρηδες πού ἡ Προσωρινή Κυβέρνηση τούς διόρισε στρατηγούς ξηρᾶς κι αὐτοῖ ἀρχισαν νά διατάζουν τ' ἄσκηρι «ὄρτσα τά πανιά», ἐνῶ ὁ δύσμοιρος Μακρυγιάννης σταυροκοπιόταν κι ἔλεγε μή καταλαβαίνοντας ἀπό ὄρτσα καί σία: «Τί στό μπουτῆζο μ' ἔλενε αὐτοῖ!».

Κι ἐπειδή, ὅπως λέει ὁ Άριστεΐδης, «ὄλα τά κείμενα γράφονται γιά νά θέσουν κάτι ἐκτός τῆσ γραφῆσ τους, ἐπειδή ἐπιδιώκουν κάτι νά ἐκθέσουν», ἐγώ τιθέμενος ἐκτός γραφῆσ καί ἐκπιθέμενος, κατά τόν γράφοντα Άριστεΐδη, παύω αὐθορεῖ νά εἶμαι δάσκαλος, δικός του ἢ τοῦ ὀποιοῦδήποτε ἄλλου ἢ εἶμαι τόσο δάσκαλος ὅσο κι ἐκεῖνος γιά μένα, γιατί καί οἱ δυό, κι ἄλλοι πολλοί, γνωστοί κι ἄγνωστοι, σύντροφοι καί συντρόφισσες, μαθητεύσαμε στό μεγάλο σχολαρχεῖο Ἄλληλοδιδασκτικῆσ πού ἦταν (καί ἀπόως εἶναι ἀκόμα) ἡ Ἄριστερά. Δέν εἶχε δάσκαλο αὐτό τό Σχολεῖο, οὔτε καν ἕναν 407. Αὐτοδίδακτοι οἱ μαθητές, αὐτοσχέδιοι οἱ καθηγητές, κάθε μέρα μᾶς σήκωναν στόν πίνακα

καί μᾶς ἐξέταζαν μέ τόν χάρακα στό χέρι οἱ ἀνάγκεσ καί οἱ εὐθύνες, οἱ προσωπικές καί οἱ πολιτικές, οἱ ιδεολογικές καί οἱ μορφωτικές. Σ' αὐτό τό σχολεῖο λοιπόν μαθήτευσε κι ὁ Άριστεΐδης ἐπί τρεῖς δεκαετίες πού τόν ξέρω. Κι ἐκεῖ ἔμαθε τά πῖο πολλά. Ἄν ἀπό τό παρουσιαζόμενο σήμερα βιβλίο, τό βραβευθέν ἀπό τό κράτος, τοῦ βγάλεις ὅσα ἔμαθε καί σκέφτηκε σ' αὐτό τό Σχολεῖο τῆσ Ἄλληλοδιδασκτικῆσ δέν θά ἀπομείνει παρά ἕνα σχεδόν τίποτε, κάτι ἀκαδημαϊκές ἐξυπνάδες μόνο.

Ἐμεῖς μάλιστα, ἐγώ κι ὁ Άριστεΐδης καί καμιά εικοσαριά ἀκόμη φίλοι καί σύντροφοι, γιά νά τά καταφέρουμε στίς ἀδιάκοπες καί συνεχεῖς Γενικές Ἐξετάσεις, φτιάξαμε κι ἕνα ὑπερεντατικοποιημένο Φροντιστήριο γιά ὄλα τά μαθήματα. Ἐκανε ἀκόμη κι ἰδιαίτερα μέ δίδακτρο ἀκριβότατο (ὕλικῶσ καί μεταφορικῶσ μιλῶντας), δηλαδή τό περιοδικό ὁ *Πολίτης* πού δουλεύει ἐδῶ καί 27 χρόνια ἀκαταπαύστως, ἄν καί τά τελευταῖα χρόνια μοιάζει κουρασμένο, ἡ ἀνασσαῖά του βγαίνει ὀλοένα καί πῖο ἀσθμαίνουσα, ἀσθματική. Ἴσως φταίει τό τσιγάρο ἢ μήπως ἡ ἡλικία;

Φτιάξαμε λοιπόν τόν *Πολίτη*, καί τόν κρατήσαμε 27 χρόνια, ἀκριβῶσ, γιά νά μιλάμε μεταξύ μας, νά ἄλληλοδιδασκόμαστε, καί διά τοῦ *Πολίτη* νά συναντᾶμε τούς ἀριστερούς, νά συναντιόμαστε στή μεγάλη ἀγορά τῶν ιδεῶν, τῶν ἀπόψεων, τῶν παθῶν καί τῶν συγκρούσεων, τῶν ρευμάτων καί τῶν τάσεων πού διαπερνοῦσαν τό πολύπαθο σῶμα τῆσ Ἄριστερᾶσ, πού εἶχε πάψει ἀπό καιρό νά εἶναι μία. Ὁ Μπαλτᾶσ ἦταν παρών, ἦταν καλός μαθητής, καί δάσκαλος μαζί. Ἦδη σ' ἕνα ἀπό τά πρῶτα πρῶτα τεύχη τοῦ περιοδικοῦ, καλοκαίρι τοῦ 1976, προσπαθεῖ νά ἀναδείξει τή σημασία, τόν ρόλο, τήν ἀνάγκη ὑπαρξῆσ, ἄρα καί τήν εὐθύνη τῶν προοδευτικῶν διανοουμένων πού θά καταδεικνυαν τίς ταξικές ἀναγκαιότητες, ἀπό μαρξιστική σκοπιά, πού διέπουν τόν σύνολο ἑλληνικό κοινωνικό σχηματισμό, τή στιγμή ἀκριβῶσ πού ἐμφανίζεται, γιά πρῶ-

τη φορά μετά τή μεταπολίτευση, τό φαινόμενο πού ὁ ἴδιος ὀνομάζει «βάρβαρη εἰσβολή ἀπεργῶν στό κέντρο τῆς Ἀθήνας». Προφανῶς καί βλέπει τήν ἀνάγκη νά συνδεθεῖ ὁ ρόλος τῶν παραδοσιακῶν διανοουμένων μ' αὐτή τή «βάρβαρη εἰσβολή». Ἀπ' αὐτήν τή σύνδεση, διέβλεπε ὁ Μπαλτᾶς κι ἄλλοι, θά ἐξαρτιόταν ἡ προσχώρηση μαζῶν στόν κομμουνισμό. Ὁ μαρξισμός μέ ἄλλα λόγια ἀπέβαινε ὁ ἀνοιχτός ὀρίζοντας μᾶς γενικῆς παιδείας, κατανόησης τοῦ κόσμου καί ὄργανο πάλης μαζί. Ὁ Μπαλτᾶς ἀπό ἐκείνη τή δέσμευση πού ἀνέλαβε τότε δέν ἀπομακρύνθηκε μέχρι σήμερα, παρόλο πού Σειρήνες λαχταριστές τόν καλοῦσαν συνεχῶς γι' ἄλλοῦ, δέσμευση πού τήν ἔκανε στοιχεῖο τῆς προσωπικῆς ἀξιοπρέπειας, ὅπως ὁ ἴδιος τήν ὀρίζει σ' ἕνα δοκίμιό του τοῦ 1986.

Ἀλλά δέν προτίθεται νά βιογραφήσῃ τόν Ἀριστείδη εἶναι μικρός ἀκόμη γιά βιογραφία ἢ καί αὐτοβιογραφία. Ὅταν μεγαλώσει βλέπουμε. Γιά τό βιβλίο του καλοῦμαι καί θέλω νά μιλήσω. Εἶναι ὅμως δύσκολο, πολύ δύσκολο, ἂν ὄχι ἀκατόρθωτο νά μιλά κανεῖς γιά ἕνα τέτοιο βιβλίο χωρίς νά κάνει τερατώδεις παραλείψεις. Διότι δέν γράφτηκε μιά κι ἔξω, ἀλλά γραφόταν, ὅπως ἔλεγα στήν ἀρχή, ἐν προόδῳ: ἔπαιρνε τόν λόγο σέ ἕνα ἐρέθισμα ἢ μιά πρόκληση τῆς συγκυρίας, βάθαινε τή σκέψη του ἀνάλογα μέ τήν ωρίμανσή του, ἀνάλογα μέ αὐτά πού ἀκουγε ἢ διάβαζε, ἀνάλογα μέ τά πολιτικά προβλήματα πού ἀντιμετώπιζε ἢ ἀντιμετωπίζαμε, μέ μόνιμη ἔγνοια νά τοῦς δώσει ἕνα θεωρητικό στήριγμα σέ μιά ἐποχή πού κράτησε πάνω ἀπό ἕνα τέταρτο τοῦ αἰῶνα καί πού κοντά σ' ἄλλα χαρακτηρίζεται ἀπό θεωρητικό κενό. Ἔτσι γιά νά μιλήσει κανεῖς γιά τά Ἀντικείμενα καί τίς ὄψεις ἐαυτοῦ πρέπει νά μιλά γιά τίς καταστάσεις μέσα ἀπό τίς ὁποῖες πέρασε ἢ Ἀριστερά αὐτά τά χρόνια, γιά ματαιωμένες πλέον προοπτικές καί προσδοκίες, γιά τά καινούργια καθήκοντα καί τά νέα ἀδιέξοδα, γιά μιά πολύβουη λογομαχία πάνω σέ τάσεις, ιδέες κι ἀπόψεις πού δέν κατάφερε ὡστόσο νά γίνει λόγος συνεκτικός. Καί ταυτόχρονα πρέπει νά μιλά γιά τό πῶς μίλησε ὁ Ἀριστείδης Μπαλτᾶς γιά ὅλα αὐτά, μέσα στόν πολιτικό χῶρο πού διάλεξε ὡς δικό του. Κατά συνέπεια πρέπει νά μιλά κανεῖς γιά τό βιβλίο αὐτό μέ τίς ὥρες. Ἀλλ' αὐτό δέν γίνεται τώρα. Τό ἀπαγορεύουν οἱ κλητῆρες.

Θά προσπαθήσω, λοιπόν, νά ἐπιμεντρῶσω τήν κουβέντα μου γιά τό βιβλίο, πολύ ἐπιγραμματικά, σέ ὀρισμένα σημεῖα πού κατά καιρούς ἔπαιρναν μορφή ἄρθρου στόν *Πολίτη* κυρίως, ἢ σέ ἄλλα ἔντυπα (*Λόγου χάριν*, *Νεύσις*, *Δευκαλίων*), ἢ ἦταν ἀνακοινώσεις σέ πανεπιστημιακά συνέδρια.

ΓΙΑ ΤΟ ΠΡΩΤΟ σημεῖο μίλησα κι ὅλας. Ὁ Μπαλτᾶς ἐνέταξε ἐαυτόν μέσα στήν Ἀριστερά, τήν κομμουνιστική ἀριστερά καί τώρα πιά πού δέν ὑπάρχουν Κάπα, ἐντάσσεται στήν μετακομμουνιστική Ἀριστερά, γιατί αὐτή ἡ μετακομμουνιστική Ἀριστερά εἶναι σίγουρο ὅτι κάτι κρατᾶ ἀπό τήν προταγματική οὐσία τοῦ κομμου-

νισμοῦ, σίγουρα δέν εἶναι ἀντικομμουνιστική, σίγουρα εἶναι μιά Ἀριστερά πού, στίς σημερινές συνθήκες, εἶναι μιά ὑπέρ τῶν ἀδυνάτων συνηγορία, ἂν καί ἀδύναμη ἢ ἴδια. Ἡ ἐνταξη γιά τόν Μπαλτᾶ δέν εἶναι, ἀπλῶς, ρόλος καί λόγος πολιτικός, εἶναι ἠθική δέσμευση καί συνολικό паίδευμα, τρόπος προσωπικῆς αὐτοπραγμάτωσης καθὼς βλέπει καί στοχάζεται, ἢ τό προσπαθεῖ, ἀπό τή σκοπιά τοῦ προλεταριάτου πού ἔλεγε ὁ πρόεδρος Μάο καί πού ὁ Μπαλτᾶς συχνά πυκνά λέει ὅ,τι ἔλεγε ὁ πρόεδρος Μάο. Εἶτε πραγματεύεται τίς φιλοσοφικές ἀναζητήσεις καί ἀπορίες του, εἶτε ἐκείνο τό δραματικό καί κοφτερό «καί τώρα τί λές» πού ἡ πραγματικότητα μᾶς πετάει κατὰμουτρα ὁ Μπαλτᾶς μονίμως, σταθερά ἀπαντᾶ: δέν ξέρω, ἀλλά ἐγώ εἶμαι λογοδοσμένος, ὄχι ὡς πιστός, ὄχι ὡς ὀπαδός, ὄχι ὡς παράγων, ὄχι ὡς αὐτόκλητος σωτήρας – τίς μισεῖ αὐτές τίς ιδιότητες καί τίς ἀντιμάχεται – ἀλλά ὡς αὐτός πού ἐν κόσμῳ δέν μπορεῖ νά καταλάβει καί νά πει τίποτε γιά τόν κόσμο μή βλέποντας τόν κόσμο ἀπό τή σκοπιά τοῦ ἀριστεροῦ, τῆς Ἀριστερᾶς. Καί βέβαια εἶναι ἰδιοτελής, ἔχει ἴδιον τέλος, ἰδίους σκοπούς πού τυχαίνει νά εἶναι ἴδιοι, ἂν ὄχι μέ ἐκείνους πού ἔχει ὀλόκληρη ἢ μυρμηγκιά τῶν ἀνθρώπων, πάντως εἶναι κοινοί μέ τοῦς σκοπούς πολλῶν, καί προσπαθεῖ οἱ πολλοί νά γίνουν τόσο πολλοί ὥστε τό ἴδιον τέλος νά βασιλέψει στόν κόσμο γιατί ἀλλιῶς ἡ ζωή, ἐκτός ἀπό σκληρή, εἶναι καί ἄνοστη, σά νά μασᾶς ἀσβέστη. Βέβαια, αὐτό πού κάνω αὐτή τή στιγμή δέν εἶναι ἐκ μέρους μου παρά μιά ἀνάγκη τοῦ Μπαλτᾶ, μιά ἰδιοποίησή του ἐκ μέρους μου. Ἀλλά γιατί ὄχι; Ἀφοῦ ὁ ἴδιος ἔκανε κείμενο ὄχι μόνο τά κείμενά του ἀλλά τόν ἴδιο του τόν ἐαυτό, τοῦτο τό κείμενον-ἐαυτός τοῦ Μπαλτᾶ μπορεῖ νά ἔχει πολλαπλές ἀναγνώσεις-ἐρμηνείες, κατά τή ρητή διατύπωση τοῦ Μπαλτᾶ, τή διατυπωμένη στό τελευταῖο του δοκίμιο τοῦ παρουσιαζόμενου τόμου. Καί εἶναι ὅλες θεμιτές καί νόμιμες, ἀφοῦ δέν ὑπάρχει συγγραφέας, ἀφοῦ εἶναι ἀδύνατη ἡ ἀπόλυτη κυριολεξία καί τραμπαλιζόμαστε ὅλοι μέσα στό τρεμουλιασμα τῶν μεταφορῶν καί ἐν γένει τῶν γλωσσικῶν ἐνεργημάτων, ἀφοῦ τό ἕνα μέ τό ἄλλο, τό ὅποιο ἕνα καί τό ὅποιο ἄλλο δέν εἶναι παρά διακεμενικότητα, πολυσημία καί διασπορά νοήματος, ἀφοῦ γραφή (ἄρα καί ἀνάγνωση) καί θάνατος ἀλληλοσυσχετίζονται βάσει μᾶς θεωρίας πού θέλει νά ἀλληλοσυσχετίζει τά πάντα, τοῦς πάντες καί τίς πάσες ἀλλά πρῖν τό κάνει, καί ἀκριβῶς γιά νά τό κάνει κατατεμαχίζει τοῦς πάντες, τά πάντα ἀλλά φεῦ καί τίς πάσες, πού οὔτε τό θέλουν οὔτε τίς θέλουμε τεμαχισμένες, ἀλλά τίς θέλουμε ἀκέραιες γιατί μόνο τότε εἶναι ὠραῖες, ἀφοῦ αὐτή ἡ θεωρία, τήν ὁποία ἐγώ δέν ἀποδέχομαι, ὅπου τό πραγματικό, ἡ πραγματικότητα πού κατασκευάζω ἐπ' αὐτοῦ ὡς σχόλιο, ἡ ἀφήγηση ἐν τέλει εἶναι ἡ ἐν κειμένῳ ὑπαρξή, ἡ κειμενικότητα. Καί τότε γιατί νά μή ρωτήσω κι ἐγώ τί σχέση ἔχει ὁ Φάντης μέ τό ρετινόλαδο; Κι ἐπειδή ὁ Φάντης δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τό ρετινόλαδο, διότι ἀκόμη κι ἂν ὁ

Φάντης ήταν κομμουνιστής ο Μανιαδάκης δέν θά τόν πότιζε ρετινόλαδο, γι' αυτό κι εγώ άντλώντας τά δικαιώματά μου άπ' τή σημαία ιδιοποιούμαι τόν Μπαλτά ως γλώσσα, προγλώσσα και μεταγλώσσα, έπιτελεστικά αλλά και διαπιστωτικά, και στό ερώτημα πού θέτει ο ίδιος «ποιός είμαι έπιτέλους εγώ» τού άπαντώ είσαι ο λογοδοσμένος, έτσι σέ θέλουμε, έτσι σέ αγαπάμε και δέν θέλουμε νά είσαι είπα ξείπα χέζω μέσ στόν λόγο μου, όπως κι εσύ άλλωστε έτσι μάς θές, λογοδοσμένους, γι' αυτό μάς αγαπάς και παλεύεις όλοι νά γίνουμε σάν κι εόένα, διότι όπως πολύ σωστά λές, μόνος σου δέν μπορείς νά είσαι σάν κι αυτό πού θέλεις νά γίνεις και νά είσαι. Οι άνθρωποι γινόμαστε, φτιαχνόμαστε, μόνο σέ πρώτο πληθυντικό πρόσωπο. Κι έτσι αν θεωρήσουμε τόν Μπαλτά, όχι ως κείμενο αλλά ούτε ότι τά κείμενά του είναι ο πέπλος πού τόν σεπάζουν ή τόν ξεσεπάζουν αν τραβήξουμε τό κουρτινάκι, αν λοιπόν θεωρήσουμε τόν Μπαλτά ως κάτι τό πραγματικό και μή αναγώγιμο άπολύτως στα κείμενά του, βλέπουμε μπροστά μας έναν άνθρωπο μέ σάρκα και όστά, παθιασμένο μέ τά παιδεύματά του πού είναι και όλων μας τά παιδεύματα, έναν άνθρωπο πού λαμβάνει δημοσίως τόν λόγο, συχνά αυτόκλητα και προκλητικά, νά περιφρονεί τά κυρίαρχα σήμερα φερσίματα τής μή σκέψης πού φανακίζουν και μυθοποιούν στό όνομα τής άπομύθευσης τά πάντα. Για άνθρωπο άριστέρο κι έπιπλέον άκαδημαϊκό τούτο είναι σπάνιο, πολύτιμο, σάν τά πετράδια.

ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΣΗΜΕΙΟ για τό όποιο θέλω νά πώ λίγα λόγια. Όταν ο Μπαλτάς άριβάρει στό Πολυτεχνείο ως βοηθός τού μακαρίτη Βουδούρη και παράλληλα γράφει πότε πότε στόν *Πολίτη*, ο όρος έπιστημολογία δέν ύπάρχει ή κάτι λίγοι έκλαμβάνουν τήν έπιστημολογία ως έπιστήμη τής έπιστήμης, ή μέθοδο όλων τών μεθόδων ή κάπως έτσι. Ο Μπαλτάς ξεκινώντας κυρίως άπ' τόν Άλτουσερ αλλά και τούς άλλους τών Cahiers pour l' analyse (Badiou, Pecheu κ.λπ.), άπό τόν Μπασελάρ, τόν Κανγκιλέμ, τόν Κούν και τόν Φεγεράμπεντι, είναι άπό τούς πρώτους πού δουλεύουν συστηματικά για τήν έπιστημολογία. Αν σήμερα στην Ελλάδα έχουμε ένα corpus ανθρώπων, φιλοσόφων και έν γένει διανοητών πού ύπηρετούν τήν έπιστημολογία κι έτσι κατάφεραν, κάπως, νά εισχωρήσουν στα μυστήρια τής συγκρότησης τών έπιστημών, τής ιστορίας τους, τής έννοιολόγησής τους, τής συγκρότησης τών έπιστημονικών άντικειμένων, τών σχέσεων έπιστήμης και ιδεολογίας – αυτής τής άείποτε σχέσης (τό άείποτε είναι δική μου μετάφραση τού toujours déjà, έκφραση δύσκολη στην κατανόησή της διότι άναφέρεται στό άπό πάντα και για πάντα, όντας έδω, παρόν τό βρήκαμε μαζί, είναι αλήθεια, μέ τόν Γιάννη Χάρη διαβάζοντας στα γαλλικά ρήσεις του Εύαγγελίου πού χρησιμοποιούσε ο Άλτουσερ όχι κατά γράμμα αλλά έν πνεύματι αλήθειας) αν λοιπόν ύπάρχουν όλα αυτά κι άλλα πολλά τό όφείλουμε έν πολλοίς στόν Μπαλτά. Όχι

μόνο σ' αυτόν, αλλά ο Μπαλτάς συνέδεσε τό δικό του φιλέρευνο κι άνήσυχο πνεύμα μέ τήν έπιστημολογία. Τά σχετικά ρεάλια αυτής τής πρωτοπόρας εργασίας βρίσκονται μέσα στα *Άντικείμενα και τίς όψεις έαυτού*.

Δύσκολα κείμενα, δύσκαμπτα γιατί αναπτύσσονται μέ τόν σπινοζικό γεωμετρικό τρόπο. Είναι κείμενα σημαντικά, πού θέτουν τεράστια θεωρητικά ζητήματα για τίς έπιστήμες, για τίς άλλες μαθήσεις αλλά ακόμη και για τήν πολιτική και πάνω άπ' όλα για τήν πολιτική θεωρία. Έδω ο Μπαλτάς – και πάλι δέν ήταν μοναχικός πρωτοπόρος – άπό τή μεταπολίτευση και μετά, έθεσε και θέτει τό πρόβλημα τού ιστορικού υλισμού και τού μαρξισμού ως γνωστικών πεδίων αλλά και συνεκτικής έννοιολόγησης τού πραγματικού, τής κοινωνίας και τής ιστορίας, μέ τρόπο πού ξέφευγε και άναιρούσε τίς βουλγατάες τού σοβιετικού μαρξισμού κι εκείνες τίς ιδεολογηματοποιήσεις πού καθιστούσαν τόν μαρξισμό ιδεολογία τής καταπίεσης τών λαών τών όποιων τό προλεταριάτο, ύποτίθεται, κατείχε τήν έξουσία και πού όνομάζαμε ο «άνύπαρκτος σοσιαλισμός».

Κι έδω έχω έναν μικρό πειρασμό. Πολλές άπό τίς έπεξεργασίες τού Μπαλτά για τά θέματα αυτά βρίσκονται μέσα στό παρουσιαζόμενο βιβλίο κι όχι μόνο. Ο δοκιμιογράφος Μπαλτάς έτρωγε τά μουστάκια του γι' αυτά τά θέματα. Τό βιβλίο βραβεύτηκε μέ τό μέγιστο κρατικό βραβείο. Καλώς. Αλλά τί έπιβράβευσαν οι κριτές σ' αυτό τό έργο; Τό πρόδηλο και συνεχές πάθος τού Μπαλτά για τόν μαρξισμό, τήν έπιστημολογία, τόν ιστορικό υλισμό, τό κίνημα, τήν Άριστερά; Δέν μάς τό είπαν. Η εισηγητική έκθεση περί άλλων όμιλεί. Έμεις όμως περί άλλων όμιλούμε μαζί μέ τόν Μπαλτά, ακόμη κι όταν διαφωνούμε περιστασιακά ή και σέ σημαντικά θέματα. Αυτό κι αν ήταν μία έπιχείρηση οικειοποίησης τού Μπαλτά και τού έργου του, μάς άθέμιτης οικειοποίησης πού βασίζεται άποκλειστικά στην ήθελμένη παραγνώριση. «Πήραν τίς λέξεις του και τίς έκαναν λιώμα».

ΕΝΑ ΤΡΙΤΟ ΣΗΜΕΙΟ για τό όποιο, ειλικρινά θά μπορούσε κανείς νά μιλά μέ τίς ώρες και νά προβάλλει όπως εγώ ουσιώδεις ένστάσεις. Πρόκειται για τίς ιστορικο-κοινωνιολογικές αναλύσεις τού Μπαλτά περί τού νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Θά σταθώ μόνον σέ ένα σημείο στό έπιγραφόμενο άρθρο για τό *Έθνος* (πρώτη δημοσίευση στόν *Δεκαπενθήμερο Πολίτη*, 1995). Στο άρθρο αυτό ο Μπαλτάς θεωρεί ότι ο ρόλος τού ευρωπαϊκού ρομαντισμού για τή δημιουργία τής κρατικής μας ταυτότητας ύπηρεξε καθοριστικός. Λέει επίσης ότι ή «έθνική και κρατική μας ταυτότητα όφείλεται στην εικόνα πού έχει για μάς ή μάλλον πού έμεις έκλαμβάνουμε αύθόρητα πώς έχει για μάς ο αντίστοιχος «άλλος», έν προκειμένου εκείνος ο συγκεκριμένος «άλλος» πού καθόρισε τήν κρατική μας ταυτότητα (...) επειδή ο συγκεκριμένος άλλος (διάβαζε

ο Ευρωπαίος ρομαντικός) επέλεξε για δικούς του βασιικά λόγους να μās προικίσει με τρισχιλιετή ιστορία και ένδοξους προγόνους, κάνοντάς μας τήν τιμή να μās θεωρήσει πρώτου βαθμού κληρονόμους του κλέους τους κι επομένως ή έθνική μας ταυτότητα προσδιορίζεται ως φιλελληνική». Κι ακόμα: «Έθνική μας ταυτότητα είναι τό είδωλο πού φανταζόμαστε πώς άτενίζει τό έγγενές και άνεκαθεν φιλελληνικό ή μισελληνικό πνεύμα του Μπάυρον ή του Μέττερνιχ και όλων των δυτικών ομοίων και επιγόνων τους». Ός εκ τούτου, λέει ο Μπαλτάς, ή συμπληρωματικά, έπειδή σ' αυτή τήν άκρη τής γής οι Έλληνες, προεπαναστατικά, πήραν στα χέρια τους τό έμποριο, τίς θαλάσσιες μεταφορές ακόμα και τίς υπηρεσίες του οθωμανικού κράτους, δημιουργήθηκε μέ ένα μεγάλο έμπορικό κεφάλαιο, αλλά πού δέν είχε τίποτε να κάνει μέ αυτόχθονη βιομηχανική παραγωγή. Ός εκ τούτου τό κεφάλαιο αυτό δέν ένδιαφερόταν για τήν έπιστημονική παραγωγή. Άρα: στήν Ελλάδα δέν έχει ύπάρξει ακόμη Διαφωτισμός». Τέλος παραπομπής.

Εγώ θά μιλήσω άλλως. Όχι: ο Καραϊσκάκης ή ο Κολοκοτρώνης, τά τοούρα των καραβιών και οι νταηφάδες των κλεφτών καπεταναίων δέν κοιτάξαν στά μάτια τόν Μπάυρον, ούτε νόμισαν ότι τους έδλεπε σάν Περικλήδες και Έπαμεινώνδας, κι έτσι κατάλαβαν ότι ήταν σπουδαίοι κι ότι ήταν άμαρτία κι άδικο να ζούν κάτω από τόν οθωμανικό ζυγό, διότι, έπιπλέον, «του Έλληнос ο τράχηλος ζυγόν δέν ύπομένει!» Οπότε άρπαξαν τά χατζάρια κι άρχισαν να κόβουν τούρκικα κεφάλια. Τό πρόβλημά μου δέν είναι τόσο ή πραγματολογική - ιστορική άπλοϊκότητα τής κατασκευής πού συνάδει άλλωστε μ' εκείνη τής παραδοσιακής μαρξιστικής Άριστερας για τό '21. Τό πρόβλημα είναι, κυρίως, τί έστι έθνος, πώς και γιατί φτιάχεται ή εθνική συνείδηση.

Μέ άκρα σχηματικότητα λίγα λόγια πού πιστεύω όμως ότι συγκροτούν τήν ένστασή μου στήν κατασκευή του Μπαλτά.

Τό έθνος δέν είναι δημιούργημα τής εθνικιστικής ιδεολογίας όπως διδάσκουν οι Άγγλοσάξωνες ιστορικοί και κοινωνιολόγοι, ούτε άποτέλεσμα άφύπνισης κάποιας ύπνώπουσας εθνικής ψυχής, ούτε άντανάκλαση ειδώλων και άνταλλαγής βλεμμάτων.

Τό έθνος είναι δημιούργημα τής νεοτερικότητας, άποτέλεσμα πολλαπλών συγκρούσεων, μέ άβέβαια άποτέλεσματα γιατί έν κυριολεξία τό έδαφος κάτω απ' τά πόδια του είναι ρευστό, διαφιλονικούμενο. Τό έποφθαλμιό ο γείτονας, ο ισχυρός κατακτητής. Άν ή διαδικασία εθνογένεσης εκτυλίσσεται στή μακρά διάρκεια - ο Σβορώνος θεωρεί ότι τό νεο-ελληνικό έθνος άρχίζει τήν πορεία του ήδη από τόν 9ο μέ 10ο αιώνα - ή ολοκλήρωση τής διαδικασίας, δηλαδή ή άνάδυση του έθνους, συντελείται όταν συσσωρεύονται οι προϋποθέσεις αυτόνομης κρατικής συγκρότησης σάν δάσιμη προοπτική. Κατά κανόνα αυτή ή συμπύκνωση γίνεται μέ πόλεμο εθνοκαπελευθερωτικό. Δηλαδή μία ή περισ-

σότερες εθνότητες ή εθνοπολιτισμικές ομάδες πού ζούν υπό καθεστώς κατάκτησης από μεγάλη έξουσία ξεγεύεται επιζητώντας να ύποκαταστήσει τή δική της έξουσία στήν έξουσία τής κατάκτησης. Η ελληνική περίπτωση - όπως και οι λατινοαμερικάνικες ή ή βορειοαμερικανική - είναι περίπτωση μοντέλο. Η επανάσταση, για ένα μικρό έστω μέρος, έθεσε τέρατα στήν Οθωμανική Κατάκτηση και τό καθεστώς των μιλιέτ. Η σκληρή στιγμή αυτοκατάφασης του έθνους είναι ο πόλεμος. Τά έθνη τά δημιουργεί ή έχθρα, ή άντιπαλότητα. Η άδελφότητα του «εμείς» προϋποθέτει και συνεπάγεται τήν άντιπαλότητα προς τόν κατακτητή ή και τόν έποφθαλμιούντα τό ίδιο έδαφος «άλλον». Μόνο τό αίμα διαχωρίζει μέ άπόλυτο τρόπο τά στρατόπεδα και τους πληθυσμούς. «Έλευθερία ή θάνατος» είναι τό λάβαρο του έθνους. Η δική μας έλευθερία προϋποθέτει άναγκαστικά τόν θάνατο του άλλου πού εκπροσωπεί τήν άνελευθερία. «Σέ γνωρίζω από τήν κόψη του σπαθιού τήν τρομερή», λέει ο Σολωμός. Τώρα για να επιτευχθεί ο σκοπός αυτός χρησιμοποιούνται συνειδητά πολλά στοιχεία, και θρησκευτικά και πολιτισμικά και γλωσσικά και καταγωγικοί μύθοι και αίματοσυγγενικές-φυλετικές σχέσεις, τά όποια, ώστόσο, ύπερβαίνονται στήν τελική επαναστατική πράξη. Οι ναύαρχοι στό Ναυαρίνο δέν θά έκαναν τίποτε άν δέν ύπήρχε ή χωρίς προηγούμενο όκταετής προηγούμενη Έπανάσταση. Έχουμε συνειδητοποιήσει ότι είμαστε παιδιά-τρισεγγονα μιας Έπανάστασης; Η έλλιπέστατη παιδεία μας ή εκείνη ή πλήξη των άφόρητων και πομπωδών εθνικών έπετείων μās κάνει να τό ξεχνάμε. Άκόμη και ο Άριστείδης θέτει έντός εισαγωγικών τή «νίκη τής Έπανάστασης».

Αισθάνομαι ότι ξεπέρασα τίς άντοχές σας. Φυσικά για τό τελευταίο δοκίμιο μέ τό έρώτημα «ποιός επιτέλους είμαι εγώ» άπάντησα συνοπτικά. Κανέναν δέν δεσμεύει ή δική μου άπάντηση περί του τί είναι ο Μπαλτάς, ούτε τόν ίδιο.

Νά τελειώσω μέ τούτο: προσωπικά μέ έκστασιάζει ή άνάγνωση τής όποιας ιστορικής αφήγησης, του όποιουδήποτε ίχνους από μία παλιότερη ιστορία, ως πούμε από έναν τοίχο τρυπημένο από σφαίρες στα Δεκεμβριανά ή ένα πολυβολείο από τόν Έμφύλιο. Ένα κείμενο, τό όποιοδήποτε, ακόμη και τό λογοτεχνικό, μέ ένδιαφέρει στό βαθμό πού, έστω ύπαινόσεται, τό πραγματικό, μία αλήθεια δηλαδή. Μέ ένδιαφέρει δηλαδή ή παρουσία, όχι ή άπουσία ή ή σιωπή. Πλήν κι άν είναι από κείνες τίς τόσο ευλωττες άπουσίες ή σιωπές, και ύπάρχουν πολλές. Είλικρινά δέν μ' ένδιαφέρουν τά περι σιωπής του Μπαλτά, πού έπιπλέον βγάζει τή φάουσα μιλώντας και γράφοντας περί σιωπής. Άλλ' έτσι είμαστε οι άνθρωποι: αντιφατικοί. Τόν Άριστείδη μέ τίς άντιφάσεις του τόν πετάμε ή τόν κρατάμε; Εγώ τόν κρατώ σάν καταδικό μου, καταδικό μας, μετά φανατισμού και πάθους.

ΕΝΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΚΑΙ ΜΙΑ ΕΠΟΧΗ: ΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΣΥΜΦΡΑΖΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΑΝΤΑΙΟΥ

του Φίλιππου Ήλιού

ΑΝΑΡΩΤΙΕΜΑΙ πολλές φορές: πώς θά μπορούσε νά είναι ή Ελλάδα αν δέν γινόταν ό εμφύλιος πόλεμος; Κι αναρωτιέμαι, επίσης – και τό ερώτημα δέν έχει ακόμη απαντηθεί μέ πλήρη επάρκεια: γιατί έγινε στην Ελλάδα εμφύλιος πόλεμος;

Τό πρώτο ερώτημα δέν προσιδιάζει σέ ιστορικό – και γνωρίζουμε τό γιατί – έχει όμως τή σημασία του έστω και ως ύποθετικό παιχνίδι του νου. Για τό δεύτερο οι απαντήσεις αφθονούν – κι εγώ φυσικά συμμερίζονται τή δική μου, τήν όποία έχω αρκετές φορές αναπτύξει.¹

Ίσως μέ τόν τρόπο του, μέ τίς υπόγειες και μυστικές διαδρομές του αλλά και μέ τίς διακηρυγμένες προθέσεις του, ό Άνταϊός, τό περιοδικό πού παρουσιάζεται εδώ, σήμερα, νά φέρνει μία ή περισσότερες αρχές καλών και ούσιαστικών απαντήσεων στά δύο αυτά ερωτήματα – μέ τή σχετικότητα πού έχουν, πάντα, οι απαντήσεις αυτού του είδους και μέ τούς όρίζοντες πού αυτές μπορούν νά ανοίξουν για νά ένδυναμώσουν τή σχετική προβληματική. Άλλά ας πάρουμε τά πράγματα μέ τή σειρά τους.

Ό Άνταϊός υπήρξε τό περιοδικό πού για ένα σύντομο διάστημα (ούσιαστικά από τό 1945 έως τό 1947, τά μεταγενέστερα χρόνια είναι χρόνια εμφυλίου πολέμου και για τόν Άνταϊο χρόνια αμήχανης αυτολογοκρισίας) συγκέντρωσε και ένέπνευσε τούς άριστους έπιστήμονες, κατά πλειοψηφία άνθρωπος μαρξιστικής παιδείας, αλλά όχι μόνο, σέ έναν αγώνα πού έχει τίς πρόσφατες καταβολές του και άντλεί τήν ιδεολογία του από τά χρόνια τής Έαμικής Άντίστασης. Μία ευρύτατη, έντυπωσιακή, συσπείρωση έπιστημονικού δυναμικού πού έρχεται και δέχεται νά υπηρετήσει, μέ τά όπλα τής έπιστήμης του, τίς ένθνικές ανάγκες όπως αυτές εμφανίζονται άμέσως μετά τήν άπελευθέρωση

και ώσάν νά μήν είχε ύπάρξει ή παρένθεση των Δεκεμβριανών.

Κεντρική επιδίωξη εμφανίζεται ή άνοιχοδόμηση τής χώρας από τίς καταστροφές του πολέμου, πάντα σέ συνδυασμό μέ θέματα πού άφορούν τήν οικονομική ανάπτυξη και δευτερευόντως τίς πολιτισμικές δραστηριότητες. Άνοιχοδόμηση είναι τό εμφανές μοτίβο και ή φαινομενική προγραμματική επιδίωξη του περιοδικού.

«Άνταϊός. Δεκαπενθήμερο περιοδικό για τή μελέτη των προβλημάτων τής άνοιχοδόμησης» είναι ό τίτλος και ό υπότιτλος πού αναγράφεται στον τίτλο του περιοδικού, από τό πρώτο τεύχος του, τόν Μάιο του 1945. (Πολύ άργότερα, τό 1948, όταν ό εμφύλιος πόλεμος είχε έδραιωθεί, ό υπότιτλος θά αλλάξει: «Άνταϊός. Έπιστήμη-Τεχνική-Οικονομία»).

«Έπιστήμη-Άνοιχοδόμηση. Έπιστημονική Έταιρεία Μελέτης Νεολληνικών Προβλημάτων» είναι ό τίτλος τής Έταιρείας πού δημιουργήθηκε από προοδευτικούς έπιστήμονες του κλίματος του Άνταϊου τόν Σεπτέμ-

* Όμιλία σέ συγκέντρωση πού όργάνωσε τό Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος (Ελλάδα, 5 Ιανουαρίου 2003, στην Αίθουσα Λόγου τής «Στοάς του Βιβλίου»), για τήν παρουσίαση τής φωτομηχανικής επανέκδοσης του περιοδικού Άνταϊός, από τό ΕΛΙΑ, και για τόν ρόλο του Νίκου Κιτσιόη. Στην ίδια συγκέντρωση μίλησαν ό Μάνος Χαριτάτος, ή Έλλη Παππά και ό Μανώλης Χαλκιαδάκης. Τή συζήτηση συντόνισε ό Νίκος Μπανιάς.

1. Πό. Φίλιππος Ήλιού, «Η πορεία προς τόν εμφύλιο: από τήν ένοπλη έμπλοκή στην ένοπλη ρήξη», στον τόμο Ό Εμφύλιος Πόλεμος. Από τή Βάρκιζα στο Γράμμο, Άθήνα, Θεμέλιο 2002, σ. 25 κ.έξ

βριο του 1945. (Παρένθεση: η ΕΠΑΝ διαλύθηκε ένα χρόνο, περίπου, μετά τη λήξη του εμφύλιου πολέμου, με απόφαση της Επιτροπής Ασφαλείας του νομού Αττικής.)

«Ομάδες Μελέτης Σχεδιασμένης Άνοιξοδόμησης» (ΟΜΣΑ) είχαν τότε το όνομα της οργάνωσης που κομμουνιστές ίδρυσαν στη διάρκεια της Αντίστασης, όπως ωραία τό θυμίζει η Έλλη Παππά στην περιεκτική εισαγωγή της στη φωτομηχανική επανέκδοση του Ε-ΛΙΑ,² προκειμένου να αντιμετωπιστούν, με επιστημονικό τρόπο και επάρκεια, τα προβλήματα της ανασυγκρότησης όταν η χώρα θα είχε απελευθερωθεί.

Άνοιξοδόμηση λοιπόν. Αίτημα αυτονόητο και απόλυτη προτεραιότητα για τις χώρες που έβγαιναν με μεγάλες καταστροφές από τη δίνη του μεγάλου πολέμου – και για την Ελλάδα. Άνοιξοδόμηση, λένε τά λεξικά, είναι η οικοδόμηση εκ νέου έργων και κτισμάτων που έχουν καταστραφεί. Και βεβαίως αυτή η πλευρά δεν αφήνει αδιάφορους τους πρωταγωνιστές της ιστορίας μας. Κάθε άλλο: η αποκατάσταση των κατεστραμμένων, η άνοιξοδόμησή τους, μαζί με την ανασυγκρότηση των πληθυσμιακών συνόλων που είχαν αποδιορθωθεί μέσα από τις αναγκαστικές μετακινήσεις, τους ενδιαφέρει, και τους ενδιαφέρει πολύ. Αλλά αυτή η τόσο άμεση και επείγουσα πλευρά του προβλήματος δεν αποτελεί στην αντίληψη και στη συνείδησή τους παρά μία συνιστώσα σε ένα ευρύτερο σύνολο που γι αυτούς έχει πρωταρχική και κυριαρχική σημασία.

ΑΝΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗ, λέγει έμμεσα ο Άνταϊος, και ρητά η ιδρυτική διακήρυξη της εταιρείας «Επιστήμη-Άνοιξοδόμηση», την οποία δημοσιεύει, υιοθετώντας την, ο Άνταϊος σε τεύχος του του Νοεμβρίου 1945, άνοιξοδόμηση «έννοούμε κυρίως την αξιοποίηση του πλούτου της χώρας, προκειμένου να μετατραπεί η Ελλάδα, σε βιομηχανική χώρα».³

Τίθεται, έτσι, με μεγάλη οξύτητα, και αφθονία επιστημονικής τεκμηρίωσης, τό πρόβλημα της αυτοδύναμης βιωσιμότητας της χώρας – ένα από τά μεγάλα διακυβεύματα της νεοελληνικής κοινωνικής και ιδεολογικής ιστορίας. Και αυτή την αυτοδύναμη βιωσιμότητα την εγγυάται, κατά τη συλλογιστική των επιστημόνων που πλαισιώνουν τον Άνταϊο και την ΕΠΑΝ, η δυνατότητα να αξιοποιηθούν υπάρχουσες πλουτοπαραγωγικές πηγές, ικανές να στηρίξουν και να εδραιώσουν μία εγχώρια βαριά βιομηχανία.

Τό σύνολο, σχεδόν περίπου, των δημοσιευμάτων του Άνταϊου, πριν από τό 1948, αντιπροσωπεύονται από συστηματικές μελέτες, πλούσια τεκμηριωμένες, με στατιστικές, πίνακες και διαγράμματα και έντυπωση τεχνογνωσία, που αντιμετωπίζουν, με ουσιαστικό τρόπο, διάφορες πλευρές των ελληνικών οικονομικών δραστηριοτήτων και φέρουν την τελική απόδειξη, όπως θεωρούν οι συντάκτες τους, ότι η συστηματική, επιστημονική, αξιοποίηση των πλουτοπαραγωγικών πηγών της χώρας θα οδηγήσει στην απαλλαγή της από

τήν ξένη εξάρτηση, στην εθνική ανεξαρτησία και στη ριζική βελτίωση των όρων ζωής και ύπαρξης του ελληνικού λαού.

Αυτοί οι νέοι προσανατολισμοί, τους οποίους υπηρετεί με αισιόδοξη βεβαιότητα ή προοδευτική διάνοηση και τό επιστημονικό της περιοδικό, ο Άνταϊος, αντιπροσωπεύουν και εκφράζουν μία τομή στην ιστορία της ελληνικής οικονομικής σκέψης και στην ιστορία των ελληνικών κοινωνικών κινήσεων. Στις θεωρίες και στις αντιλήψεις που κυριαρχούσαν από την εποχή της δημιουργίας του ελληνικού κράτους, ότι η Ελλάδα είναι μία χώρα φτωχή και ανήμπορη να θρέψει τά παιδιά της, στις θεωρίες της «ψωροκόσταινας» και στά ιδεολογήματα της έντιμου πενίας (ή Ελλάς είναι πτωχή αλλά έντιμος), έρχόταν, τώρα, να αντιπαρατεθεί μία άλλη στάση, που διακηρύσσει την ταυτόχρονη πίστη της όχι μόνο στις ανεξάντλητες δυνάμεις του λαού – και της λαϊκής δημιουργικότητας – αλλά και στις με επιστημονικό τρόπο διατυπωμένες βεβαιότητες για τη δυνατότητα της Ελλάδας να αποκτήσει βαριά βιομηχανία και, χάρη σε αυτή, να κατακτήσει τη βιωσιμότητα και κατ'έκταση την ουσιαστική της ανεξαρτησία.

Σχολιάζει ο Σεραφείμ Μάξιμος από τις στήλες του Άνταϊου: άνοιξοδόμηση είναι ένας νέος προσανατολισμός στην εθνική μας ζωή, η άνοιξοδόμηση είναι συνώνυμη με τη νεοελληνική ανάπτυξη.⁴ Και ο ίδιος, στο ίδιο κείμενο, θα γράψει ότι «για τη βάνουση και όκηνη σκέψη τό νεοελληνικό πρόβλημα ήταν και παραμένει πρόβλημα μεγαλύτερου χώρου». Όκηνη σκέψη είναι βέβαια, στη λογική του Μάξιμου, η συντηρητική επιστημονική σκέψη, και τό πρόβλημα του μεγαλύτερου χώρου ήταν η έδαφική επέκταση της Ελλάδας που θά της επέτρεπε, μέσω προσάρτησης εδαφών να λύσει, ως ένα βαθμό, τό οικονομικό της πρόβλημα.

Σέ αυτά, οι γενιές των επιστημόνων που προέρχονται από την Αντίσταση φέρουν τώρα μία νέα άπαντηση – πολλές νέες άπαντήσεις. Και ο Άνταϊος δημιουργήθηκε, ακριβώς, για να υπηρετήσει και να εκφράσει τους νέους προσανατολισμούς.

Βέβαια η ιστορία αυτή δεν αρχίζει με τον Άνταϊο και την Έταιρεία «Επιστήμη – Άνοιξοδόμηση». Από τά χρόνια του Μεσοπολέμου η μαρξιστική άριστερά

2. τ. Α', Αθήνα 2000, σ. ια'-λ. Βλ. ιδίως στη σ. ιθ'. Βλ. και της ίδιας, Νίκος Κιτσικής, Ο επιστήμονας, ο άνθρωπος, ο πολιτικός, Αθήνα, έκδοση Τεχνικού Έπιμελητηρίου, 1986, πολλ.

3. Βλ. «Διακήρυξη της Επιστημονικής Έταιρείας για τη μελέτη των νεοελλην. προβλημάτων: "Επιστήμη-Άνοιξοδόμηση"», π. Άνταϊος, αρ. 12, Αθήνα 30 Νοεμβρίου 1945, σ. 261-262.

4. Σεραφείμ Μάξιμος, «Η Ελλάδα είναι η "πρέπει να γίνει" βίωσιμη», π. Άνταϊος, αρ. 3, 24 Ιουνίου 1945, σ. 78 κ.έξ.

καί τό Κομμουνιστικό Κόμμα καλλιεργούν, στήν άρχή διστακτικά και στή συνέχεια μέ περισσότερη έμφαση, άντλήψεις πού θέλουν τή βαριά βιομηχανία ώς μία έφικτή και έπιδιώξιμη λύση για νά άντιμετωπιστεί ή οικονομική καθυστέρηση τού τόπου. (Βαριά βιομηχανία: ή παραγωγή μέσων παραγωγής.)

ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ τό ρεύμα αυτό δυναμώνει και τείνει νά καταστεί κυρίαρχο καθώς στηρίζεται σέ ένα τεράστιο λαϊκό κίνημα, από τή φύση του αισιόδοξο, έξαιτίας και τής δυναμικής του, και βέβαιο ότι ή ισχύς του θά τού επιτρέψει νά λύσει μέ έπωφελή τρόπο τά προβλήματα πού έχει νά άντιμετωπίσει. Τά χρόνια τής έλπίδας είταν, μαζί, και τά χρόνια τής μεγάλης αύταπάτης. Στο πλαίσιο αυτό, κεντρική θέση ώς προς τά προβλήματα πού μάς άπασχολούν έδώ, έπέχει ό πρυτανικός λόγος τού Νίκου Κιτσίκη, στό Πολυτεχνείο, στις 13 Νοεμβρίου 1943⁵ πού είταν και ένα ριψοκίνδυνο κήρυγμα Έθνικής Άντίστασης μέσα στην κατεχόμενη Άθήνα. Έκει θά βρούμε, εν σπέσματι, τίς ιδέες πού θά ύπερασπίσει ό Άνταϊος, για τή βιωσιμότητα τής χώρας και για τίς δυνατότητες θεμελίωσης οικονομικών δομών ικανών νά στηρίξουν τήν ελληνική άνεξαρτησία.

Άλλωστε, ό Ν. Κιτσίκης ξαναπιάνει μέ τό λόγο τού 1943, ιδέες και όρίζοντες πού είχε επιχειρήσει νά άνοιξει τό 1931, στή σειρά των διαλέξεων πού είχε οργανώσει ώς πρόεδρος τού Τεχνικού Έπιμελητηρίου. Και επιπλέον ό ίδιος μέ τή γνώση του και τό άδιαμφισβήτητο κύρος του θά σταθεί ένας από τούς πρωταγωνιστές τής προσπάθειας πού θά επιχειρηθεί μέσω τού Άνταϊου και τής Έταιρείας «Έπιστήμη - Άνοικοδόμηση».

Βαριά βιομηχανία - οικονομικά διώσιμη Έλλάδα - έθνική άνεξαρτησία: τά μοτίβα αυτά πού ένέπνευσαν τήν ελληνική προοδευτική σκέψη, τό τρίπτυχο αυτό πού κυριάρχησε στις ιδεολογικές άντιπαραθέσεις τής εποχής, βρήκε στον Άνταϊο μία από τίς πιο αυθεντικές εκφράσεις τής. Τά θέματα αυτά θά τά βρούμε νά κυριαρχούν, τό φθινόπωρο τού 1947, στό 7ο συνέδριο τού ΚΚΕ και ιδίως στην εισήγηση τού Νίκου Ζαχαριάδη,⁶ ή οποία, μέ τά μέτρα τής εποχής, αντιπροσωπεύει μία σημαντική στιγμή στις διαδρομές τής νεοελληνικής οικονομικής σκέψης.⁷

Και φυσικά όλα αυτά στηρίζονται στό δίπολο πού έχει ως άφετηρία τήν άντίληψη για τήν παντοδυναμία τής επιστήμης για νά τήν συνδυάσει μέ τό όραμα τής έλευθερίας: «Η επιστήμη είναι παιδί τής Έλευθερίας, όσες φορές δέν είναι μητέρα τής», διαβάζουμε στην Ίδρυτική Διακήρυξη τού ΕΠΑΝ, τής έταιρείας «Έπιστήμη Άνοικοδόμηση», τό Νοέμβριο τού 1945. Και μαζί μέ αυτά θά προβάλλει τό αίτημα τής σοσιαλιστικής προοπτικής.

Ως κορύφωση τής προσπάθειας αυτής θά μπορούσε νά θεωρηθεί τό βιβλίο τού ουσιαστικού διευθυντή τού Άνταϊου, τού Δημήτρη Μπάτση. Άναφέρομαι, βέβαια,

στό έργο πού τιτλοφορείται *Η βαρεία βιομηχανία στην Έλλάδα* και κυκλοφόρησε πολύ άργά για νά προλάβει νά καρποφορήσει, τό Νοέμβριο ή τόν Δεκέμβριο τού 1947, όταν πιά ό έμφύλιος πόλεμος είχε θέσει όριστικό τέρμα στις έλπίδες και τά όράματα πού είχαν γεννηθεί στα χρόνια τής Άντίστασης και τής πρώτης μετακατοχικής εύφορίας.

Προλογίζοντας τό βιβλίο αυτό τού κομμουνιστή Δημήτρη Μπάτση, ό Νίκος Κιτσίκης, μαρξιστής και ό ίδιος (θυμίζω ότι τό 1965-1967 διετέλεσε πρόεδρος τού «Κέντρου Μαρξιστικών Μελετών και Έρευνών»), προλογίζοντας, λοιπόν, τό βιβλίο τού Μπάτση ό Ν. Κιτσίκης έγραφε, αποδίδοντας σέ λίγες γραμμές τό νόημα μιάς προσπάθειας πού δέν στάθηκε δυνατό νά ολοκληρωθεί: «Βαρεία βιομηχανία στην Έλλάδα, πάνω σέ όρισμένες οικονομικές και πολιτικές προϋποθέσεις, σημαίνει διάσπαση τού κλοιού τής κακομοιριάς και τής μοιρολατρίας, άποτίναξη τού ζυγοϋ τής ξένης κηδεμονίας και έξοδο στην πλατεία λεωφόρο, πού όδηγεί τίς μεγάλες λαϊκές μάζες στην εύημερία, στην πρόοδο και στον πολιτισμό»... «βαρεία βιομηχανία

5. Ό ίδιος θά γράφει, άργότερα, ότι ό πρυτανικός του λόγος τού 1943, τόν οποίο συνδέει μέ προγενέστερες μελέτες του αλλά και μέ τίς ΟΜΣΑ, «είχε σαν μοτίβο τήν ακόλουθη φράση: “Η εκβιομηχάνιση τής χώρας πρέπει νά είναι ό σκοπός όλων εκείνων οι όποιοι θά ήγηθούν εις τό μέλλον των τυχών τού έθνους”». Βλ. Νίκου Κιτσίκη, *Οι άθλιότητες τής πολιτικής για τήν άνασυγκρότηση. Ό μύθος των έργων*, Άθήνα 1958, σ. 5.

6. Βλ. *Τό 7ο Συνέδριο τού ΚΚΕ, Τεύχος Γ΄. Εισήγηση και τελικός λόγος τού σ. Ν. Ζαχαριάδη*, Άθήνα 1945. Έκει σημειώνεται, ως αντίδοτο στις επιδιώξεις «του ξένου κεφαλαίου» και των πολιτικών δυνάμεων πού συνεργάζονται μαζί του, ή ανάγκη «ν' άποδείξουμε ότι ή Έλλάδα είναι διώσιμη» ... «ότι μπορεί στην Έλλάδα νά δημιουργηθεί, νά ζήσει και ν' αναπτυχθεί βαριά βιομηχανία». Ό Ζαχαριάδης σημειώνει (σ. 33) ότι στηρίζεται σέ στοιχεία πού τού είχε ύποδείξει «ό συναγωνιστής Κιτσίκης και πού συγγέντρωσαν, δούλεψαν και διαμόρφωσαν δύο νέοι έπιστήμονες, οι συναγωνιστές Δ. Μπάτσης και Δ. Μέξης». Στην έκδοση των έργων τού Ζαχαριάδη (Ν. Ζαχαριάδη, *Έκλογή έργων*, Έκδοση τής ΚΕ τού ΚΚΕ, [Βουκουρέστι] 1953), τό όνομα τού Ν. Κιτσίκη παραμένει αλλά εξαφανίζονται τά όνόματα τού Δ. Μπάτση και τού Δ. Μέξη (βλ. σ. 177).

7. Δέν πρέπει, βέβαια, νά ξεχνά κανείς ότι τό θέμα τής ανάπτυξης τής βαριάς βιομηχανίας και τής παραγωγής μέσων παραγωγής αντιπροσωπεύει μία βασική πλευρά τής σοβιετικής οικονομικής θεωρίας (και πρακτικής), στα χρόνια των θεωριών για τίς δυνατότητες οικοδόμησης τού σοσιαλισμού σέ μία μόνο χώρα, σέ άντίθεση μέ τίς, σύγχρονές τής, θεωρητικές κατασκευές για τή «διαρκή επανάσταση» και τά συμπαρομαρτούντα.

8. Δ. Μπάτσης, *Η βαρεία βιομηχανία στην Έλλάδα*, Άθήνα 1947, σ. V.

στην Ελλάδα είναι απόλυτα δυνατή και πραγματοποιήσιμη».⁸

Αυτό τό σχέδιο κι αυτό τό όραμα, μέ επίκεντρο και τόν Άνταϊο μπόρεσε στά χρόνια εκείνα, νά συγκεντρώσει και νά συσπειρώνει ότι καλύτερο είχε νά επιδείξει ή επιστημονική Ελλάδα, ότι πιό δυναμικό και φιλοπρόοδο στοιχείο είχε νά επιδείξει ή έλληνική κοινωνία. Κι ύστερα ό κόσμος αυτός καταδικάστηκε στην σιωπή και στον κατατρογμό. Ό Δημήτρης Μπάτσης πλήρωσε και μέ τή ζωή του. Δέν εΐταν ό μόνος.

Άναρωτιόμουν στην αρχή πώς θά μπορούσε νά είναι ή Ελλάδα αν δέν γινόταν ό εμφύλιος πόλεμος. Και σκέπτομαι τώρα, εκ των υστέρων και μάταια, όλες αυτές τίς δυνάμεις τής επιστήμης και του πολιτισμού, αλλά κι όλους εκείνους, τούς πάρα πολλούς, πού στρα-

τεύθηκαν στις ιδέες τής αντίστασης και τής προόδου και πού στην συνέχεια εξαφανίστηκαν βίαια από τή ζωή, τήν ενεργό ζωή, τί θά μπορούσαν νά είχαν προσφέρει σε μία Ελλάδα πού θά μπορούσε νά είχε επιλέξει τούς δρόμους τής ειρηνικής δημιουργίας. Και πώς θά μπορούσε νά είναι ή Ελλάδα αυτή.

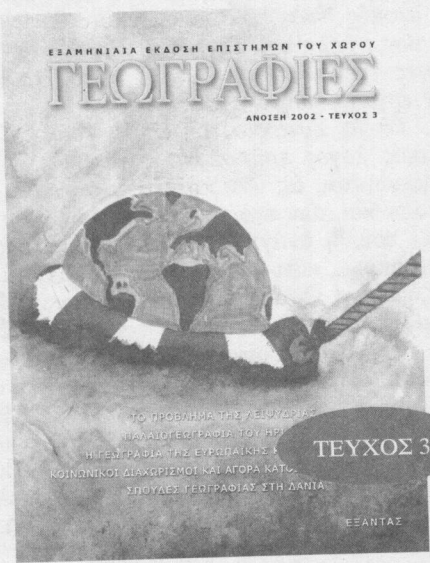
Κι άναρωτιόμουν επίσης, γιατί έγινε ό εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα. Και σκέφτομαι τώρα, εκ των υστέρων, και ίσως σφάλοντας, ότι υπήρχαν δυνάμεις πού δέν ήθελαν και μπορούσαν νά επιβληθούν για νά μίν υπάρξει μία Ελλάδα πού θά επιχειρούσε, για νά ακολουθήσω για δεύτερη φορά τά λόγια του Νίκου Κιτσίκη, «νά διασπάσει τόν κλοιό τής κατομοιριάς και τής μοιρολατρείας» πού θά επιχειρούσε «τήν άποτίναξη του ζυγοϋ τής ξένης κηδεμονίας» και νά όδηγηθεί «στην ευημερία, τήν προόδο και τόν πολιτισμό».

Θά μπορούσε νά είναι και αυτή μία εξήγηση. Πιθανώς, ένδεχομένως.

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ
ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ
ΑΝΟΙΞΗ 2002 - ΤΕΥΧΟΣ 3

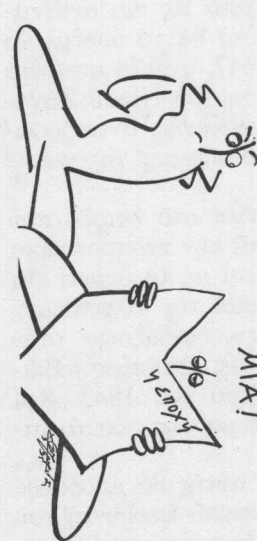
ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΛΕΙΨΥΔΡΙΑΣ
ΠΑΛΑΙΟΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΗΡΙΑΝΟΥ
Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΑΓΟΡΑ ΚΑΤΩ
ΣΠΟΥΔΕΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΣΤΗ ΔΑΝΙΑ

ΕΞΑΝΤΑΣ

ΤΕΥΧΟΣ 3

- ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΛΕΙΨΥΔΡΙΑΣ
- ΠΑΛΑΙΟΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΗΡΙΑΝΟΥ
- Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ
- ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΑΓΟΡΑ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ
- ΣΠΟΥΔΕΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΣΤΗ ΔΑΝΙΑ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΞΑΝΤΑΣ ΕΚΔΟΤΙΚΗ Α.Ε.
ΔΙΑΔΟΤΟΥ 57 - 106 81 - ΤΗΛ. 010 3825780 - FAX 010 3813065
e-mail: exandas@otenet.gr - http://www.exandasbooks.gr

ΔΕΝ ΜΠΟΡΕΙΣ
ΝΑ ΔΙΑΚΡΙΝΕΙΣ
ΤΙΣ ΕΠΟΧΕΣ
ΠΙΛΑ...

ΕΧΟΝ
ΕΝΘΑΘΕΙ
ΣΕ
ΜΙΑ!

Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ της ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΑΣ

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑ

Ἡ περίπτωση τῆς Θεσσαλονίκης
«Πολιτιστικῆς Πρωτεύουσας τῆς Εὐρώπης 1997»

τοῦ Γιώργου Ἀγγελόπουλου

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ ἀποτέλεσαν ἀντικείμενο μελέτης καί συζήτησης μεταξύ τῶν Ἑλλήνων κοινωνικῶν ἐπιστημόνων ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα. Ἡ συζήτηση αὐτῶν τῶν διακρίσεων ἔχει κατὰ καιροὺς πραγματοποιηθεῖ ὑπὸ τὴν ἐπιρροή διαφορετικῶν θεωρητικῶν κατευθύνσεων. Ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1970 πληθαίνουν καί στήν Ἑλλάδα οἱ μελέτες ἐκεῖνες πού χρησιμοποιοῦν τὸν ὄρο πολυπολιτισμικότητα στήν ἐξέταση τῶν κοινωνικο-πολιτικῶν μεταβολῶν. Ὁ ὄρος πολυπολιτισμικότητα καί τὰ παράγωγά του συνιστοῦν ἓνα νεολογισμό πού ὑπαγορεύεται τόσο ἀπὸ σημαντικὲς κοινωνικὲς μεταβολές ὅσο καί ἀπὸ θεωρητικὲς ἀναζητήσεις σέ τοπικὸ καί διεθνὲς ἐπίπεδο. Τό παρόν κείμενο ἐστιάζει στή δυναμικὴ ἀλληλεξάρτηση τῶν κοινωνικῶν πρακτικῶν καί τῶν θεωρητικῶν ἐργαλείων τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν μέ ἀφορμὴ τὸ λόγο περὶ πολυπολιτισμικότητας, ὅπως αὐτὸς παρουσιάστηκε στή Θεσσαλονίκη στή δεκαετία τοῦ 1990.

Ἡ γενίκευση τῆς χρήσης τοῦ ὄρου πολυπολιτισμικότητα στήν Ἑλλάδα γίνεται ἀποσπασματικὰ καί ξεκινᾷ ἀπὸ περιοδικὰ μῶδα, ἀρχιτεκτονικῶν προτάσεων καί διεθνoῦς μουσικῆς. Σέ μιὰ δευτέρη φάση ὁ ὄρος πολυπολιτισμικότητα ἐμφανίζεται στίς συζητήσεις στό χῶρο τῆς παιδαγωγικῆς καί τῆς κοινωνιολογίας.¹ Ὁ ἀποσπασματικὸς χαρακτήρας τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ λόγου περὶ πολυπολιτισμικότητας συνίσταται στήν ἐπιλεκτικὴ, ρητορικὴ καί ἀσαφῆ τεκμηρίωση του. Ὁ λόγος περὶ πολυπολιτισμικότητας ἐντοπίζεται σέ κείμενα διανοούμενων – πῶς συχνὰ δημοσιογράφων – χωρὶς νὰ ἔχει προηγηθεῖ μιὰ συζήτηση γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα καί τοὺς ὄρους ἐφαρμογῆς του στήν ἀνάλυση τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας. Στὴ δεκαετία τοῦ 1990 ὁ λόγος περὶ πολυπολιτισμικότητας ἀποκτᾷ νέες διαστάσεις καθὼς συνδέεται μέ ἓνα μοντέλο κοινωνικῆς ὀργάνωσης

καί ἀλληλεγγύης πού συχνὰ ἐπικαλοῦνται πολιτικοὶ καί ἀκτιβιστές Μὴ Κυβερνητικῶν Ὄργανώσεων καί μειονοτικῶν ὁμάδων. Παράλληλα, ἐμφανίζονται συστηματικὲς μελέτες ἀπὸ Ἑλληνες κοινωνικοὺς ἐπιστήμονες καθὼς καί μεταφράσεις κλασικῶν ἔργων τῆς διεθνoῦς βιβλιογραφίας σχετικὰ μέ τὴν πολυπολιτισμικότητα.²

1. Ὁ ἰδιαίτερα σημαντικὸς ρόλος πού οἱ θεωρητικὲς ἀνησυχίες τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἐπαιξαν στήν καθιέρωση μοντέλων πολυπολιτισμικότητας ἔχει ἐπισημανθεῖ στὴ διεθνή βιβλιογραφία (βλ. M. Banks, *Ethnicity: Anthropological Constructions*, Routledge, London, 1996. S. Modgil, Verma G., Mallick K., Modgil, C., *Πολυπολιτισμικὴ Ἐκπαίδευση. Προβληματισμοὶ - Προοπτικὲς*, Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα, 1997. X. Κατοίκης καί Πολίτου Ε., 1999. *Ἐκτός τάξεως τὸ «διαφορετικὸ»*. Gutenberg Ἀθήνα, 1999).

2. J. Cummins, *Ταυτότητες ὑπὸ διαπραγμάτευση*, Gutenberg, Ἀθήνα, 1999. Μ. Δραγώνα-Μονάχου, «Ἠθικὴ καί θρησκεία γιὰ μιὰ παγκόσμια πολιτισμικὴ κοινωνία: Τὸ αἶτημα μιᾶς κοινῆς ἠθικῆς», *Ἐπιστῆμη καί Κοινωνία*, 2-3(1999) 145-170. Η. Κατσούλης, «ἀντιστάσεις στήν πολυπολιτισμικότητα», *Ἐπιστῆμη καί Κοινωνία*, 2-3(1999) 53-104. Κ. Λαβδᾶς, «Ἡ πολυπολιτισμικότητα καί ἡ θεωρητικὴ κληρονομία τοῦ ἐθνικοῦ κράτους», *Ἐπιστῆμη καί Κοινωνία*, 2-3(1999) 27-52. Κ. Παπαγεωργίου, «Προλογικὸ Σημεῖωμα» στό Taylor, Charles. *Πολυπολιτισμικότητα*, Πόλις, Ἀθήνα, 1997. Ξ. Παπαρηγόπουλος, «Ἡ πολυπολιτισμικότητα ὡς σύγχρονο πρόβλημα», *Ἐπιστῆμη καί Κοινωνία*, 2-3(1999) 1-26. Ε. Σκούρτου, «Εἰσαγωγή» στό Cummins ὀ.π. C. Taylor, *Πολυπολιτισμικότητα*, Πόλις, Ἀθήνα, 1997. Σ. Χιοτάκης, «Ἡ πολυπολιτισμικότητα ἐναντίον τῆς πολυπολιτισμικότητας; Ἀνασταλτικοὶ παράγοντες τῆς ἀνοιχτῆς κοινωνίας», *Ἐπιστῆμη καί Κοινωνία*, 2-3(1999) 105-144.

Ἡ συζήτηση γιὰ τὴν πολυπολιτισμικότητα μεταφέρεται στὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα ἀφοῦ πρῶτα ἔχει ἀναπτυχθεῖ στὶς χώρες ὑποδοχῆς μεταναστῶν, δηλαδή στὶς ΗΠΑ, τὸν Καναδά καὶ τὴν Αὐστραλία. Στὶς κοινωνίες αὐτές ἀποτέλεσε βασικὸ ἄξονα ἀνάπτυξης τόσο τῶν θεωρητικῶν συζητήσεων ὡς κοινωνικῆς ἐπιπτώσεως ὅσο καὶ τῆς κοινωνικῆς καὶ ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς στὴ διάρκεια τῶν τριῶν τελευταίων δεκαετιῶν.³ Ἡ ἐπισημάνση αὐτῆ δὲν ὑπονοεῖ ὅτι ὑπάρχει μιὰ συγκροτημένη καὶ κοινὰ ἀποδεκτὴ προσέγγιση γιὰ τὴν πολυπολιτισμικότητα ὅπως αὐτὴ ἐφαρμόζεται στὸ ἐπίπεδο τῶν θεσμῶν.⁴ Ὅπως τονίζει καὶ ὁ Βέρνμπερ (Werbner), «ὑπάρχουν τόσα μοντέλα πολυπολιτισμικότητας ὅσα εἶναι καὶ τὰ πεδία συλλογικῆς [πολιτικῆς] δράσεως». Ἐκείνο πού σίγουρα, ὅμως, ἔχει ὑπάρξει εἶναι ἀφενὸς ἓνα ἱστορικὸ πλαίσιο ἀνάπτυξης τοῦ ὅρου καὶ ἀφετέρου μιὰ σειρά ἀπὸ βασικὲς παραδοχές.

Οἱ παραδοχές αὐτές συνοπτικὰ θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πὼς εἶναι οἱ ἑξῆς: (α) ἡ ἄρση τῆς ἀποκλειστικῆς ταύτισης μεταξὺ ἐνὸς ἔθνους, ἐνὸς κράτους καὶ ἐνὸς πολιτισμοῦ ὡς ἀποτελέσματος τῆς συνεχῶς αὐξανόμενης παγκόσμιας κυκλοφορίας ἀτόμων, εἰκόνων, ιδεῶν καὶ ἀγαθῶν. Ὑπενθυμίζω πὼς ἡ ταύτιση αὐτὴ ὑπῆρξε βασικὴ ἀρχὴ ὀργάνωσης τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. (β) Ἡ ἀναγνώριση τῆς συγκρότησης τῆς κοινωνίας ἐνὸς κράτους ἀπὸ διαφορετικὲς καὶ διακριτὲς μεταξὺ τους πληθυσμιακὲς ομάδες. Στὴν πλειοψηφία τῶν περιπτώσεων οἱ ομάδες αὐτές βαπτίζονται ἐθνοτικές. (γ) Ἡ παραδοχὴ τῆς ὑποχρέωσης πού ἡ εὐρύτερη κοινωνία καὶ τὸ κράτος ἔχουν γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἀναπαραγωγῆς αὐτῶν τῶν θεωρούμενων ὡς μεταξὺ τους διακριτῶν πολιτισμικῶν ομάδων.⁵ Ἡ ὑποχρέωση αὐτὴ θεραπύεται μὲ διάφορα μέτρα ἐκπαιδευτικῆς, κοινωνικῆς καὶ πολιτισμικῆς πολιτικῆς ἢ ἀκόμα καὶ μὲ τὴν ἀναγνώριση διαφορετικῶν δικαιωμάτων ἀνάμεσα σὲ πολίτες πού ἀνήκουν σὲ διαφορετικὲς κατηγορίες πληθυσμοῦ.⁷

Στὸν βορειοελλαδικὸν χώρον ἰδιαίτερα δημοφιλῆς ἐμφανίζεται ὁ λόγος περὶ πολυπολιτισμικότητας στὰ τέλη τῆς προηγούμενης δεκαετίας. Τρεῖς παράγοντες συνέβαλαν σ' αὐτὴν τὴν ἐξέλιξη: (α) ἡ ἄφιξη ἐνὸς σημαντικοῦ ἀριθμοῦ μεταναστῶν ἀπὸ τὶς Βαλκανικὲς χώρες καὶ κυρίως ἀπὸ τὴ νότια Ἀλβανία, (β) ἡ αὐξανόμενη δυναμικὴ παρουσία ομάδων Ἑλλήνων πολιτῶν πού αὐτοπροσδιορίζονται μὲ ὄρους διαφορετικούς ἀπὸ τὴν πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ⁸ καὶ (γ) ἡ διοργάνωση τῆς Πολιτιστικῆς Πρωτεύουσας τῆς Εὐρώπης 1997 (ΠΠΕ) στὴ Θεσσαλονίκη ἢ ὅποια ἐνθάρρυνε μιὰ προσέγγιση τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος τῆς Θεσσαλονίκης μέσα ἀπὸ μιὰ ρητορικὴ περὶ πολυπολιτισμικότητας. Στὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ κειμένου ἐστιάζω τὴν προσοχή μου σὲ δύο ἀπὸ τοὺς τρεῖς προαναφερόμενους παράγοντες: στὴν ἄφιξη τῶν μεταναστῶν καὶ στὴ διοργάνωση τῆς ΠΠΕ. Ἡ ἐπιλογή αὐτὴ δὲν σημαίνει ὅτι ὑποτιμῶ τὴ συμβολὴ τῶν μειονοτικῶν κινήσεων τοῦ βο-

ρειοελλαδικοῦ χώρου στὴν ἀνάπτυξη τοῦ δημόσιου διαλόγου περὶ πολυπολιτισμικότητας. Κατὰ τὴν ἀποψή μου, ὅμως, ἡ ἐπιρροή αὐτῶν τῶν κινήσεων βασικά ἐντοπίζεται στὴν ὑπερατλαντικὴ διασπορά, στὰ κέντρα λήψης ἀποφάσεων ἐξωτερικῆς πολιτικῆς στὴν Ἀθήνα καὶ σὲ πολὺ συγκεκριμένους ἀγροτικές περιοχὲς τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου. Ὑπὸ αὐτὴν τὴν ἔννοια, ἡ ἐπιρροή τῶν μειονοτικῶν κινήσεων εἶναι ὑποδεέστερη συγκριτικὰ μὲ τὶς συζητήσεις καὶ τὶς ἀντιδράσεις πού προκλήθηκαν ἀφενὸς ἀπὸ τὴ μαζικὴ ἐγκατάσταση 100.000 μεταναστῶν στὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἀφετέρου ἀπὸ τὶς πομπῶδες, ἐντυπωσιακὲς καὶ συμβολικὰ ἐπιβλητικὲς δραστηριότητες τῆς ΠΠΕ.

Ἡ ἐπιλογή τοῦ παραδείγματος τῆς Θεσσαλονίκης δὲν εἶναι τυχαία. Μέχρι τὸ τέλος τοῦ Β' παγκοσμίου πολέμου, ἡ Θεσσαλονίκη ἦταν μιὰ πόλη στὴν ὁποία συγκριτικὰ μὲ τὶς ὑπόλοιπες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας παρατηροῦνταν μιὰ ἀξιοσημείωτη παρουσία πληθυσμῶν μὲ διαφορετικὲς πολιτισμικὲς καταβολές. Ἡ ἐπισημάνση αὐτὴ δὲν ἀναφέρεται μόνον στὴν περίπτωση τῶν Ἑβραίων ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες λιγότερο γνωστὲς, ὀλιγάριθμες ἀλλὰ σαφῶς διακριτὲς κοινότητες τῆς πόλεως τῶν ὁποίων ἡ παρουσία, γιὰ διαφορετικούς λόγους, μειώνεται μετὰ τὸν Β' παγκόσμιο πόλεμο.⁹

Μὲ βάση λοιπόν, τὸ παράδειγμα τοῦ λόγου περὶ πολυπολιτισμικότητας στὴ Θεσσαλονίκη τῆς δεκαετίας

3. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ συνδέεται μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν πολιτικῶν ταυτότητας σ' αὐτὲς τὶς κοινωνίες ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1960. Βλ. Ε. Παπαταξιάρχης, «Περὶ τῆς πολιτισμικῆς κατασκευῆς τῆς ταυτότητας», *Τοπικά, Β'* (1996) 197-216, γιὰ μιὰ κριτικὴ ἀνάλυση τῶν θεωρητικῶν προσεγγίσεων στὴ μελέτη τῶν συλλογικῶν ταυτοτήτων.

4. Γιὰ μιὰ συνοπτικὴ ἀνάλυση τῶν μοντέλων πολυπολιτισμικότητας (pluriculturalism, interculturalism, ethno-racialism, multiracialism, transculturalism, transracialism) βλ. D. Delafenetre «Énterculturalism, Multiculturalism and Transculturalism», *Nationalism and Ethnic Politics*, 3 (1997) 89-109. P. Werbner, «Afterword: Writing Multiculturalism and Politics in the New Europe» σὲ Modood T. and Werbner P. (ἐπιμ.) *The Politics of Multiculturalism in the New Europe*, Zed Books, London, 1997. J. Kahn, *Culture, Multiculture, Postculture*, Sage, London, 1995. J. Rex, «Multiculturalism in Europe and America», *Nations and Nationalism*, 1(1995), 243 - 259.

5. P. Werbner, ὁ.π., σ. 264.

6. Οἱ παραδοχές αὐτές στὴν οὐσία ὡδήγησαν στὴν ἐπικράτηση τῆς ἀρχῆς τοῦ «κουλτουραλισμοῦ» (culturalism) ὡς βασικοῦ ἄξονα σκέψης στὸν χώρο τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς.

7. Αὐτὴ εἶναι γιὰ παράδειγμα ἡ περίπτωση κάποιων ἀφρικανικῶν κρατῶν στὶς ὁποῖες τὸ δίκαιο διαφοροποιεῖται γιὰ πολίτες πού ἀνήκουν σὲ διαφορετικὲς φυλές.

8. Τέτοιες κινήσεις εἶναι, γιὰ παράδειγμα, ἡ περίπτωση τοῦ Οὐράνιου Τόξου στὴ Φλώρινα καθὼς καὶ οἱ διαφορὲς μειονοτικὲς κινήσεις Μουσουλμάνων στὴ Θράκη.

τοῦ 1990 ἐπιχειρῶ νά ἀναζητήσω ὄψεις τῆς ἀλληλεξάρτησης τῶν κοινωνικῶν πρακτικῶν καί τῶν ἐργαλείων τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Ἐνας ἀπό τούς κεντρικούς ἄξονες ἀνάπτυξης τοῦ προγράμματος τῆς ΠΠΕ ἦταν ἡ ἔμφαση στό πολυπολιτισμικό παρόν καί παρελθόν τῆς πόλης. Ὅπως χαρακτηριστικά σημειώνεται στήν πρώτη σελίδα ἐνός ἀπό τά βασικά ἐνημερωτικά φυλλάδια πού ἐξέδωσε ἡ ΠΠΕ: «ἡ ἀνάδειξη τοῦ πολυπολιτισμικοῦ χαρακτήρα τῆς Θεσσαλονίκης καί τῆς φυσιογνωμίας μιᾶς πόλης, πού σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς μακροαίωνης ἱστορίας της ὑπῆρξε τόπος συνάντησης καί συμβίωσης διαφορετικῶν ἐθνοτήτων, εἶναι μέσα στούς βασικούς στόχους τοῦ Ο.Π.Π.Ε.»¹⁰

Ἡ ἐπίτευξη αὐτῆς τῆς ἀνάδειξης βασίστηκε σέ μιᾶ ἰδιαίτερη προσέγγιση τοῦ παρελθόντος καί τοῦ παρόντος τῆς πόλης. Συγκεκριμένα, δόθηκε ἔμφαση στό ρόλο τῆς Θεσσαλονίκης ὡς σημείου συνάντησης τῆς «Δύσης», τῆς «Ἀνατολῆς», τῶν «Βαλκανίων», τῆς «Μεσογείου» καί τοῦ «Εὐξεινίου Πόντου».¹¹ Τό πλαίσιο αὐτῆς τῆς συνάντησης θεωρήθηκε ὅτι μπορούσε νά ἀποδοθεῖ μέ τή χρήση τοῦ ὅρου πολυπολιτισμικότητα. Πρόθεσή μου εἶναι νά ὑποστηρίξω ὅτι: (α) ἡ ἀνάγνωση τοῦ παρελθόντος τῆς Θεσσαλονίκης ὡς πολυπολιτισμικοῦ εἶναι προβληματική, (β) οἱ πρόσφατες δημογραφικές μεταβολές στήν πόλη δέν συνιστοῦν ἀπό μόνες τους ἐνδειξη ὑπαρξης κατοχυρωμένης πολυπολιτισμικότητας στό ἐπίπεδο τῶν θεσμῶν, (γ) στό κυρίαρχο προτεινόμενο παράδειγμα πολυπολιτισμικότητας ὑπονοεῖται μιᾶ οὐσιοκρατική καί ἐθνοκεντρική λογική βάσει τῆς ὁποίας οἱ πολιτισμοί θεωροῦνται μοναδικοί καί σαφῶς διακριτοί μεταξύ τους, ὀντότητες πού καθορίζονται ἀπό ἕνα περιεχόμενο χαρακτηριστικῶν τό ὁποῖο ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τά ἱστορικά συγκείμενα.¹² Ἐπιπλέον, ἡ ἐξέταση τοῦ λόγου περί τοῦ πολυπολιτισμικοῦ παρελθόντος καί παρόντος τῆς Θεσσαλονίκης συμβάλλει στήν κατανόηση τῆς συγκρότησης τῶν μοντέλων πολυπολιτισμικότητας. Συγκεκριμένα, συνεισφέρει στή διευκρίνηση τῶν διαδικασιῶν μέσῳ τῶν ὁποίων προϋπάρχουσες μορφές πολιτικοῦ, κοινωνικοῦ καί πολιτισμικοῦ πλουραλισμοῦ ἐπηρεάζουν τή συγκρότηση τῶν πεδίων τῆς πολυπολιτισμικότητας στό παρόν.¹³

Οἱ ὑποθέσεις ἐργασίας καί τά ἐπιχειρήματα πού θά ἀναπτύξω μέ ἀφορμή τήν περίπτωση τῆς Θεσσαλονίκης μπορούν, σέ κάποιον βαθμό, νά γενικευτοῦν γιά τό σύνολο τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας. Στό πλαίσιο τοῦ παρόντος κειμένου θά περιοριστῶ σέ ὀρισμένες μόνο ἀπό τίς γενικεύσεις πού θά μπορούσαν νά διατυπωθοῦν.¹⁴ Ἐνας ἐπιπλέον περιορισμός τῆς ἀνάλυσής μου συνδέεται μέ τούς φορεῖς τοῦ λόγου πού ἐξετάζω. Θά πρέπει νά διευκρινιστεῖ ὅτι παρόλο πού τά περί πολυπολιτισμικότητας ἀναφέρονται στό σύνολο τῆς κοινωνίας, ἐκφέρονται ἀπό ἕνα σχετικά περιορισμένο στῶμα της. Στήν πραγματικότητα αὐτοί πού μιλοῦν γιά πολυπολιτισμικότητα εἶναι οἱ διανοούμενοι καί ὅσοι ἐμπλέκο-

νται στή διαμόρφωση τῆς ἐξωτερικῆς, τῆς μεταναστευτικῆς καί τῆς πολιτιστικῆς πολιτικῆς.

Ἀφετηρία τῆς ἀνάλυσής μου ἀποτελεῖ μιᾶ σύντομη ἀνάγνωση τῆς κοινωνικῆς συγκρότησης τῆς πόλης ἀπό τόν 19ο αἰώνα μέχρι τίς μέρες μας. Στή συνέχεια θά ἀναφερθῶ στή σημασία τῆς παρουσίας τῶν μεταναστῶν καί στίς δραστηριότητες τῆς ΠΠΕ.

Ἡ κοινωνία τῆς Θεσσαλονίκης ἀπό τά τέλη τοῦ 19ου μέχρι τά τέλη τοῦ 20οῦ αἰώνα

Ἡ κοινωνία τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπως καί ὁλόκληρη ἡ ὀθωμανική ἐπικράτεια, ἦταν ὀργανωμένη σέ μιλέτια. Οἱ πληθυσμοί διακρίνονταν ἀνάλογα μέ τήν πίστη τους καί ἡ θρησκεία ἀποτελοῦσε τό κύριο ἰδίωμα ἀναγνώρισης τῶν προσώπων. Στά πλαίσια αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης ἡ συλλογική ἀναπαράσταση πού εἶχε τή μεγαλύτερη ἀνταλλακτική ἀξία δέν ἦταν ἡ ὅποια γλωσσική, ἐθνική, ταξική ἀλλά βασικά ἡ θρησκευτική. Οἱ ἄνθρωποι ἐπικαλοῦνταν τή θρησκευτική

9. Ἀξίζει νά ἐπισημάνουμε τή μεταπολεμική μετανάστευση πολλῶν Ἀρμενίων τῆς Θεσσαλονίκης στίς Ἡ.Π.Α. καί στή Σοβιετική Δημοκρατία τῆς Ἀρμενίας. Θά μπορούσαμε ἐπίσης νά ἀναφερθοῦμε στήν ἐξαφάνιση τῆς Βουλγαρικῆς κοινότητας τῆς πόλης μετά τό Β' ΠΠ. καί στόν ἐξελληνισμό τῆς ἄλλοτε Βουλγαρικῆς ἐνορίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου.

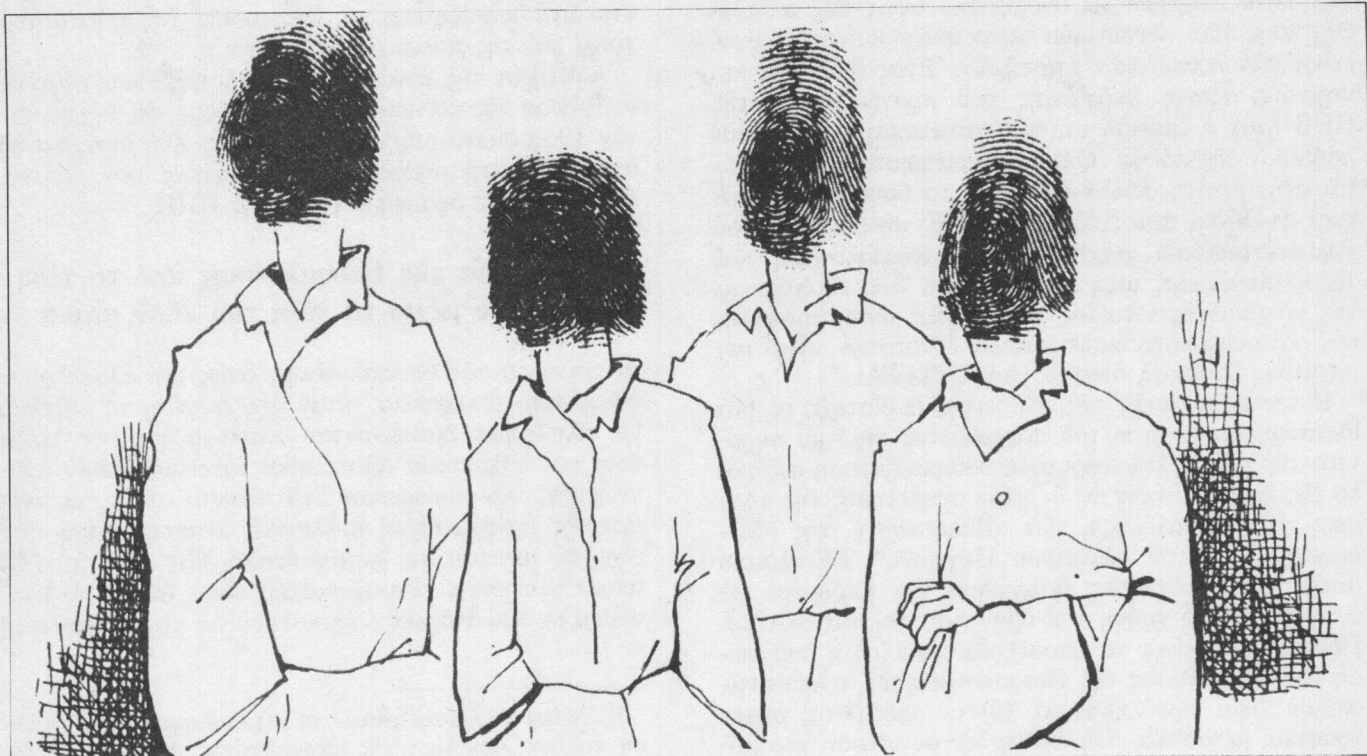
10. Πολιτιστική Πρωτεύουσα τῆς Εὐρώπης. Ἀλφαριθμητικά κατά τοῦ κοινωνικοῦ ρατσισμού, Ἐκδοση τῆς Πολιτιστικῆς Πρωτεύουσας τῆς Εὐρώπης, Θεσσαλονίκη, 1997, σ. 1.

11. Ὁ ὀρισμός αὐτῆς τῆς διάκρισης «Δύσης» καί «Ἀνατολῆς» βασίζεται σέ μιᾶ λογική ἀνάλογη μέ τήν προσέγγιση πού ἡ Τοδογονα ὀνόμασε βαλκανισμό (Μ. Τοδογονα, Βαλκάνια. Ἡ δυτική φαντασίωση, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2001).

12. T. Modood, «Introduction: The Politics of Multiculturalism in the New Europe» στό Modood and Werbner, ὅ.π., σ. 10.

13. Y. Samad, «The Plural Guises of Multiculturalism: Conceptualising a Fragmented Paradigm» στό Modood and Werbner, ὅ.π., σ. 241.

14. Στήν πρόσφατη διεθνή βιβλιογραφία, σχετική μέ τίς συνέπειες τῆς διεθνούς μετανάστευσης, τό ἐρευνητικό ἐνδιαφέρον συχνά ἐστιάζεται στή μελέτη συγκεκριμένων πόλεων πού λειτουργοῦν ὡς ἐπίσης ὑποδοχῆς μεταναστῶν. Βλ., γιά παράδειγμα, C. Roseman κ.α., *Ethnicity: Geographic Perspectives on Ethnic Change in Modern Cities*, Rowman and Littlefield, London, 1996 γιά μιᾶ γενική ἐπισκόπηση τοῦ θέματος, Λ. Λαμπριανίδης καί Λυμπεράκη Α., Ἀλβανοί μετανάστες στή Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2001 γιά τήν περίπτωση τῆς Θεσσαλονίκης καί I. Ψημμένος, *Μετανάστευση ἀπό τά Βαλκάνια, κοινωνικός ἀποκλεισμός στήν Ἀθήνα*, Παπαζήσης, Ἀθήνα, 1995 γιά τήν περίπτωση τῆς Ἀθήνας.

τους ιδιότητα στις σχέσεις τους με τό κράτος και τή δικαιοσύνη. Ἐπιπλέον, ἡ θρησκευτική ιδιότητα ὄριζε τούς κοινωνικά ἀποδεκτούς κανόνες ἐνδογαμίας και ἐξωγαμίας τῶν ομάδων και καθόριζε τά δίκτυα κοινωνικής, πολιτικής και οἰκονομικής ἀλληλεγγύης. Ὁ Grillo χαρακτηριστικά ἐπισημαίνει ὅτι σέ αὐτές τίς συνθήκες «παρόλο πού οἱ πολιτισμικές και ἔθνοτικές διαφορές δέν ἦταν ἀπούσες δέν ἀναγνωρίζονταν ὡς σημαντικές γιά τή λειτουργία τῆς κοινωνίας».¹⁵ Τό φαινόμενο αὐτό στήν οὐσία ἐπιβεβαιώνει τόν ἰσχυρισμό ὅτι στίς μὴ σύγχρονες κοινωνίες ὁ «πολιτισμός» – ὅπως γίνεται κατανοητός στά ἔθνη κράτη – δέν εἶχε πολιτική σημασία και ἀνταλλακτική ἀξία. Τά σύνορα τῶν μιλιέτ ἦταν διακριτά και σημαντικά ἀλλά ὄχι ἀνυπέροβλητα. Ἡ Ὄθωμανική αὐτοκρατορία – ὅπως και τό Βυζάντιο παλαιότερα – ἐνθάρρυναν τό ἀμάγαμα τῶν πληθυσμῶν. Ὡς συνέπεια, παρατηροῦμε μιά συνεχή ἀνταλλαγή γλωσσικῶν, θρησκευτικῶν, κοινωνικο-οικονομικῶν και πολιτισμικῶν πρακτικῶν πού οἱ σημερινές κυρίαρχες ἀντιλήψεις γιά τό ἔθνος και τή σχέση πολιτισμοῦ και ἔθνικοῦ κράτους ἀδυνατοῦν νά κατανοήσουν. Ἀνάμεσα στά ἀρκετά σχετικά παραδείγματα στά ὅποια θά μπορούσαμε νά ἀναφερθοῦμε, ἀξίζει νά ἐπισημάνουμε τούς ἑλληνοφώνους Μουσουλμάνους τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας και τούς Ντομμέδες τῆς Θεσσαλονίκης (Μουσουλμάνους, ἐβραϊκῶν καταβολῶν, μετανάστες ἀπό τήν Ἰσπανία, ὁμιλοῦντες τή Ladino).

Ἡ κατάσταση βέβαια ἀλλάζει ἀπό τή στιγμή πού ἐμφανίζονται τά ἔθνη κινήματα στήν περιοχή. Ὑπό τήν

ἐπιρροή τῶν ιδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ ἡ ἰδέα τῆς ἐθνικότητας διαμορφώνεται σέ κριτήριο και κίνητρο κοινωνικής ὀργάνωσης και πολιτικῆς δράσης. Ἡ ἐθνική ἰδεολογία ἀπαιτεῖ μοναδικές και ἀποκλειστικές ταυτότητες. Κανείς δέν μπορεῖ νά εἶναι ταυτόχρονα σλαβόφωνος και Ἕλληνας (ὅπως οἱ γραικομάνοι), οὔτε ἑλληνοφώνος και Τοῦρκος (ὅπως οἱ Χασιώτες). Στά πλαίσια τῶν ἐθνικῶν διαιρέσεων τό ἄτομο ὀφείλει νά ἔχει μιά και μοναδική ταυτότητα ἡ ὅποια θά πρέπει νά εἶναι ἀναγνωρίσιμη σύμφωνα μέ τά κυρίαρχα ἔθνη πρότυπα (γλωσσικά, θρησκευτικά, κ.ά.) και ἀνταλλάξιμη στό ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς. Ὅλες οἱ πιθανές ἐκφάνσεις τοῦ πολιτισμοῦ ἐθνοποιοῦνται (ἀπό τή μαγειρική ἕως τούς κανόνες ὑγιεινῆς) παρόλο πού αὐτό συχνά ὀδηγεῖ σέ κραυγαλέες ἀντιφάσεις στό τοπικό και στό προσωπικό ἐπίπεδο. Οἱ ἀντιφάσεις αὐτές ἔγιναν πρωτίστως φανερές στό πλαίσιο τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα ὅταν ἐμφανίστηκαν τά φαινόμενα τῆς ἐθνικῆς κινήσεως και τῆς ἀσυμβατότητας ἐθνικῶν και πολιτισμικῶν διαφοροποιήσεων.¹⁶ Τά φαινόμενα αὐτά ἀπο-

15. R. Grillo, *Pluralism and the Politics of Difference: State, Culture and Ethnicity in Comparative Perspective*, O.U.P., Oxford, 1998, σ. 3.

16. Γιά μιά ἐκτενῆ ἀνάλυση αὐτῶν τῶν φαινομένων βλ. Γ. Ἀγγελόπουλος «ἀπό τόν Ἕλληνα ὡς πρόσωπο στό πρόσωπο ὡς Ἕλληνα», *Ἑλληνική Ἐπιθεώρηση Πολιτικῆς Ἐπιστήμης*, 9 (1997) 42 - 64, σ. 53.

δεικνύουν ότι στην πραγματικότητα η εθνική ή ό-ποια άλλη έτερότητα δέν βασίζεται σέ έγγενή χαρακτηριστικά τών πληθυσμών αλλά στίς πολιτικές συγκρότησης τής καθημερινότητας από τόν έθνικισμό.

Η κοινωνία τής Θεσσαλονίκης εισέρχεται και έπίσημα στόν αιώνα τής έθνικής νεωτερικότητας στίς 23 Ιουλίου 1908. Τό κράτος τών Νεοτούρκων συνεχίζει νά χρησιμοποιεί βέβαια τυπικά τή διάκριση τών πληθυσμών σέ μιλέτια. "Όλοι όμως αναγνωρίζουν ότι τά μιλέτια αποτελούν πλέον έθνικές ομάδες¹⁷ και αυτό αποδεικνύεται πολύ γρήγορα και από τήν ίδια τή στάση του κράτους τών Νεοτούρκων, από τίς διώξεις δηλαδή εις βάρος τών Αρμενίων και τών Έλλήνων. Η ένσωμάτωση τής Μακεδονίας στό έλληνικό κράτος μετά τούς Βαλκανικούς Πολέμους και τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ένισχύει τήν ευρύτερη έμπέδωση τών έθνικών προτύπων. Οί θεωρούμενες ως μή έλληνικές πληθυσμιακές ομάδες πού βρισκόνταν στήν επικράτεια τής νέας Ελλάδας είτε υπάγονται στό καθεστώς τών μειονοτήτων όπως αυτό ορίζεται στήν προπολεμική Ευρώπη – καθεστώς πού δέν έχει καμία σχέση μέ διαδικασίες πολυπολιτισμικότητας – είτε δέν αναγνωρίζονται και καταπιέζονται μέ συνέπεια τήν υπερατλαντική μετανάστευση πολλών μελών τους, είτε τέλος άφομιώνονται.

Οί πολιτικές αλλαγές και οί δημογραφικές ανακατατάξεις τών δεκαετιών από τό 1912 έως τά τέλη τής δεκαετίας του 1980 ουσιαστικά δέν επηρεάζουν τό θεσμικό πλαίσιο σχέσης μεταξύ πολιτισμού και έθνικου

κράτους. Από τό 1989 και μετά όμως η Θεσσαλονίκη αποτελεί πόλο συγκέντρωσης μεταναστών από τήν πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. και τίς χώρες τής ανατολικής Ευρώπης. Άλβανοί πολίτες άλβανικής ή/και έλληνικής καταγωγής, Βούλγαροι, Γεωργιανοί, Πολωνοί, Αρμενιοί και Έλληνες από τήν πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. αποτελούν μερικές μόνο από τίς διακριτές ομάδες πού σταδιακά εγκαθίστανται στήν πόλη. Οί άλβανικής καταγωγής μετανάστες αποτελούν τή συντριπτική πλειοψηφία και σύμφωνα μέ τή μελέτη τών Λαμπριανίδη και Λυμπεράκη αντιπροσωπεύουν τά 3/4 του συνόλου τών μεταναστών.¹⁸ Άς σημειωθεί ότι η παρουσία Πακιστανών και Ινδών μεταναστών είναι πολύ περιορισμένη βορείως του κάμπου τής Στυλίδας και ουσιαστικά άνυπαρκτη στό βορειοελλαδικό χώρο. Η γεωγραφική έγγύτητα τής Βόρειας Ελλάδας μέ τή Νότια Άλβανία έχει συμβάλει σέ μιά προνομιακή σχέση εξάρτησης ανάμεσα στίς δύο περιοχές.

Μέ βάση τίς διαθέσιμες σχετικές μελέτες αλλά και συνεντεύξεις μέ εκπροσώπους μεταναστευτικών κοινοτήτων τής Θεσσαλονίκης ύπολογίζω ότι στό ευρύτερο πολεοδομικό συγκρότημα τής πόλης ζούν σήμερα πε-

17. Η δημιουργία ξεχωριστού μιλέτ τών οπαδών τής Βουλγαρικής Έξαρχείας και ο Μακεδονικός Άγώνας είχαν βέβαια από καιρό κατοχυρώσει τίς έθνικές διαιρέσεις στό πλαίσιο του άλλοτε ένιαίου Ρούμ μιλέτ.

18. Λ. Λαμπριανίδη και Λυμπεράκη Α., ό.π., σ. 144.

ρίπου 100.000 μετανάστες.¹⁹ Ο αριθμός αυτός αντιστοιχεί στο 10%-13% του συνόλου των μεταναστών που έχουν εγκατασταθεί στην Ελλάδα την τελευταία δεκαετία.

Οι συνέπειες της μετανάστευσης

Η ένταξη των μεταναστών στην κοινωνία της Θεσσαλονίκης εγκλωβίζεται από το θεσμικό πλαίσιο της (μή) αναγνωρισής τους. Οι εκπρόσωποι των μεταναστευτικών κοινοτήτων στη Θεσσαλονίκη αλλά και στην Ελλάδα γενικότερα έχουν τονίσει ότι τα δύο σχέδια Προεδρικών Διαταγμάτων του 1997 και 1998, οι πρόσφατες νομοθετικές ρυθμίσεις για τη μετανάστευση και η μαζική διαδικασία νομιμοποίησης που αρχικά σχεδιάστηκε να ολοκληρωθεί τον Αύγουστο του 2001 δημιουργήσαν περισσότερα προβλήματα απ' όσα έλυσαν. Δέν θά αναφερθώ εδώ στις αντιφάσεις που έντοπίζονται στο σχεδιασμό της ελληνικής μεταναστευτικής πολιτικής, αντιφάσεις που έχουν αναλυθεί έκτενως στη σχετική βιβλιογραφία.²⁰ Εκείνο που έγινε φανερό είναι ότι τα προβλήματα των μεταναστών και του ελληνικού κράτους πηγάζουν από την πολιτική διαχείριση του ζητήματος της μετανάστευσης παρά από την όποια «έτερότητα» των μεταναστών. Η επίσημανση αυτή αποδεικνύεται ποικιλοτρόπως. Καταρχήν, έχουν υπάρξει μεταναστευτικές κοινότητες που μετά την πρώτη διαδικασία νομιμοποίησης διαιρέθηκαν και οι νομιμοποιημένοι μετανάστες διαφοροποίησαν τη συλλογικότητά τους από τους «παράνομους» αγνοώντας τα όποια κοινά τους στοιχεία (τήν κοινή πολιτισμική τους «ταυτότητα») και τονίζοντας το δεδομένο της νόμιμης διαμονής τους στην Ελλάδα. Αφετέρου, τό ίδιο τό κράτος όταν διακρίνει ανάμεσα σε όμογενείς και μη όμογενείς άλλοδαπους άδιαφορεί για τά όποια πολιτισμικά ή γλωσσικά στοιχεία που μοιράζονται όμογενείς και μη όμογενείς που προέρχονται από την ίδια περιοχή. Αναφορικά μέ τό τελευταίο αυτό ζήτημα, θά μπορούσα να σημειώσω τίς γραφικές διηγήσεις υπαλλήλων του Ε.Υ.Ι.ΑΠ.Ο.Ε. που περιγράφουν ακόμα και οικογένειες μέ κορεάτικη εμφάνιση να αποκτούν την ελληνική ιθαγένεια βάσει πιστοποιητικών.

Οι ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ καλοῦνται να ένταχθουν στο περιθώριο της κοινωνίας ενός έθνικου κράτους. Η μαζικότητα, όμως, της παρουσίας αυτών των μεταναστών δέν αφήνει άθικτο τό μοντέλο του όμοιογενοῦς έθνικου κράτους. Τό ζήτημα δέν είναι απλά ποσοτικό αλλά και ποιοτικό. Όπως έχει εὔστοχα παρατηρήσει ο Π.Α. Ρυλμόν «ή αποδοχή της ύπαρξης νομίμων πληθυσμών μεταναστών... είναι κρίσιμο ζήτημα για να όρίσουμε τί έννοούμε πολιτισμό στην Ελλάδα... [και] απαιτεί σημαντικές αλλαγές σε καθιερωμένες προσεγγίσεις που άφορούν κατ' αρχήν την ίδια τή συγκρότηση του έλλη-

νικου κράτους...».²¹ Οι παλιναδίες και αντιφάσεις της μεταναστευτικής πολιτικής δέν αποδεικνύουν μόνο τή λειτουργική άδυναμία των κρατικών μηχανισμών αλλά και τήν πολιτική άγωνία διατύπωσης ενός πλαισίου έναλλακτικού από αυτό του όμοιογενοῦς έθνους-κράτους. Η διαπίστωση από τον ίδιο τον πρωθυπουργό στην όμιλία του για τό Έτος κατά του ρατσισμού (1998) ότι «ή Ελλάδα γίνεται μία πολυπολιτισμική κοινωνία» αντιπροσωπεύει μία όψη της προσπάθειας υπέρβασης της ιδεολογίας και των πρακτικών του όμοιογενοῦς έθνους-κράτους. Πέρα όμως από τίς διακηρύξεις περί πολυπολιτισμικότητας που μέ αυξανόμενους ρυθμούς μπορούμε να έντοπίσουμε στον έπίσημο πολιτικό λόγο, πρέπει να έπισημάνουμε και τό πολιτικό αίτημα της πολυπολιτισμικής όργάνωσης των θεσμών που διατυπώνεται από άκτιβιστές Μή Κυβερνητικών Όργανώσεων, από τίς κοινότητες των μετανα-

19. Ό.π. σ. 145-147 και Θ. Λιανός κ.ά., «Παράνομη μετανάστευση και τοπικές άγορές εργασίας: ή περίπτωση της Βόρειας Ελλάδας» στο *Κοινωνικές άνισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός. Πρακτικά του έκτου συνεδρίου του Ίδρυματος Σάκη Καράγιωργα*, Έξάντας, Αθήνα, 1998.

20. Για μία σφαιρική διεπιστημονική κάλυψη του ζητήματος βλ. Λιανός κ.ά., ό.π., Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη, ό.π., Ψημμένος, ό.π., Η. Θεοδωρόπουλος και Συκιάτου Α. (έπιμ.), *Τά δικαιώματα των μεταναστών εργατών και των οικογενειών τους*, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου - Έστία, Αθήνα, 1994, Τ. Ιοσιφίδης, «Immigrants in the Athens Labour Market: A Comparative Survey of Albanians, Egyptians and Filipinos» στο King R. and Black R. (έπιμ.) *Southern Europe and the New Immigrations*, Sussex Academic Press, Brighton, 1997, Β. Καρύδης, *Η έγκληματικότητα των μεταναστών στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1996, R. King κ.ά. «A Migrants' Story: From Albania to Athens», *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 24 (1998) 159-175, Α. Λυμπεράκη και Πελαγίδης Θ., *Ο φόβος του ξένου στην άγορά εργασίας*, Πόλις, Αθήνα, 2000, Μαρβάκης Α. κ.ά., *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Έλληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001, Μ. Πετρονάτη, *Τό πορτραίτο μιάς διαπολιτισμικής σχέσης*, Ε.Κ.Κ.Ε. - Πλέθρον, Αθήνα, 1998, Π. Ρυλμόν, «Ζητήματα πολιτικής σχετικά μέ τήν νομιμοποίηση των άλλοδαπων στην Ελλάδα», *Τετράδια του ΙΝΕ*, 18/19 (2000) 73-86, S. Sitaropoulos, «The New Legal Framework of Alien Immigration in Greece: A Draconian Contribution to Europe's Unification», *Immigration and Nationality Law and Practice*, 69 (1992) 89-96, Α. Triandafyllidou, *National identity and immigrants in Europe*, Routledge, London, 2001, Ρ. Φακιολάς, «Μετανάστευση από και προς τήν Ελλάδα» στο *Essays in Honour of Constantine G. Drakatos*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1994. Για μία καταγραφική τής σχετικής μέ τήν μετανάστευση στην Ελλάδα βιβλιογραφίας βλ. Μ. Petronoti and Kaftanzoglou R., «Recent Immigration Flows to Greece», *Modern Greek Society: A Social Sciences Newsletter*, XXV (1997) 4-60.

21. Π. Ρυλμόν, ό.π., σ. 82 - 83.

στῶν και ἀπό πολιτικές δυνάμεις στήν Ἑλλάδα. Τό αἴτημα αὐτό μέ ἀπτούς και καθημερινούς τρόπους ἀναζητᾶ διεξόδους ἀπό τό πρότυπο τοῦ ὁμοιογενοῦς ἔθνικοῦ κράτους. Στή συνέχεια, μέ ἀφορμή τήν ΠΠΕ, θά ἐπιχειρήσω νά προσεγγίσω ὀρισμένους ἀπό τούς τρόπους κατανόησης τῆς κοινωνικῆς συγκρότησης, τρόπους πού δέν ἐγκλωβίζονται στή μέχρι πρόσφατα κυρίαρχη ἐθνική ἰδεολογία.

Ὁ λόγος περί πολυπολιτισμικότητας και ἡ ΠΠΕ

Ἡ δημιουργία τοῦ θεσμοῦ τῆς ΠΠΕ βασίζεται σέ ψήφισμα τοῦ 1985 τοῦ Συμβουλίου Ὑπουργῶν γιά τίς πολιτιστικές-πολιτισμικές ὑποθέσεις τῆς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Κοινότητος.²² Τό θεσμικό πλαίσιο ἀναπτύχθηκε τά ἐπόμενα χρόνια βάσει ἀποφάσεων γιά τήν πολιτιστική πολιτική και τίς πολιτισμικές παρεμβάσεις τῆς Ε.Κ. και τῆς Ε.Ε. Τό πλαίσιο αὐτό παρέχει κάποιες γενικές ἀρχές και ἡ κάθε διοργανώτρια πόλη ἀποφασίζει γιά τό δικό της πρόγραμμα πού διαρκεῖ δώδεκα μῆνες.²³ Μέχρι τό 1998 ἡ ΠΠΕ ὀργανώνονταν σέ μιά πόλη τῆς Ε.Ε. και σέ διαφορετικό κράτος μέλος κάθε χρόνο. Ἡ Ε.Ε. συμβάλει στίς δαπάνες τῆς διοργάνωσης τῶν καλλιτεχνικῶν ἐκδηλώσεων και τῆς ἐξασφάλισης τῆς ἀναγκαίας ὑποδομῆς. Ἡ διοργανώτρια πόλη συνήθως ἐπιδιώκει νά προβάλλει τά στοιχεῖα τοῦ τοπικοῦ πολιτισμοῦ τῆς και ταυτόχρονα νά συμβάλει στήν πολιτισμική ὁσμωση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χώρου.

Ἡ περίπτωση τῆς Θεσσαλονίκης ΠΠΕ 1997 ξεκάθαρα ἀναδεικνύει τό σημαντικό ρόλο τῶν διανοούμενων στήν κατασκευή τοῦ πολιτισμοῦ πού ἐπικαλεῖται τό κράτος. Ἡ κατανόηση αὐτοῦ τοῦ ρόλου προϋποθέτει τή γνώση τοῦ πλαισίου πού ὀδήγησε ὀρισμένους ὀργανικούς διανοούμενους τῆς πόλης στήν παραγωγή και κατανάλωση μιᾶς πολυπολιτισμικῆς εἰκόνας τοῦ παρελθόντος και παρόντος τῆς Θεσσαλονίκης.²⁴ Ὁ πολιτισμικός πλουραλισμός τοῦ παρελθόντος τῆς πόλης – στόν ὅποιο προηγουμένως ἀναφέρθηκα – ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά βασικά σημεῖα ἀναφορᾶς τῆς λογοτεχνικῆς και καλλιτεχνικῆς κοινότητος τῆς πόλης και οὐσιαστικά συγκροτεῖ ἕνα ἰδίωμα πού προσδίδει στή Θεσσαλονίκη τήν «ἰδιαιτερότητά» τῆς και τή διακριτότητά τῆς ἀπό τό ἀθηναϊκό κέντρο. Ἡ ἔμφαση στόν πολιτισμικό πλουραλισμό τοῦ παρελθόντος ὡς βασικό χαρακτηριστικό τῆς «ταυτότητας» τῆς Θεσσαλονίκης δέν περιορίζεται στό ἔργο τῶν ἐντόπιων λογοτεχνῶν και καλλιτεχνῶν. Ἐμφανίζεται και σέ πιό καθημερινές και ἄμεσα καταναλώσιμες ὄψεις τῆς πόλης ὅπως, γιά παράδειγμα, οἱ ἀρχιτεκτονικές παρεμβάσεις στά Λαδάδικα και στήν Ἄνω Πόλη, ἡ «ἀναβίωση» τῆς ἀνατολίτικης κουζίνας και τῶν ἀνατολίτικων καφέ στή δεκαετία τοῦ

1980.²⁵ Αὐτές ἀκριβῶς οἱ ἀναφορές ἀποτυπώθηκαν τό 1995 και στό βασικό ὑπότιτλο τῆς διακήρυξης τῆς ΠΠΕ μέ τήν χαρακτηριστική φράση «Ἡ Δύση τῆς Ἀνατολῆς / Ἡ Ἀνατολή τῆς Δύσης».

Μέ ποιόν ὅμως τρόπο ὑπηρετήθηκε τό συγκεκριμένο ὄραμα; Ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖ ὁ Λαμπριανίδης, οἱ παλινωδίες τῆς διοίκησης τοῦ Ὄργανισμοῦ ΠΠΕ 1997 «εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νά διοικηθεῖ ὁ ΟΠΠΕΘ μέ διαχειριστική λογική χωρίς δυνατότητα σύνθεσης ἀναπτυξιακοῦ «ὀράματος» γιά τήν πόλη».²⁶ Τό αἴτημα γιά μιά συνάντηση Δύσης και Ἀνατολῆς πού ὑποτίθεται ὅτι θά διέτρεχε τίς ἐκδηλώσεις τῆς ΠΠΕ κατέληξε σ' αὐτό πού ὁ Νίκος Ξυδάκης ὀνόμασε «ἀποθέωση τοῦ ἀπ' ὄλα γιά ὄλους».²⁷ Μιά σειρά ἀπό δράσεις τῆς ΠΠΕ ἐπιχείρησαν νά παρουσιάσουν τή Θεσσαλονίκη ὡς λιμάνι τῆς Μεσογείου και ὡς μιά ἀπό τίς παλαιότερες και λαμπρότερες πόλεις τῶν Βαλκανίων. Ἡ δημιουργία αὐτῆς τῆς εἰκόνας τῆς πόλης ὡς χώρου συνάντησης πολιτισμῶν καθόρισε συγκεκριμένες καλλιτεχνικές προτεραιότητες ὅπως, γιά παράδειγμα, οἱ παραστάσεις χοροῦ δερβίσιδων ἀπό τή Συρία, οἱ συναυλίες συγκροτημάτων παραδοσιακῆς μουσικῆς ἀπό χώρες τῆς Μεσογείου και οἱ λογοτεχνικές βραδιές μέ Βαλκάνιους ποιητές και συγγραφείς. Παράλληλα, ὅμως, μέ αὐτό τό «πολυπολιτισμικό» πρόγραμμα, ὑπῆρξαν μιά σειρά ἀπό ἰδιαίτερα σημαντικές ἐκδηλώσεις πού ἐστίαζαν στόν ἀρχαῖο ἑλληνικό πολιτισμό (γιά παράδειγμα, ἡ ἔκθεση γιά τόν Μέγα Ἀλέξανδρο και ἡ ἔκθεση τῆς ἀρχαιοελληνικῆς τεχνολογίας). Ὅπως χαρακτηριστικά δήλωσε ὁ τότε Ὑπουργός Πολιτισμοῦ και βουλευτῆς Θεσσαλονίκης Εὐάγγελος Βενιζέλος, «ὑπῆρχαν δύο ἀπόψεις γιά τήν Πολιτιστική... και ὅποτε επικρατοῦσε

22. Ψήφισμα EEC 153 τῆς 22ας Ἰουνίου 1985.

23. Βλ. Λ. Λαμπριανίδης «Θεσσαλονίκη, πολιτιστική πρωτεύουσα τῆς Εὐρώπης 1997», *Τό Βῆμα τῶν Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν*, ΣΤ(2001) 65-98, σ. 67 γιά μιά ἀνασκόπηση τῶν ἀρχῶν βάσει τῶν ὁποίων ἀρθρώνονται τά προγράμματα τῶν Πολιτιστικῶν Πρωτευουσῶν τῆς Εὐρώπης.

24. J. Kahn, ὀ.π., σ. 148.

25. Βλ. Ν. Καλογήρου, «Ἡ πόλη ὡς πεδίο πολλαπλῶν κοινωνικῶν ἀποκλεισμῶν. Μικρά σχόλια γιά ὀρισμένες πρόσφατες ἐξελίξεις στή Θεσσαλονίκη» στό *Κοινωνικές ἀνισότητες και κοινωνικός ἀποκλεισμός. Πρακτικά τοῦ ἔκτου συνεδρίου τοῦ Ἰδρύματος Σάκη Καράγιωργα*, Ἐξάντας, Ἀθήνα, 1998, 770-773, C. Moutsou, *Urban definitions of Greekness: Selective Turkish fragments in Salonican popular expressions*, ἀδημοσίευτη μεταπτυχιακή διατριβή, Department of Social Anthropology, L.S.E., 1994.

26. Λ. Λαμπριανίδης, ὀ.π., σ. 66.

27. Ν. Ξυδάκης, «Ἡ Πολιτιστική τώρα ἀρχίζει», *Καθημερινή* (31/12/1997).

28. Ε. Βενιζέλος, «Μιά πρωτόγνωρη και ἐξαιρετικά πλούσια ἐμπειρία», *Ἐντευκτήριον* 42/43 (1998) 62-66, σ. 64.

ή μία, υπήρχαν αντιρρήσεις από την άλλη». Οι δύο αυτές απόψεις έχουν διατυπωθεί σε δίπολα: «εθνική» vs. «Βαλκανική, Μεσογειακή, Παρευξείνια» προοπτική (Ε. Βενιζέλος), «έλληνορθόδοξη» vs. «κοσμοπολίτικη» (Σ. Βούγιας), «νεωτερική» vs. «προνεωτερική» (Θ. Ζιάκας), «Έλλαδοκεντρική» vs. «Βαλκανική» (Γ. Καραμπελιάς)²⁹ ή πιο απλά «εθνική» vs. «πολυπολιτισμική» προοπτική όπως ορίζεται στο πλέον επίσημο σχετικό κείμενο της ΠΠΕ.³⁰

Οι δύο προτεινόμενες απόψεις για το πρόγραμμα της ΠΠΕ τελικά έπιχειρήσαν έναν άναγκαίο συμβιβασμό σ' ένα «ενδιάμεσο» χώρο.³¹ Ο χώρος αυτός, το Βυζαντινό παρελθόν και η Βυζαντινή κληρονομιά της πόλης, ήταν άρκούντως έλληνορθόδοξος και ταυτόχρονα εξασφάλιζε «πολυπολιτισμικούς» διόδους στη Μεσόγειο και τα Βαλκάνια. Είναι λοιπόν φανερό γιατί η πιο σημαντική καλλιτεχνική δράση της ΠΠΕ (ή έκθεση για το Άγιο Όρος) είχε ένα κατεξοχήν Βυζαντινό θέμα και γιατί η έναρκτήρια τελετή της ΠΠΕ βασίστηκε σε Βυζαντινούς ύμνους και Βυζαντινή αισθητική. Η ανάγνωση, όμως, του Βυζαντινού παρελθόντος της πόλης ήταν έπιλεκτική στο βαθμό που ύποτιμούσε την παρουσία μή Όρθόδοξων πληθυσμών στη Βαλκανική Θεσσαλονίκη – όπως, για παράδειγμα, των Έβραίων.

Έν τέλει, η προσπάθεια ανάδειξης της Θεσσαλονίκης ως σημείου συνάντησης της Δύσης και της Ανατολής όδηγησε σε μία συγκεκριμένη κατανόηση της πολυπολιτισμικότητας. Μία πολυπολιτισμικότητας που είτε έπισκιαζόνταν από ένα βασικά έλληνορθόδοξο παρελθόν (τό Βυζάντιο), είτε παρουσιάζονταν να διώνεται εκτός των έλληνικών συνόρων (δεοδίσηδες, Βαλκάνιοι λογοτέχνες, κλπ.). Μέ ελάχιστες εξαιρέσεις το πρόγραμμα της ΠΠΕ δέν άναγνώρισε μία κάποια «πολυπολιτισμικότητα» στο πρόσφατο παρελθόν της πόλης (19ος αιώνας), αλλά ούτε και στο παρόν της. Οι αξιόλογες εξαιρέσεις – όπως το πρόγραμμα «Κόκκινη Κλωστή», ένα έπιστημονικό συνέδριο για το ρατσισμό και μία συνάντηση διεθνούς κουζίνας και μουσικής όπου συμμετείχαν άρκετές από τις υπάρχουσες κοινότητες μεταναστών της πόλης – τονίζουν άλλωστε την άπουσία αυτής της προβληματικής. Άκόμα, όμως, και η μοναδική άξιωμανημόνευτη, προσπάθεια ανάδειξης ενός πολυπολιτισμικού παρόντος μέσα από τα διάφορα προγράμματα για τή συνοικία των τσιγγάνων του Δενδροποτάμου έπιβεβαιώνει τόν έλληνοκεντρισμό του μοντέλου πολυπολιτισμικότητας της ΠΠΕ. Η έπιλογή αυτών των τσιγγάνων είναι άκίνδυνη για τήν εθνική κυριαρχία στο βαθμό που δέν ύπάρχει κάποιο άλλο έθνος-κράτος μέ τό όποιο οι τσιγγάνοι να ταυτίζονται.³²

Ποιά πολυπολιτισμικότητα για τή Θεσσαλονίκη;

Η έννοια της πολυπολιτισμικότητας άποτελεί άντικείμενο θεωρητικών συζητήσεων και πολιτικής διαπραγμάτευσης σε διεθνές έπίπεδο. Άν εξαιρέσουμε λίγες βασικές άρχές που έντοπίζονται σε όλα τά προτεινόμενα μοντέλα πολυπολιτισμικότητας, «ό μόνος τρόπος για να κατανοήσουμε και να αναλύσουμε πώς έφραμόζεται... ή πολυπολιτισμικότητα είναι μέσω συγκεκριμένων μελετών περιπτώσεων».³³ Η παρούσα μελέτη έπιχειρεί μία συμβολή σε μία τέτοια προοπτική στο βαθμό που έστιάζει σε μία πόλη στή διάρκεια μιας συγκεκριμένης συγκυρίας. Όπως ήδη άνεφερα, η έγκατάσταση 100.000 μεταναστών στην πόλη και οι άδυναμίες της μεταναστευτικής πολιτικής άνέδειξαν τή άνάγκη δημιουργίας θεσμών ισότιμης κοινωνικής ένσωμάτωσης των μεταναστών, θεσμών που συχνά επικαλούνται τό αίτημα της πολυπολιτισμικότητας. Παράλληλα, ή διοργάνωση της ΠΠΕ βασίστηκε σε μία έπιλεκτική άνάγνωση του πολιτισμικού πλουραλισμού του παρελθόντος της πόλης για να παρουσιάσει τό δικό της μοντέλο πολυπολιτισμικότητας. Ένα μοντέλο που άδιαφορεί για τή σημερινή συγκρότηση του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης και τίς πολιτικές της έτερότητας στην καθημερινότητα της πόλης. Τό παράδοξο έντοπίζεται στην άδυναμία συνάντησης των δύο αυτών λόγων για τήν πολυπολιτισμικότητα.

Η πορεία του προγράμματος της ΠΠΕ θά πρέπει να γίνει κατανοητή ως διαδικασία διαπραγμάτευσης της συλλογικής άναπαράστασης της πόλης. Έξαιτίας του ότι δέν υπήρξε ούσιαστικά πρόγραμμα ή τό πρόγραμμα μεταβάλλονταν συνεχώς λόγω των άλλαγών της διοίκησης του Ο.Π.Π.Θ. και των πολιτικών πύεσεων σε τοπικό και έθνικό έπίπεδο, προβλήθηκαν τά πλέον κατάλληλα πρότυπα για τίς άνάγκες της πολιτικής συγκυρίας. Όπως έπισημαίνει και ο Λαμπριανίδης «σ' ένα τέτοιο πλαίσιο ήταν περίπου προδιαγεγραμμένο ότι θά ξεχνιόταν ή ιστορία και ή συμβολή μή έλληνικών έθνοτήτων [...στο παρελθόν και τό παρόν της πόλης]».³⁴ Η είσαγωγή του λόγου περί πολυπολιτισμικότητας από έπίσημους φορείς έγινε, άρα, κοινωνικά άνέξοδη έφόσον τά ίδια τά ύποκείμενα στά όποια ό

29. Βλ. τό άφιέρωμα του περιοδικού Έντευκτήριον, 42/43 (1998).

30. ΠΠΕ, ό.π.

31. Ά. Ίωάννου, «Καταναλώνοντας τή Θρησκεία. Σημειώσεις σχετικά μέ τήν έκθεση Θεσσαυροί του Άγίου Όρους», Δοκιμές, 8 (1999), 24 - 39.

32. Δέν θά πρέπει, άλλωστε, να διαφεύγει της προσοχής μας ότι πολλά από τά προγράμματα για τούς τσιγγάνους στόχευαν στην πελατειακή δέμευση των ψήφων τους.

33. T. Modood, ό.π., σ. 5.

34. Λ. Λαμπριανίδης, ό.π., σ. 68.

λόγος αυτός θα μπορούσε πρωτίστως να αναφέρεται (οι μετανάστες) αδυνατούσαν να εξαργυρώσουν κοινωνικά την ανταλλακτική αξία των πολιτισμικών τους ταυτοτήτων σε πολιτικό επίπεδο. Η φιλολογία για τον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της πόλης έγκλωβίστηκε σε ένα υποτιθέμενο έλληνοκεντρικό πολυπολιτισμικό παρελθόν και στην πραγματικότητα ενθάρρυνε μία λαογραφικού τύπου κατανόηση του πολιτισμού, μία τάση δηλαδή αναγωγής της πολιτισμικής ετερότητας στο επίπεδο του γραφικού «φοκλόρ». Μία τέτοια προσέγγιση επιδεικτικά αγνοεί τις όποιες ταξικές και πολιτικές διακρίσεις. Παρόμοια φαινόμενα έχουν πολλάκις επίσημανθει στη διεθνή βιβλιογραφία.³⁵ Σ' αυτές τις περιπτώσεις ο πολιτισμός ανάγεται σ' ένα αγαθό και οι πολιτισμικές ετερότητες καλούνται να καλύψουν τις ανάγκες «κάθε γούστου».³⁶ Η διαδικασία της κατανάλωσης του πολιτισμού ως αγαθό επιτρέπει τη συγκρότηση του έαυτού και τη δόμηση σχέσεων με τους Άλλους. Υπό αυτήν την έννοια, είναι κατανοητή η απουσία των μεταναστών από το μοντέλο πολυπολιτισμικότητας της ΠΠΕ. Η παρουσία τους θα δημιουργούσε δυσάρεστες αναπαραστάσεις για το παρόν της Θεσσαλονίκης.

Η αναγωγή του πολιτισμού σε αγαθό, όμως, επιβάλλει την όμογενοποίησή του. Η όμογενοποίηση καθίσταται απαραίτητη για να παρουσιάσει τους πολιτισμούς ως ξεκάθαρα διακριτούς στα πλαίσια μιάς συνάντησης χορευτικών όμιλων, παραδοσιακών μουσικών συγκροτημάτων ή ακόμα και «γορτών παραδοσιακών γεύσεων». Μία τέτοια προσέγγιση του πολιτισμού αδυνατεί να συλλάβει τό δυναμικό, δημιουργικά μεταβαλλόμενο και συχνά αντιφατικό πολιτικό χαρακτήρα της παραγωγής του πολιτισμού μέσα από τις κοινωνικές σχέσεις της καθημερινότητας. Επιπλέον, η όμογενοποίηση του πολιτισμού ενέχει κινδύνους για τους ίδιους τους φορείς της κοινωνικής δράσης εφόσον τους κατατάσσει σε συγκεκριμένες πολιτισμικές κατηγορίες με παγιωμένα χαρακτηριστικά και επιβάλλει μία ουσιοκρατική σύλληψη του έαυτού.³⁷ Η πολυπολιτισμικότητα δηλαδή οδηγεί σε μία κατάσταση όπου υπάρχουν περισσότεροι τρόποι συγκρότησης μιάς μεταμοντέρνας αναπαράστασης του έαυτού αλλά εξίσου περιοριστικοί με τό πλαίσιο του εθνικού κράτους.³⁸ Η αναγνώριση των συνεπειών της πολυπολιτισμικότητας έχει, άλλωστε, οδηγήσει πολλούς άριστερους διανοούμενους στη διατύπωση μιάς αυστηρής κριτικής στην πολυπολιτισμικότητα. Οι ίδιοι διανοούμενοι οδηγούνται σε μία προσπάθεια απόδρασης από την μεταμοντέρνα έμμογή στην πολιτισμική ετερότητα και επιχειρούν την αναζήτηση εναλλακτικών τρόπων συγκρότησης της κοινωνικής αλληλεγγύης.³⁹

Υπάρχουν όμως άλλες εναλλακτικές προσεγγίσεις του πολιτισμικού πλουραλισμού της σημερινής Θεσσαλονίκης πέρα από τό μοντέλο του έθνους-κράτους και από την έλληνοκεντρική πολυπολιτισμικότητα της ΠΠΕ; Η απάντηση σ' αυτό τό ερώτημα θα έπρεπε να λάβει

υπόψη της τήν ύπαρξη πολιτισμικών παρεμβάσεων από σχετικά ολιγάριθμες κινήσεις πολιτών που επιδιώκουν τήν ανάδειξη του συγκρητισμού που συχνά βιώνουν οι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης. Τέτοιες πρωτοβουλίες θα μπορούσαμε, για παράδειγμα, να έντοπίσουμε στις παλαιότερες καλλιτεχνικές εκδηλώσεις της «Φωτογραφικής Συγκυρίας» και στις δραστηριότητες που αναπτύσσει τό «Στέκι των Μεταναστών». Ο λόγος που εκφέρεται στο πλαίσιο ανάλογων πρωτοβουλιών αδυνατεί, προς τό παρόν, να τοποθετηθεί με όρους ήγεμονίας στην κοινωνία της πόλης.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι έμπειρίες της δεκαετίας του 1990 στη Θεσσαλονίκη μάς φέρνουν αντιμέτωπους με μία σειρά από θεωρητικά ζητήματα και πολιτικά διλήμματα. Ο λόγος περί πολυπολιτισμικότητας εκφέρεται ως μία προσπάθεια υπέρβασης του μοντέλου κοινωνικής συγκρότησης που βασίζεται στη λογική του έθνους-κράτους. Τό κυρίαρχο προτεινόμενο μοντέλο πολυπολιτισμικότητας περιορίζεται σε φιλάρεσκες έλληνοκεντρικές αναφορές και ευχολόγια για ένα ιδανικό υποτιθέμενο πολυπολιτισμικό παρελθόν και προφανώς αδυνατεί να προσφέρει λύση στο ζήτημα της ισότιμης κοινωνικής ένταξης των μεταναστών. Τό ζητούμενο κατά τή γνώμη μου είναι να στοιχειοθετήσουμε τους τρόπους κοινωνικής και θεσμικής αναγνώρισης των κοινωνικών ιδιωμάτων που δέν θά οδηγούν τά υποκείμενα σε αναγκαστικές περιοριστικές αντιλήψεις της άτομικότητάς τους και θά συνδράμουν στη συγκρότηση της κοινωνικής αλληλεγγύης.

35. S. Castles κ.ά., *Mistaken Identities: Multiculturalism and the Demise of Nationalism in Australia*, Pluto, Sydney, 1990, T. Goldberg, «Multicultural Conditions» στο Goldberg T. (έπιμ.) *Multiculturalism: A Critical Reader*, Blackwell, London, 1994.

36. J. Kahn, ό.π., σ. 125.

37. M. Strathern «The Nice Thing About Culture is that Everyone Has it» στο Strathern M. (έπιμ.) *Shifting Contexts. Transformations in Anthropological Knowledge*, Routledge, London, 1995, σ. 154-156.

38. Χαρακτηριστικό είναι τό παράδειγμα του L. Danforth που αναφέρεται στους Σλαβόφωνους Έλληνες πολίτες που ζούν ως μετανάστες στην Αυστραλία. Μέ δεδομένη τήν υποχρέωση δημόσιας έκφρασης μιάς έθνοτικής ταυτότητας – για λόγους που απορρέουν από τήν πολυπολιτισμική λειτουργία του Αυστραλιανού κράτους – οι μετανάστες αυτοί με «διχασμένη» ή πολλαπλή πιθανόν ταυτότητα αναγκάζονται να επιλέξουν μεταξύ της «έλληνικής και της μακεδονικής καταγωγής» (L. Danforth, *Η Μακεδονική Διαμάχη*, Άλεξάνδρεια, Άθήνα, 1999). Αναγκάζονται δηλαδή να αποποιηθούν κάποια στοιχεία της προσωπικότητάς τους.

39. T. Gitlin, *The Twilight of Common Dreams*, An Owl Book, New York, 1995, R. Hughes, *Culture of Complaint*, O.U.P., Oxford, 1993, R. Jacoby, *Dogmatic Wisdom*, Doubleday, New York, 1994.

Η «ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ» ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΙΣ «ΣΠΟΥΔΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ»

Πορεία, δεσμοί καί αντιπαλότητες¹

του 'Αριστείδη Μπαλτά

ΣΤΟ ΠΑΡΟΝ ΚΕΙΜΕΝΟ θά αποπειραθῶ νά ἐξετάσω συνοπτικά καί κατ' ἀνάγκην πολύ σχηματικά τήν πορεία πού ἀκολούθησε ἡ συγκρότηση τῶν δύο διακριτῶν σήμερα ἀκαδημαϊκῶν κλάδων πού ἔχουν ὡς ἀντικείμενο τή μελέτη τῶν ἐπιστημῶν καί τῆς τεχνολογίας, συγκεκριμένα τήν «Ἱστορία καί Φιλοσοφία τῆς Ἐπιστήμης» (γιά συντομία ΙΦΕ), ἀπό τή μιὰ μεριά, καί τίς «Σπουδές Ἐπιστήμης καί Τεχνολογίας» (γιά συντομία ΣΕΤ), ἀπό τήν ἄλλη. Θά προσπαθῶ νά ἀκολουθῶ αὐτήν τήν πορεία ἀπό τίς ἀπαρχές κάθε κλάδου μέχρι τό σημεῖο ὅπου ὁ καθένας βρίσκεται σήμερα. Θά διαπιστώσει ἔτσι ὁ ἀναγνώστης πῶς, μολοντί τά ἀντίστοιχα πεδία ὄφειλαν νά συνδέονται πολύ στενά, ἴσως μέχρι τοῦ σημείου νά ἀποτελοῦν ἑνιαῖο πεδίο – μέ πολλές διακριτές, βέβαια, θεματικές περιοχές στό ἐσωτερικό του – ἡ πορεία συγκρότησης τοῦ καθενός ἀκολούθησε τή δική της ἐν πολλοῖς ἀνεξάρτητη τροχιά, μέ ἀποτέλεσμα τά δύο πεδία νά ἀντιμετωπίζονται σήμερα σχεδόν ἀπό ὅλους σά νά μὴν ἔχουν καμιὰ σχέση μεταξύ τους.

1. Ἡ γέννηση τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἐπιστήμης: ἀπό τά γερμανικά στά ἀγγλικά

Ἡ ΜΗΤΡΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἐπιστήμης, ὅπως τουλάχιστον κατανοοῦμε σήμερα τόν κλάδο, εἶναι ἀναμφίβολα ἡ γερμανική ἐνῶ, ἐξίσου ἀναμφίβολα, γενετικῶς τῆς εἶναι ἡ Βιέννη. Μιά καλή ἀφετηρία γιά νά δοῦμε τί σημαίνει, ἀλλά καί τί συνεπάγεται,

αὐτή ἡ διαπίστωση, εἶναι ἡ ἀρχική φράση τοῦ περιήμου πλέον βιβλίου τοῦ Κόφα (J. Alberto Coffa):²

1. Μιά ἐκδοχή τοῦ παρόντος κειμένου παρουσιάστηκε στό συνέδριο «Critical Issues in Science and Technology Studies» πού ἔγινε στό Γκράτς τῆς Αὐστρίας τόν Ἰούνιο τοῦ 2001. Τό συναφές κείμενο δημοσιεύθηκε μέ τίτλο «HPS and STS: the Links» στό *Yearbook 2002* τοῦ Institute for the Advanced Study of Science, Technology and Society, τό ὅποιο εἶχε διοργανώσει τό ἐν λόγω συνέδριο. Ἀποφάσισα τή μετάφραση τοῦ κειμένου (τήν ὅποια ἀνέλαβε μέ τή συνηθισμένη του ἐπιμέλεια ὁ Σπύρος Πετρονάκος) καί τήν ἀπαιτούμενη ἐκ νέου ἐπεξεργασία του γιά δύο λόγους. Ὁ πρῶτος εἶναι πῶς θεωρῶ τό κείμενο κατάλληλο γιά τόν χαριστήριο στόν Δημήτρη Νιάνια τόμο πού ἐπιμελεῖται αὐτόν τόν καιρό ὁ Βασίλης Καρασμάνης. Ἡ ἐκλογή τοῦ Δημήτρη Νιάνια στό Πολυτεχνεῖο τό 1966 ἦταν τό γεγονός πού ἀνοίξε τίς πόρτες τοῦ ΕΜΠ στή φιλοσοφία, ἔχοντας ἐπιτρέψει σέ ἀρκετούς ἀπό μᾶς νά ἐργάζονται σήμερα σ' αὐτό τό Ἴδρυμα. Ὁ δεύτερος λόγος εἶναι πῶς τό περιοδικό τοῦ Πολυτεχνείου *Πυρφόρος* ἀποφάσισε τή δημοσίευση ἐνός ἀφιερῶματος μέ ἀντικείμενο τή δουλειά πού γίνεται στόν Τομέα Ἀνθρωπιστικῶν καί Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν καί Δικαίου τοῦ Ἰδρύματος, τομέα ὅπου ἐντάσσεται καί ἡ διακονία τῶν περιοχῶν πού ἀπασχολοῦν τό κείμενο. Ἡ ἐλληνική ἐκδοχή του ἐντάσσεται φυσιολογικά, πιστεύω, στό πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ ἀφιερῶματος.

2. J. Alberto Coffa, *The Semantic Tradition: from Kant to Carnap to the Vienna Station*, Cambridge University Press, 1991.

«Καλῶς ἢ κακῶς, κάθε σημαντική φιλοσοφική εξέλιξη από τὸ 1800 καὶ μετὰ συνιστοῦσε μιά ἀπάντηση στὸν Κάντ». Σέ ὅ,τι μᾶς ἀφορᾷ ἐδῶ, ἐκλαμβάνω αὐτὴ τὴ φράση ὡς συνοπτικὴ ἀναφορά τόσο στίς σαρωτικές ἐπιστημονικές ἐξελίξεις πού ἀπαίτησαν ἕνα νέο φιλοσοφικό πλαίσιο – ριζικά διαφορετικό ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ Κάντ καὶ σέ εὐθεία ἀντιπαράθεση μαζί του – ἀλλὰ καὶ σέ αὐτές καθ' ἑαυτές τίς φιλοσοφικές ἐξελίξεις πού ὀδήγησαν στό φιλοσοφικό πρόγραμμα τοῦ Κύκλου τῆς Βιέννης, πρόγραμμα οὐσιαστικά συνώνυμο μέ τίς στοχεύσεις ὁλόκληρης τῆς φιλοσοφίας τῆς ἐπιστήμης, τουλάχιστον μέχρι τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1960.

Ἡ ἱστορία ἀρχίζει μέ τὸν Κάντ, γιατί ἦταν ὁ Κάντ πού κατόρθωσε νά ἀποδώσει ἀκλόνητα, κατὰ τὰ φαινόμενα, θεμέλια στή φυσική καὶ στὰ μαθηματικά τοῦ καιροῦ του, ἀλλὰ καὶ νά ἐντάξει τὰ θεμέλια αὐτά σέ ἕνα ἀριστοτεχνικό φιλοσοφικό σύστημα, πραγματικά ἐντυπωσιακῆς ἐμβέλειας, ἐνότητας καὶ πειστικῆς δύναμης. Μολαταῦτα, περίπου ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ μετὰ, πρῶτα οἱ ἐξελίξεις στὰ μαθηματικά καὶ κατόπιν οἱ ἐξελίξεις στή φυσική ἄρχισαν νά ἐμφανίζουν χαρακτηριστικά πού ἀντιστέκονταν σθεναρά στήν ἐνωμάτωσή τους στό καντιανό πλαίσιο. Ἡ διατύπωση μὴ εὐκλείδειων γεωμετριῶν, ἡ θεωρία συνόλων τοῦ Κάντορ (Cantor), οἱ προσπάθειες τῶν Κωσύ (Cauchy), Μπολτσάνο (Bolzano), Βάιερστρας (Weierstrass), Ντέντεκιντ (Dedekind) καὶ ἄλλων νά καταστήσουν αὐστηρή τὴ μαθηματικὴ ἀνάλυση, πού ὀδήγησαν στήν ἀποσύνδεσή της ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ ἐποπτεία καὶ στήν ἀναγωγή της τελικά στήν ἀριθμητικὴ, ἡ «κρίση θεμελίων» στὰ μαθηματικά, ἡ δουλειά τοῦ Χίλμπερτ (Hilbert) στή γεωμετρία καὶ στὰ «μετα-μαθηματικά», ἡ νέα λογικὴ τῶν Φρέγκε (Frege) καὶ Ράσελ (Russell), παράλληλα μέ τὴν ἐμφάνιση καὶ τὴν ἐδραίωση τῆς Εἰδικῆς καὶ κατόπιν τῆς Γενικῆς Θεωρίας τῆς Σχετικότητας, ἀπὸ τὴ μιά μεριά, καὶ τὸν ἀνεξέλεγκτο πολλαπλασιασμό τῶν ἄκρως περιέργων κβαντικῶν φαινομένων, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἔδειχναν ὅλο καὶ πιὸ καθαρά πῶς οἱ καντιανές καθαρές ἐποπτείες καὶ a priori κατηγορίες, ὅπως καὶ τὸ καντιανό συνθετικό a priori στό σύνολό του δέν ἦταν ἐν προκειμένῳ σέ θέση νά παράσχουν καμιά οὐσιαστικὴ φιλοσοφικὴ κατανόηση. Ἡ ἀπαίτηση γιὰ ἕνα ριζικά νέο φιλοσοφικό πλαίσιο διαγραφόταν ὅλο καὶ πιὸ καθαρά.

Ἡ συγκρότηση, ὡστόσο, ἐνὸς τέτοιου πλαισίου δέν ἦταν καθόλου εὐκόλη ὑπόθεση. Οἱ καντιανές ἀπόψεις εἶχαν ἐδραιωθεῖ τόσο βαθιά στή διάρκεια ὅλης αὐτῆς τῆς περιόδου ὥστε, γιὰ νά δώσω ἕνα μόνο παράδειγμα, καὶ οἱ τρεῖς κύριες σχολές πού προσπάθησαν νά ἀπαντήσουν στήν κρίση τῶν μαθηματικῶν καὶ νά τὰ θεμελιώσουν σέ ἀκλόνητη βάση (ὁ φορμαλισμός τοῦ Χίλμπερτ, ὁ λογικισμός τοῦ Φρέγκε καὶ ὁ ἰντουϊσιονισμός τοῦ Μπράουερ [Brouwer]) θεώρησαν αὐτονόητη τὴν προσφυγὴ σέ στοιχεῖα τοῦ καντιανοῦ πλαισίου, προφανῶς διαφορετικὰ μεταξύ τους, προκειμένου νά διαμορφώσουν τὸ πρόγραμμά τους.

Καθὼς ὅμως τὸ αἴτημα ἦταν ἐπείγον, οἱ προσπάθειες συνεχίστηκαν. Καὶ συνεχίστηκαν, βέβαια, στή γερμανικὴ γλώσσα ἀφοῦ ἡ Γερμανία ἀποτελοῦσε τὸ ἀδιαφιλονίκητο κέντρο τῆς ἐποχῆς σέ ὅσα ἀφοροῦσαν τόσο τὴν ἐπιστὴμη ὅσο καὶ τὴ φιλοσοφία. Μὲ ἐξαιρέση τὸν Ράσελ, τὸν Πουανκαρέ (Poincaré) καὶ λίγους ἀκόμη, οἱ πρωταγωνιστές τῶν ἐξελίξεων πού μᾶς ἐνδιαφέρουν μιλοῦσαν καὶ ἔγραφαν γερμανικά. Ἐπομένως ἦταν φυσικό ὅτι τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἐντατικῆς δουλειᾶς, δηλαδή ἡ ἀποκοπὴ ἀπὸ τὸν καντιανὸ ὀμφάλιο λῶρο, ὅπως ὀριστικοποιήθηκε μέ τὸν λογικὸ θετικισμό καὶ τὸν λογικὸ ἐμπειρισμὸ τοῦ Κύκλου τῆς Βιέννης, θά διατυπωνόταν στὰ γερμανικά.

Οἱ στόχοι τοῦ λογικοῦ θετικισμοῦ καὶ τοῦ λογικοῦ ἐμπειρισμοῦ ὀφείλουν νά νοηθοῦν ὡς ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ νέου μείζονος φιλοσοφικοῦ προγράμματος πού ὀνομάστηκε «φιλοσοφικὴ ἀνάλυση». Πρόκειται γιὰ μιά προσέγγιση πού προσπαθεῖ νά περιστείλει, καὶ κατ' ἀρχὴν καὶ κατ' ἀρχάς, τὰ φιλοσοφικά ἐρωτήματα στίς γλωσσικὲς τὸς ἐκφράσεις, νά ἀναλύσει κατόπιν διεξοδικὰ αὐτές τίς ἐκφράσεις μέ τὸς ὅρους τῆς νέας λογικῆς τῶν Φρέγκε καὶ Ράσελ καὶ τελικά νά ἀπαντήσει στὰ ἐρωτήματα ἢ νά τὰ διαλύσει ὀριστικά ἀποδεικνύοντας ὅτι στεροῦνται νοήματος. Τὸ ἐγχείρημα ἦταν πραγματικὰ συναρπαστικό γιατί διεκδικοῦσε καὶ γιὰ τὸν ἑαυτό του τίς ἐπιστημονικές νόρμες καὶ ἄρα αὐτοσυστηνόταν ὡς ἱκανὸ νά διευθετήσῃ ὀριστικά, δηλαδή μέ τρόπο ἐπιστημονικό, ὅλες τίς χρονίζουσες φιλοσοφικές ἀπορίες. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ του, τὸ τμήμα τοῦ κινήματος πού ἀφιερώθηκε εἰδικὰ στή φιλοσοφικὴ ἀνάλυση τῆς ἐπιστήμης διαχώρισε μέ ἐπιμέλεια τὸ «πλαίσιο ἀνακάλυψης» ἀπὸ τὸ «πλαίσιο δικαιολόγησης» καὶ συγκεντρώθηκε στό τελευταῖο προκειμένου νά καταλήξει στήν πλήρη ἀνάλυση τῆς δομῆς, τῶν ἐσωτερικῶν σχέσεων καὶ τῶν λογικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς ὄριμης ἐπιστήμης. Γιὰ νά τὸ ἐπιτύχει, βασίστηκε στὴ νέα λογικὴ καὶ προσέφυγε σέ κάποιες ἀπὸ τίς βασικές κατηγορίες εἴτε τοῦ θετικισμοῦ εἴτε τοῦ κλασικοῦ ἀγγλικοῦ ἐμπειρισμοῦ, ἐνῶ οἱ συνακόλουθες ιδέες περὶ ἐμπειρικοῦ περιεχομένου, θεωρητικῆς ἀναγωγῆς κλπ. ἔμοιαζαν ἱκανῶς νά ἐρμηνεύσουν ἱκανοποιητικά ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς φιλοσοφίας τίς ραγδαῖες ἐξελίξεις στίς φυσικές ἐπιστήμες. Στὴν πορεία, ἡ φιλοσοφία τῶν μαθηματικῶν αὐτονομήθηκε πλήρως καὶ ἀφέθηκε νά πάρει τὸν δικὸ της δρόμο.

Ἡ ἀνοδος τοῦ ναζισμοῦ καὶ ὁ συνακόλουθος πόλεμος διέλυσε τὴ φιλοσοφικὴ κοινότητα στήν Αὐστρία καὶ στή Γερμανία, ἀναγκάζοντας τὰ περισσότερα μέλη της νά μεταναστεύσουν στίς ἐλεύθερες ἀγγλόφωνες χῶρες καὶ ἰδιαίτερα στίς ΗΠΑ. Τὸ φιλοσοφικὸ ἔδαφος ἦταν σχετικὰ παρθένο καὶ ἐπομένως ἰδιαίτερα φιλόξενο σέ νέες ιδέες, ἐνῶ οἱ ἐνεργές φιλοσοφικές σχολές ἐκεῖ, γιὰ παράδειγμα ὁ ἀμερικανικὸς πραγματισμός, ἔτειναν μέ συμπάθεια τὸ οὖς σέ ὅσα πρέσβευαν οἱ μεταναστεύσαντες. Ἔτσι, μέσα σέ ἕνα σχετικὰ βραχὺ χρονικὸ διάστημα, οἱ νέες αὐτές ιδέες κατόρθωσαν νά κυριαρ-

χίσουν στην αμερικανική φιλοσοφική σκηνή. Μέχρι το τέλος του πολέμου, η «επιστημονική» αναλυτική φιλοσοφία και η φιλοσοφία της έπιστήμης του λογικού εμπειρισμού και του λογικού θετικισμού εδραιώθηκαν στα αμερικανικά ακαδημαϊκά και έρευνητικά ιδρύματα. Σέ αυτό τό κλίμα, ό Κάρναπ (Carnap), ό Ράιχενμπαχ (Reichenbach), ό Φάιγκλ (Feigl), ό Χέμπελ (Hempel), μεταξύ άλλων, μεταμορφώθηκαν σέ μείζονες αμερικανούς φιλοσόφους. Μέ τό τέλος του πολέμου, η φιλοσοφία της έπιστήμης μιλούσε ήδη άγγλικά.

2. Ἀπό τή Φιλοσοφία τῆς Ἐπιστήμης στόν κλάδο τῆς ΙΦΕ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΑΣ ΟΦΕΙΛΕΙ τώρα νά στραφεῖ στόν τότε άκόμη ανεξάρτητο κλάδο τῆς Ιστορίας τῆς Ἐπιστήμης γιατί, μέχρι τό τέλος του πολέμου, είχε και αυτός νά επιδείξει νέες και συναρπαστικές εξελίξεις.

Ὅφείλουμε νά σημειώσουμε πώς η Ἱστορία τῆς Ἐπιστήμης ἦταν ἤδη νομιμοποιημένη ως διακριτό γνωστικό πεδίο αρκετά νωρίτερα από εκείνη τήν περίοδο. Ὡστόσο, ό χώρος πού καταλάμβανε στα προγράμματα τῶν Τμημάτων Ἱστορίας ἦταν σχετικά μικρός, ενώ η ἴδια παρέμενε επικεντρωμένη είτε σέ ὄψεις τῆς έπιστήμης πού συνδέονταν μέ συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους – ὅπως ό αρχαίος κόσμος – είτε στην περιγραφή σημαντικῶν επιστημονικῶν ανακαλύψεων και στίς βιογραφίες σημαντικῶν επιστημόνων. Ἡ εικόνα αυτή άλλαξε ριζικά μέ τή δημοσίευση, μεταξύ άλλων, του

The Origins of Modern Science του Μπάτερφιλντ (Herbert Butterfield) τό 1949,³ του *The Mechanization of the World Picture* του Ντζιστερχούις (E.J. Dijksterhuis) τό 1950 και μᾶς σειράς δοκιμίων του Κοϋρέ (Alexandre Koyré), γραμμένων τήν περίοδο μεταξύ 1930 και 1950, πού συγκεντρώθηκαν σέ διάφορους τόμους, μεταξύ τῶν ὁποίων οι *Études Galiléennes* και οι *Études Newtoniennes* πού μεταφράστηκαν στα άγγλικά. Τά έργα αυτά εδραίωσαν ένα νέο πεδίο μελέτης και έρευνας μέ τόν δικό του έννοιολογικό έξοπλισμό και τίς δικές του ιδιαίτερες μεθόδους. Πρόκειται γιά τό πεδίο πού εστιάζει τό ενδιαφέρον του στην Ἐπιστημονική Ἐπανάσταση του 17ου αἰώνα και τό ὁποῖο αναπτύχθηκε έτσι ὥστε νά περιλαμβάνει και τίς μετέπειτα εξελίξεις στίς έπιστήμες. Βασικό μέλημά του είναι η σπουδή τῆς ιστορίας τῶν επιστημονικῶν έννοιῶν και τῆς εδραίωσης τῶν επιστημονικῶν νόμων και θεωριῶν. Είναι τό πεδίο πού εκτοτε άκούει στό ὄνομα «έσωτερική ιστορία τῆς έπιστήμης».

Οι εξελίξεις αυτές έπηρεάσαν σχεδόν άμέσως τή φιλοσοφία τῆς έπιστήμης. Κι αυτό γιατί άρχισε νά γίνεται προφανές, ὄχι μόνο πώς η Ἐπιστημονική Ἐπανάσταση μπορούσε και έπρεπε νά άποτελεῖ μείζον και αυτόνομο πεδίο μελέτης, αλλά και γιατί μιά τέτοια μελέτη ἦταν σέ θέση νά ρίξει νέο φῶς στην έννοιολογική

3. Ἐχει εκδοθεῖ στα ελληνικά από τό MIET σέ μετάφραση Ἰορδάνη Ἀρζόγλου.

κή δομή, στή μεθοδολογία καί στά ἄλλα βασικά χαρακτηριστικά τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης. Ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη ἔχει προφανῶς τή δική της ἱστορία καί ἡ ἐνδελεχῆ μελέτη τῆς τελευταίας μπορεῖ νά συνεισφέρει σημαντικά στήν κατανόηση τῆς πρώτης. Μέ αὐτόν τόν τρόπο, ὅλα τά συστατικά ὑλικά γιά τήν ἐδραίωση τοῦ κλάδου τῆς ΙΦΕ βρῆκαν τή θέση τους καί ἡ θέσμιση ἀντίστοιχων Τμημάτων ἢ Προγραμμάτων ἄρχισε νά ἀποτελεῖ σχεδόν ὑποχρέωση γιά τά περισσότερα πανεπιστήμια.

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, τό πρόγραμμα τοῦ λογικοῦ θετικισμοῦ καί τοῦ λογικοῦ ἐμπειρισμοῦ, παρά τά σημαντικά δῆματα φιλελευθεροποίησης στά ὁποῖα ὑποχρέωθηκε νά προβεῖ, σίγουρα δέν ἔχαιρε ἄκρας ὑγείας. Ἀνάμεσα σέ πολλά ἄλλα, τά ἄλτα προβλήματα τῆς ἐπαγωγῆς, τά ἐρωτήματα πού γεννοῦσαν οἱ προσπάθειες ἀποσαφήνισης τῶν λεγόμενων «βασικῶν προτάσεων» ἢ «προτάσεων πρωτοκόλλου», τά ἀξεπέραστα ἐμπόδια πού ἀντιμετώπιζαν οἱ προσπάθειες συστηματικῆς ἀναγωγῆς τῶν θεωρητικῶν ὄρων σέ παρατηρησιακοῦς, οἱ νέες ἀπορίες πού προκαλοῦσε ἡ «θέση Ντυέμ-Κουάν» (Pierre Duhem καί W.v.O.Quine),⁴ τά ἐπιχειρήματα τοῦ Χάνσον (N.R. Hanson) σχετικά μέ τήν ἐγγενή ἀδυναμία νά διαχωριστεῖ καθαρά ἡ παρατήρηση ἀπό τή θεωρία, δηλαδή ὁ ἐγγενῆς θεωρητικός «ἐμποτισμός» τῆς τελευταίας, ἀποτελέσαν σημαντικά πλήγματα στήν αἰσιοδοξία πού ἔτρεφε τοῦς ὑποστηρικτές τοῦ λογικοῦ ἐμπειρισμοῦ καί τοῦ λογικοῦ θετικισμοῦ. Μέσα σέ αὐτό τό κλίμα, ἡ «εἰσβολή» τῆς ἱστο-

ρίας τῆς ἐπιστήμης στό πεδίο τῆς φιλοσοφίας τῆς ἐπιστήμης καί ἡ συνακόλουθη δημιουργία τοῦ κλάδου τῆς ΙΦΕ φάνηκε νά ἀνοίγει μιά νέα ἐλπιδοφόρα διέξοδο.

Καί ἦταν ἀκριβῶς αὐτό πού πράγματι συνέβη. Ἡ Δομή τῶν Ἐπιστημονικῶν Ἐπαναστάσεων τοῦ Κούν (Thomas S. Kuhn), πού κυκλοφόρησε τό 1962,⁵ μέ τήν ἐκπληκτική παγκόσμια ἐπιτυχία της, ἦρθε σάν τό ἀστροπελέκι πού ἄλλαξε δραματικά τήν εἰκόνα. Νέες ἔννοιες, νέοι γρίφοι, νέες περιοχές ἐνδιαφέροντος, νέες σημαντικές προσεγγίσεις κατέκλυσαν τήν ΙΦΕ μέ ἐντυπωσιακή ὁρμή. Ἡ φιλοσοφία τῆς ἐπιστήμης πραγματοποίησε τή λεγόμενη «ἱστορικιστική» της στροφή, ἐπιστρατεύοντας τήν ἱστορία τῆς ἐπιστήμης γιά νά ἐξυπηρετήσῃ τοῦς δικούς της σκοπούς ἐνῶ παράλληλα ὁ λογικός θετικισμός καί ὁ λογικός ἐμπειρισμός ἀπορρίπτονταν ὡς ἐντελῶς ξεπερασμένοι. Ἡ τουλάχιστον ἔτσι φάνηκε τότε.

4. Ἐντελῶς σχηματικά μιλώντας, ἡ «θέση» αὐτή, πού εἶχε διατυπωθεῖ πρῶτα ἀπό τόν Γάλλο φιλόσοφο καί ἱστορικό τῆς ἐπιστήμης Ντυέμ (πέθανε τό 1916 σέ ἡλικία 55 ἐτῶν) καί ξαναδιατυπώθηκε ἀπό τόν Ἀμερικανό φιλόσοφο Κουάν (πέθανε πέρυσι σέ μεγάλη ἡλικία) σέ ἕνα εὐρύτερο φιλοσοφικό πλαίσιο, ἰσχυρίζεται πῶς, ἂν τό πείραμα δείξει πῶς μιά συγκεκριμένη ἐπιστημονική θεωρία ἀστοχεῖ, εἶναι ἀδύνατον νά ἐντοπιστεῖ ἐπακριβῶς, μέ ἀπόλυτη λογική ἀσθηρότητα, ὁ λόγος αὐτῆς τῆς ἀστοχίας.

5. Ἑλληνική μετάφραση ἀπό τόν Βασίλη Κάλφα καί τόν Γιώργο Γεωργακόπουλο στίς ἐκδόσεις Σύγχρονα Θέματα.

Οἱ διαδικασίες ἀλλαγῆς ἐπιστημονικῶν θεωριῶν, ἡ σύγκριση τῶν ἐπιστημονικῶν θεωριῶν καὶ τὰ κριτήρια ἐπιλογῆς μεταξύ τους, ἡ «ἀσυμμετρία» καὶ ἡ «ἐπιστημονική πρόοδος», ἡ ὀρθολογικότητα καὶ ὁ σχετικισμὸς ἀποτελέσαν τὶς νέες ἐστίες ἐνδιαφέροντος πού ἀπαιτοῦσαν τὴ διαμόρφωση καὶ τὴν ἀνάπτυξη νέων ἐννοιολογικῶν μέσων καὶ νέων γενικῶν προσεγγίσεων γιὰ νὰ γίνει δυνατὴ ἡ ἀντιμετώπισή τους. Τὰ «παραδείγματα» καὶ οἱ «ἐπιστημονικὲς ἐπαναστάσεις» τοῦ Κούν, οἱ «σκληροὶ πυρήνες» καὶ τὰ «ἐρευνητικὰ προγράμματα» τοῦ Λάκατος (Imre Lakatos), ἡ ριζοσπαστικὴ κριτικὴ καὶ ὁ μεθοδολογικὸς «ντανταϊσμός» τοῦ Φεγεράμπεντ (Paul Feysabend), οἱ «ἐρευνητικὲς παραδόσεις» καὶ ἡ καταμέτρηση τῶν ἐπιστημονικῶν προβλημάτων τοῦ Λάουνταν (Larry Laudan), σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἀναπόφευκτες διαφοροποιήσεις καὶ διαφωνίες πολλῶν ἀκόμη, κυριάρχησαν στὴ σκηνὴ τοῦ κλάδου τῆς ΙΦΕ σχεδὸν γιὰ δύο δεκαετίες.

Σιγά-σιγά ὥστόσο, μιά μορφή ἀπογοήτευσης ἄρχισε νὰ γίνεται αἰσθητὴ. Τὰ προβλήματα πού ἀντιμετώπιζαν οἱ νέες προσεγγίσεις πολλαπλασιάζονταν χωρὶς καμία ὀριστικὴ λύση ἢ, τουλάχιστον, κάποια οὐσιαστικὴ συναίνεση νὰ διαφαίνεται στὸν ὀρίζοντα. Τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι ὅλες οἱ γενικὲς προσεγγίσεις τῆς ἐπιστήμης – εἴτε κατὰ τὶς ἐκδοχὲς τοῦ λογικοῦ θετικισμοῦ καὶ τοῦ λογικοῦ ἐμπειρισμοῦ εἴτε κατὰ τὶς ἐκδοχὲς τῆς «ἱστοριστικῆς στροφῆς» – ἄρχισαν νὰ ἐκλαμβάνονται ὡς ἐγγενῶς ἀνίκανες νὰ παράγουν μιά διώσιμη συνολικὴ εἰκόνα τῆς ἐπιστήμης. Ὁ κλάδος τῆς ΙΦΕ ἄρχισε ἔτσι νὰ διαφοροποιεῖται ἐσωτερικὰ καὶ νὰ διακλαδίζεται πρὸς διαφορετικὲς κατευθύνσεις, κάθε μιά ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔθετε καὶ προσπαθοῦσε νὰ ὑπηρετήσῃ τοὺς δικούς της στόχους, οὐσιαστικὰ ἀγνοώντας τὸ τί συνέβαινε μὲ τὶς ἄλλες. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ φιλοσοφικὴ συνιστώσα τοῦ κλάδου τῆς ΙΦΕ, ἡ περισσότερη σημαντικὴ ἴσως ἀλλαγὴ ὑπῆρξε ἡ ἐπικέντρωση τοῦ ἐνδιαφέροντος στὰ φιλοσοφικὰ ζητήματα πού ἀνακύπτουν στὸ ἐσωτερικὸ συγκεκριμένων ἐπιστημονικῶν θεωριῶν καὶ μάλιστα τῶν πιὸ σύγχρονων ἀπὸ αὐτές. Ἀναδεικνύονται ἔτσι ὡς οὐσιαστικὰ αὐτόνομοι ὑποκλάδοι ἡ φιλοσοφία τῆς φυσικῆς (πού ἐστιάζει τὶς προσπάθειες της σὲ ἀνοιχτὰ ἀπὸ ἀποψη φιλοσοφικῆς ἐρμηνείας ζητήματα τῆς κβαντικῆς μηχανικῆς, τῶν θεωριῶν χώρου καὶ χρόνου, τῆς στατιστικῆς φυσικῆς ἢ τῆς κβαντικῆς θεωρίας πεδίου), ἡ φιλοσοφία τῆς βιολογίας (πού ἐνδιαφέρεται κυρίως γιὰ τὴ θεωρία τῆς ἐξέλιξης, γιὰ τὴ νεο-δαρβινικὴ σύνθεση καὶ γιὰ ζητήματα πού ἀφοροῦν τὴν αὐτονομία τῆς βιολογίας ἀπέναντι στὴ φυσικὴ ἢ τὴ χημεία) καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς ἰατρικῆς (πού προσπαθεῖ νὰ ἐντοπίσει τόσο τὶς γνωσιακὲς ὅσο καὶ τὶς ἠθικὲς ἰδιαιτερότητες τοῦ κλάδου). Παράλληλα ἀναλαμβάνονται συστηματικὰ προσπάθειες γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ μελέτη τῆς ψυχολογίας καὶ τῆς ψυχολογίας, τῶν τελευταίων ἐπιτευγμάτων τῆς νευροεπιστήμης ἢ γιὰ τὶς φιλοσοφικὲς διαστάσεις πού περιλαμβάνει ἡ γνωσιακὴ ἐπιστήμη, ὅπως ὅλα τὰ παραπάνω

νω συνδέονται μὲ κεντρικὰ ζητήματα τῆς φιλοσοφίας τοῦ νοῦ. Ἐπιπλέον, οἱ περισσότεροι τεχνικὲς πλευρὲς τῆς παραδοσιακῆς φιλοσοφίας τῆς ἐπιστήμης, ὅπως ἐδράζονται, ἀπ' ἐνός, στὴ θεωρία τῶν πιθανοτήτων καὶ στὸ θεώρημα τοῦ Μπέις (Bayes) καὶ, ἀπ' ἑτέρου, σὲ μεθόδους πού εἰσήγαγαν οἱ ἐξελίξεις στὴν τεχνητὴ νοημοσύνη, προσελκύουν ἄλλους μελετητές, γιατί οἱ προσεγγίσεις αὐτές ὑπόσχονται νὰ ἀποφέρουν ὀριστικὰ ἀποτελέσματα τουλάχιστον σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ λογικὰ καὶ γνωσιακὰ χαρακτηριστικὰ τῶν διαδικασιῶν ἐπιστημονικῆς ἐπικύρωσης. Τέλος, παρατηρεῖται μιά ἐπιστροφὴ σὲ ζητήματα ἀμιγῶς φιλοσοφικά, ὅπως ἡ διαμάχη ἀνάμεσα στοὺς ὀπαδοὺς τοῦ ἐπιστημονικοῦ ρεαλισμοῦ καὶ ἐκείνους τοῦ ἀντιρεαλισμοῦ πού ἀναδεικνύουν, μεταξύ ἄλλων, οἱ ἐργασίες τοῦ Χάκιγκ (Ian Hacking), τοῦ Βάν Φράασεν (Bas Van Fraassen) καὶ τῆς Κάρτραϊτ (Nancy Cartwright). Μὲ μιά λέξη, ἡ φιλοσοφικὴ συνιστώσα τοῦ κλάδου τῆς ΙΦΕ διασπᾶται, ἴσως ἀμετάκλητα, σὲ διαφορετικὰ καὶ ἐν πολλοῖς ἀσύνδετα μέρη καὶ ἔχει παραμείνει σὲ αὐτὴν τὴν κατάσταση μέχρι σήμερα.

Ὁφείλουμε ἐδῶ νὰ σημειώσουμε ὅτι τὸ *Representing and Intervening* τοῦ Ἰαν Χάκιγκ, πού δημοσιεύθηκε τὸ 1983,⁶ ἐπέδρασε σημαντικὰ στὴν μετέπειτα πορεία αὐτῆς τῆς διάσπασης. Τὸ ἔργο αὐτό, ἐνόσω προσέφερε μιά συνοπτικὴ καὶ πολὺ συγκροτημένη εἰκόνα τῆς ἐξέλιξης τοῦ κλάδου τῆς ΙΦΕ μέχρι τὴν ἐποχὴ πού γράφτηκε καὶ ἐνόσω ἐπιχειρηματολογοῦσε ὑπὲρ τῆς ἰδιαίτερης ἐκδοχῆς ρεαλισμοῦ (ρεαλισμὸς τῶν ὄντοτων) πού ὑποστήριζε ὁ συγγραφέας του, ἔφερε ἐπιπλέον στὸ προσκήνιο τὸ ζήτημα τῆς σχετικῆς αὐτονομίας τῶν πειραματικῶν παραδόσεων ἀπέναντι στὶς διαδικασίες συγκρότησης θεωριῶν. Αὐτὴ ἡ πλευρὰ τοῦ ἔργου ἐγκαινίασε μελέτες συγκεκριμένων πειραματικῶν διαδικασιῶν καὶ τοῦ τρόπου πού πραγματικὰ διεξάγονται τὰ πειράματα, εἰσάγοντας στὴν εἰκόνα τὶς συμβατικὲς καὶ, γενικότερα, τὶς κοινωνικὲς διαστάσεις τῆς πειραματικῆς πρακτικῆς. Ἐνα καλὸ παράδειγμα ἐδῶ εἶναι τὸ *How Experiments End* τοῦ Γκάλισον (Peter Galison) πού δημοσιεύθηκε τὸ 1987. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, ἄρχισε νὰ διαπιστώνεται ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ ἱστορία τῆς ἐπιστήμης, μὲ τὸ νὰ ἐστιάζει ἀποκλειστικὰ τὸ ἐνδιαφέρον της σὲ ἐννοιες, νόμους καὶ θεωρίες, ἀδικοῦσε τὴν πολυπλοκότητα τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐγχειρήματος. Κι αὐτό, μὲ τὴ σειρά του, σήμαινε πὼς ἡ ἱστορικὴ πλευρὰ τοῦ κλάδου τῆς ΙΦΕ εἶχε ἀρχίσει νὰ παρουσιάζει δικὰ της προβλήματα, προβλήματα πού ὀξύνθηκαν ἐντυπωσιακὰ ὑπὸ τὴν ἐπίδραση κάποιων νέων ἰδεῶν πού ἦλθαν ἀπὸ μιά ἐντελῶς ἀπροσδόκητη κατεύθυνση.

6. Ἐκδόθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὶς Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις ΕΜΠ, σὲ μετάφραση τοῦ Τάσου Τσιαντούλα καὶ μὲ ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια τοῦ Μιχάλη Ἀσημακόπουλου.

3. Από την «κοινωνική κατασκευασιοκρατία» στις «Σπουδές Επιστήμης»

ΜΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ που ισχυριζόταν ότι συνιστούσε άμεσο επίγονο εκείνης του Κούν υπήρξε το λεγόμενο «Ισχυρό Πρόγραμμα της Σχολής του Έδιμβούργου», οι συστατικές θέσεις του οποίου διατυπώθηκαν στο *Scientific Knowledge and Sociological Theory* του Μπάρνς (Barry Barnes), που δημοσιεύθηκε το 1974, και στο *Knowledge and Social Imagery* του Μπλόουρ (David Bloor), που δημοσιεύθηκε το 1976. Οι Μπάρνς και Μπλόουρ, δύο κοινωνιολόγοι της επιστήμης που εργάζονταν στο Πανεπιστήμιο του Έδιμβούργου, υποστήριζαν στα έργα αυτά πως οι γνωσιακές διαστάσεις της επιστήμης αποτελούν άπλω κοινωνική κατασκευή και επομένως είναι απολύτως εξαρτημένες από παράγοντες όπως συμβάσεις, παραδόσεις, συμφέροντα, συσχετισμοί δυνάμεων και γόητρο. Οι επιτυχίες της επιστήμης οφείλουν έτσι να αποτιμώνται με όρους κοινωνικής επιτυχίας και όχι αλήθειας ή εμπειρικής επάρκειας. Τό εν λόγω πρόγραμμα αυτοονομάστηκε «ισχυρό» ακριβώς γιατί έθετε ως στόχο του να έδραιώσει αυτήν την άκρως αμφίβολη αναγωγή ολόκληρου του φαινομένου της επιστήμης, όπως αντιμετωπιζόταν μέχρι τότε και από τους ιστορικούς και από τους φιλοσόφους της επιστήμης, στην έκδοχή κοινωνιολογίας της επιστήμης που πρόσβευαν οι δύο εισαγωγείς του.

Τό ζήτημα του σχετικισμού, όπως είχε αναδειχθεί από τό έργο του Κούν και όπως τό είχε καταστήσει ακόμη πιο ανάγλυφο τό μπρίο του Φεγιεράμπεντ, παρείχε αντικειμενικά έδαφος για νά τύχουν μιάς πρώτης προσοχής οι ισχυρισμοί του «Ισχυρού Προγράμματος». Έτσι οι συναφείς απόψεις συζητήθηκαν σχετικά πλατιά από τους φιλοσόφους αλλά δέν έπεισαν παρά ελάχιστους. Αυτές θεωρήθηκαν όχι μόνο φιλοσοφικά άσθενείς και κακά διατυπωμένες, αλλά και πολιτικά υπερβολικές, αν όχι έντελώς εξωφρενικές. Σέ κάποιους μάλιστα θύμιζαν τίς απόψεις του Ζντάνωφ και του Λυσένκο. Κατά τρόπο παράδοξο ωστόσο, τό εν λόγω πρόγραμμα είχε διαβρωτικές επιδράσεις στην άλλη συνιστώσα του κλάδου της ΙΦΕ, την ιστορία της επιστήμης.

Γιά νά καταστούν στοιχειωδώς βιώσιμοι, οι κύριοι ισχυρισμοί του «Ισχυρού Προγράμματος» όφειλαν νά περάσουν από τή βάση της σοβαρής μελέτης συγκεκριμένων επεισοδίων της ιστορίας της επιστήμης, ή όποια αντιμετωπιζόταν πλέον ως πεδίο όπου οι κοινωνικές δυνάμεις υπήρξαν ανέκαθεν οι αποκλειστικοί πρωταγωνιστές. Η φήμη που είχαν ήδη αποκτήσει οι κατευθυντήριες ιδέες του προγράμματος και τό γεγονός ότι ή μέχρι τότε ουσιαστικά περιθωριακή κοινότητα των κοινωνιολόγων της επιστήμης καλούνταν πλέον στο προσκήνιο παρείχε σέ αρκετούς ισχυρά κίνητρα για νά αναλάβουν τήν απαιτούμενη επίπονη εργασία.

Πρωταγωνιστές των εξέλιξεων έγιναν έτσι κοινωνιολόγοι της επιστήμης που εργάζονταν στα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Μεγάλης Βρετανίας. Τό αποτέλεσμα ήταν νά κατακλυστεί ή αγορά από σπουδές επιστήμης αυτής της κατηγορίας ενώ σχετικά γρήγορα τό «κίνημα» διέσχισε τόν Άτλαντικό, αλλά και τήν Μάγχη, πείθοντας συγχρόνως αρκετούς «παραδοσιακούς» ιστορικούς της επιστήμης νά προσχωρήσουν στο νέο στρατόπεδο. Τό *Constructing Quarks* του Πίκεριγκ (Andrew Pickering), που δημοσιεύθηκε τό 1984, τό *Leviathan and the Air Pump* των Σέιπιν και Σάφερ (Stephen Shapin και Simon Schaffer), που δημοσιεύθηκε τό 1985, και τό *Galileo Courtier* του Μπιατζόλι (Mario Biagioli), που δημοσιεύθηκε τό 1993, είναι μερικά αξιοσημείωτα παραδείγματα σοβαρών μελετών μέ αυτόν τόν προσανατολισμό. Οι νέες διαστάσεις του επιστημονικού φαινομένου που αναδείκνυαν έργα όπως αυτά, ή ευρεία διάδοσή τους, όπως συναρτήθηκε μέ τίς πολλές και έντονες συζητήσεις ανάμεσα στους υποστηρικτές και τους αντιπάλους τους, δημιούργησαν μιά σχετικά μεγάλη και σφικτά δεμένη κοινότητα, ή όποια απέκλειε περίπου καταστατικά τήν έσωτερική ιστορία της επιστήμης. Τό αποτέλεσμα ήταν νά οδηγηθεί ή τελευταία σέ άργό θάνατο και ή αναμφισβήτητη ιστορική διάσταση του επιστημονικού φαινομένου νά απορροφηθεί σχεδόν πλήρως στο έσωτερικό της επικράτειας αυτού του είδους «κοινωνιολογίας» της επιστήμης.

Οι απόψεις της κοινωνικής κατασκευασιοκρατίας συναρτήθηκαν γρήγορα μέ έννοιολογικά εργαλεία και μορφές προσέγγισης που παραδοσιακά ανήκαν σέ γνωστικά πεδία τά όποια, μέχρι τότε, δέν είχαν καμία σχέση μέ τή μελέτη του επιστημονικού φαινομένου. Για παράδειγμα, τά έννοιολογικά εργαλεία της κοινωνικής ανθρωπολογίας και της εθνολογίας επιστρατεύθηκαν στο *Laboratory Life* του Γάλλου Λατούρ (Bruno Latour) και του Βρετανού Γούλγκαρ (Steve Woolgar), που δημοσιεύθηκε τό 1986, για νά τονίσουν, από μιά ακόμα πλευρά, τόν αποκλειστικά κοινωνικό χαρακτήρα της επιστήμης. Οι συγγραφείς κατόρθωσαν έτσι νά δώσουν μιά εικόνα του επιστημονικού έγχειρήματος στην όποια κανένας απολύτως επιστήμονας δέν θά μπορούσε ποτέ νά αναγνωρίσει τόν εαυτό του και τή δουλειά του. Δέν είναι ανάγκη νά προσθέσω πως αρκετοί άλλοι ακολούθησαν τόν ίδιο δρόμο.

Γιά νά καλυφθούν προσεγγίσεις τόσο άνόμιες, προσεγγίσεις των όποιων μόνο ένοπιό γνώρισμα ήταν ή ανάδειξη του κοινωνικού στοιχείου στον αποκλειστικό παράγοντα που όρίζει τήν επιστήμη και κινεί τήν εξέλιξή της, χρειαζόταν ένα όνομα που νά διαθέτει ολόκληρο τό απαιτούμενο εύρος. Τό όνομα αυτό όφειλε έπιπλέον, εφόσον κάτι τέτοιο ήταν κατ' αρχήν δυνατό, νά αναγνωρίζει τό γεγονός ότι τό νέο και ιδιαίτερα φιλόδοξο τούτο έγχείρημα έγκαινιάστηκε και προωθήθηκε κατά τς πρώτα του στάδια από bona fide κοινωνιολόγους της επιστήμης. Ευτυχώς τά δύο αυτά

αίτηματα μπορούσαν να ικανοποιηθούν ταυτόχρονα γιατί ένα όνομα που ήδη υπήρχε είχε την ικανότητα να παραλέμπει και στά δύο. Αυτό ήταν το όνομα «Σπουδές Έπιστήμης», όνομα το οποίο είχε ήδη τη μικρή δική του ιστορία. Αυτή είναι η ιστορία των άπαρχων των ΣΕΤ.

4. Οί ΣΕΤ και η εξέλιξή τους

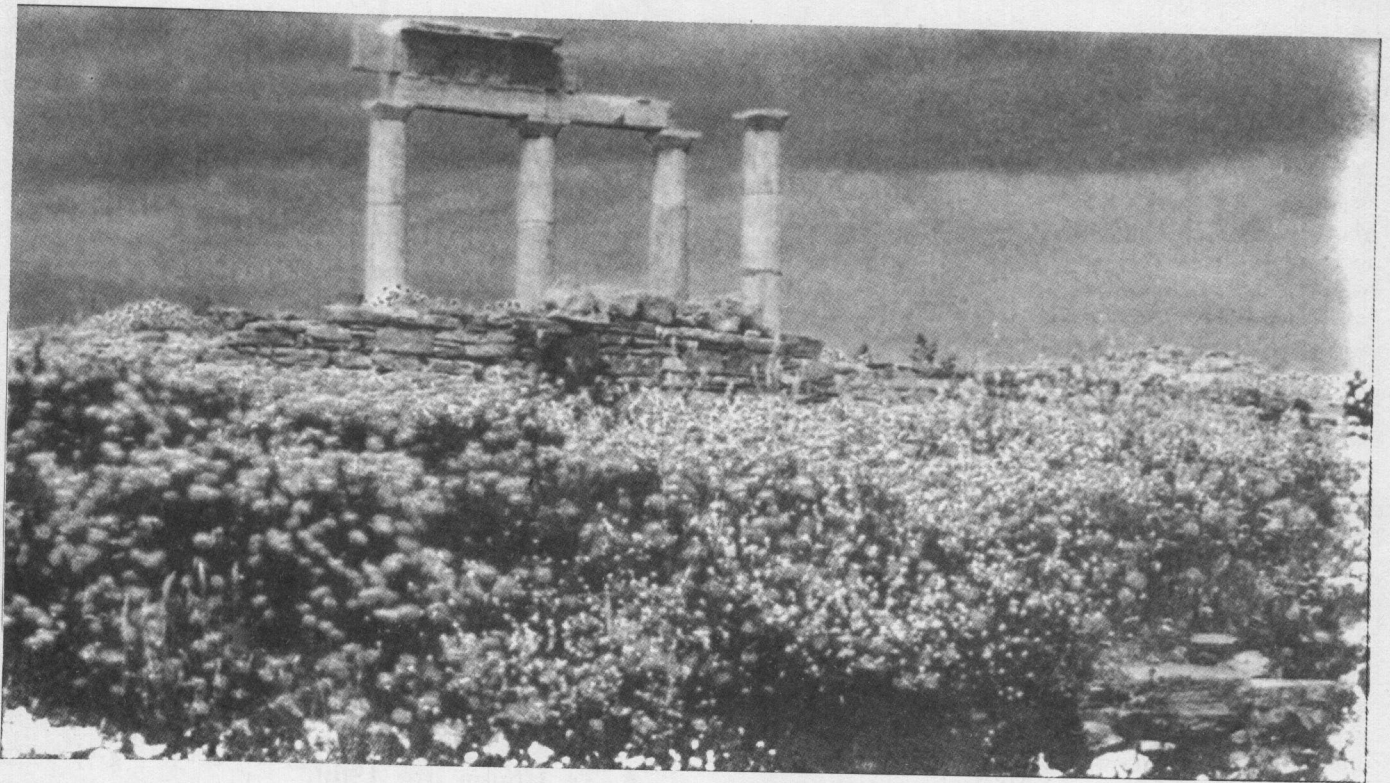
Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ, ως σχετικά αυτόνομο γνωστικό πεδίο, υπήρχε αρκετά πριν από τις εξελίξεις που μόλις σκιαγραφήσαμε. Χωρίς να αγγίζουν τα εσωτερικά χαρακτηριστικά της επιστήμης (δηλαδή τις σχέσεις της με αλήθεια και εμπειρική επάρκεια), οι αντίστοιχοι μελετητές εστίαζαν τη δουλειά τους σε ζητήματα σχετικά με το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσεται το επιστημονικό έργο, στις κοινωνικές σχέσεις που υφίστανται στα επιστημονικά εργαστήρια, στους διάφορους παράγοντες που επηρεάζουν τη σταδιοδρομία των επιστημόνων ή την υποδοχή της δουλειάς τους. Πρέπει να είναι σαφές πως η Κοινωνιολογία της Έπιστήμης λειτουργούσε σε στενή συνάφεια με τη λεγόμενη «έξωτερική» ιστορία της επιστήμης, ή οποία συνεισέφερε τη διάσταση του χρόνου στη μελέτη των κοινωνικών πλευρών της επιστήμης εξετάζοντας τις τελευταίες (και μόνον τις τελευταίες) στα διάφορα ιστορικά πλαίσια. Στο βαθμό που η Κοινωνιολογία της Έπιστήμης και η «έξωτερική» ιστορία της επιστήμης μελετούσαν τα αποτελέσμα-

τα της επιστημονικής δραστηριότητας, την κοινωνική λειτουργία των τελευταίων και τις τεχνολογικές τους εφαρμογές, κάλυπταν κοινό έδαφος με τον νεότερο τότε κλάδο της Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Τεχνολογίας, με αποτέλεσμα τη διαμόρφωση των ανάλογων ακαδημαϊκών συμμαχιών.

Στηριζόμενα στη βάση που δημιουργούσαν τέτοιες συμμαχίες, ορισμένα πανεπιστημιακά ιδρύματα, τά περισσότερο με ισχυρό τεχνολογικό προσανατολισμό, προχώρησαν στην ίδρυση ακαδημαϊκών μονάδων που θά συγκροτούσαν τις σχετικές δυνάμεις προικοδοτώντας τις με σαφέστερους εκπαιδευτικούς και έρευνητικούς στόχους. Έτσι άρχισαν να εμφανίζονται προγράμματα επικεντρωμένα στις σχέσεις επιστήμης και τεχνολογίας, επιστήμης και κοινωνίας και τεχνολογίας και κοινωνίας. Το όνομα ΣΕΤ (στά αγγλικά STS, που παραλέμπει είτε στο Science and Technology Studies είτε στο Science, Technology and Society) αποδόθηκε την εποχή εκείνη στις εν λόγω ακαδημαϊκές μονάδες και παραμένει το ίδιο από τότε.

Τό γεγονός ότι τά προγράμματα ΣΕΤ δημιουργήθηκαν κυρίως σε πανεπιστημιακά ιδρύματα με ισχυρές τεχνολογικές συνιστώσες προσανατόλισε αρκετά από αυτά στις συναφείς πρακτικές κατευθύνσεις. Οι σχέσεις που συνδέουν επιστήμη, τεχνολογία και κοινωνία δέν μελετήθηκαν, δηλαδή, μόνον θεωρητικά. Ζητήματα πολιτικής της έρευνας και διαχείρισης της επιστήμης, έρωτήματα σχετικά με την αποτίμηση των αποτελεσμάτων και την αξιολόγηση του αντίκτυπου που επέ-

φεραν συγκεκριμένα προϊόντα ή συγκεκριμένες τεχνολογικές καινοτομίες σε διάφορες κοινωνικές ομάδες, θέματα και μέθοδοι σχετικά με την πρόληψη και την αξιολόγηση των αντίστοιχων κινδύνων, μαζί με όλες τις συναφείς οικονομικές, πολιτικές και ήθικες διαστάσεις ή παραμέτρους αποτέλεσαν συγκεκριμένα μελήματα στα αντίστοιχα προγράμματα σπουδών. Σε όρισμένες περιπτώσεις, μέρος της δουλειάς των εν λόγω ακαδημαϊκών μονάδων συνιστούσε κυριολεκτικά έρευνα πεδίου που διεξαγόταν εκτός πανεπιστημίου, σε άμεση σχέση με τις μονάδες παραγωγής ή τις κοινωνικές ομάδες που εμπλέκονταν στα σχετικά ζητήματα.

Τό «Ισχυρό Πρόγραμμα» διαμορφώθηκε στο έσωτερικό του κλάδου των ΣΕΤ, όπως είχε δομηθεί με τους παραπάνω τρόπους. Εκεί είχε και τις πρώτες έκρηκτικές επιπτώσεις του, δηλαδή εκείνες που οδήγησαν τα περισσότερα προγράμματα ΣΕΤ να τροποποιήσουν τους στόχους τους και να συγκεντρώσουν τις δυνάμεις τους σε σπουδές επιστήμης του είδους που ήδη αναφέραμε. Οι συνέπειες, όμως, αυτής της έκρηξης αποδείχθηκαν πολύ ευρύτερες. Οι νέοι τρόποι προσέγγισης της ιστορίας και της κοινωνιολογίας της επιστήμης απέκτησαν ακαδημαϊκό κύρος, τό γόητρο των ΣΕΤ ενισχύθηκε σημαντικά και οι ίδιες αναδείχθηκαν σε μείζονα διεκδικητή της ηγεμονίας επί ολόκληρου του πεδίου που μελετά τό επιστημονικό φαινόμενο, σε εϋθύ ανταγωνισμό με τόν κλάδο της ΙΦΕ. Η μάχη μπορεί να μὴ έχει ακόμα κριθεί όριστικά, αλλά τό αποτέλεσμα είναι ότι ή μελέτη της επιστήμης δέν μπορεί πλέ-

ον νά θεωρεΐται ότι ανήκει στη δικαιοδοσία των «παραδοσιακών» κλάδων της φιλοσοφίας, της έσωτερικής και της έξωτερικής ιστορίας και της κοινωνιολογίας της επιστήμης. Η μελέτη του επιστημονικού φαινομένου διεξάγεται πλέον στο έσωτερικό δύο πλήρως διακριτών ακαδημαϊκών μονάδων που επικεντρώνουν τό ενδιαφέρον τους σε πολύ διαφορετικές πλευρές του, μονάδων που έχουν ελάχιστες σχέσεις μεταξύ τους, αν δέν είναι άσυμφιλίωτοι αντίπαλοι. Όπως πρέπει νά έγινε κατανοητό, αναφέρομαι στις μονάδες που φέρουν ακόμη τά συμβατικά, αλλά πλέον ανακριβή, όνόματα ΙΦΕ και ΣΕΤ.

Εΐπαμε πώς μολοντί τό «Ισχυρό Πρόγραμμα» ξεκίνησε ως κατ' ουσίαν φιλοσοφική προσέγγιση στο φαινόμενο της επιστήμης, οι επιτυχίες του συνδέθηκαν πολύ περισσότερο με την ιστορία της επιστήμης. Ένα έργο ιστορίας της επιστήμης, όμως, δέν μπορεί νά είναι επιτυχές ούτε νά αναγνωρισθεί ως τέτοιο, αν ακολουθεί άκαμπτα κάποιους δογματικά διατυπωμένους στόχους, τούς όποιους τό ίδιο επιδιώκει νά «αποδείξει». Όλοι γνωρίζουμε πώς ή ιστορία της επιστήμης, όποιασδήποτε έκδοχής, όφείλει και νά είναι και νά φαίνεται πώς είναι σχετικά ανεξάρτητη από φιλοσοφικά δόγματα και άμετακίνητες φιλοσοφικές δεσμεύσεις. Κατά συνέπεια, για νά κερδίσουν ευρύτερη αποδοχή, οι πρωταγωνιστές της προσέγγισης που έξετάζουμε αναγκάστηκαν νά μετριάσουν τις ισχυρές φιλοσοφικές απόψεις που είχαν αρχικά διατυπώσει, δηλαδή εκείνες που τούς είχαν καταστήσει διάσημους, αν

όχι διαβόητους. Η επιτυχία μπορούσε να αγοραστεί μόνο με αυτό τό τίμημα.

Από την άλλη πλευρά ωστόσο, κανένα έρευνητικό έγχείρημα δεν μπορεί να κινείται σε ένα απόλυτο θεωρητικό κενό ή να λειτουργεί χωρίς καμιά φιλοσοφική δέσμευση. Για να αναληφθεί, αλλά και για να επιτύχει τούς στόχους του, κάθε τέτοιο έγχείρημα απαιτεί ένα ελάχιστο «ποσόν» θεωρίας πού θα προσδιορίζει τόν προσανατολισμό του, θα συγκροτεί τις μεθόδους του και θα εξασφαλίζει την αποτελεσματική λειτουργία των απαραίτητων κανονιστικών περιορισμών. Παρόλο τόν μετριασμό τους, οι αρχικές απόψεις του «Ισχυρού Προγράμματος» ως προς τό τί είναι και πώς λειτουργεί ή επιστήμη εξακολουθούσαν να κατοχυρώνουν αυτά ακριβώς τά πράγματα. Αλλά αυτές οι απόψεις δεν παρέμειναν μόνες για πολύ. Σχετικά σύντομα, ένας νέος και περίεργος θεωρητικός σχηματισμός επέβαλε την κυριαρχία του στο έσωτερικό των ΣΕΤ, αναλαμβάνοντας τόν ρόλο πού παίζει ή φιλοσοφία στον «παραδοσιακό» κλάδο της ΙΦΕ. Καθώς είναι μάλλον αδύνατο να του αποδοθεί ακριβέστερος προσδιορισμός, ο σχηματισμός αυτός εξακολουθεί να ακούει στο έντελως άσαφές όνομα «θεωρία» (theory στα άγγλικά). Για να δούμε όμως τί σημαίνει «θεωρία» και πώς αυτή λειτουργεί στο πλαίσιο των ΣΕΤ, πρέπει να σταματήσουμε για λίγο σε αυτό πού μπορούμε να αποκαλέσουμε «Γαλλικό κρίκος».

5. Ο Γαλλικός κρίκος

ΜΕ ΤΡΟΠΟΥΣ ΤΟΥΣ ΟΠΟΙΟΥΣ ΘΑ ΕΞΕΤΑΣΟΥΜΕ άμέσως παρακάτω, ο γαλλικός κρίκος συνέδεσε με τις ΣΕΤ μία σειρά γαλλικών ονομάτων, όπως Κλώντ Λεβί-Στρώς (Claude Lévi-Strauss), Μισέλ Φουκώ (Michel Foucault), Λουί Άλτουσέρ (Louis Althusser), Ζάκ Λακάν (Jacques Lacan), Ζάκ Ντεριντά (Jacques Derrida), μεταξύ άλλων, όνόματα τά όποία είχαν γίνει διάσημα στη Γαλλία, και όχι μόνο στη Γαλλία, ήδη από τη δεκαετία του 1960. Τά όνόματα αυτά δεν συνδέθηκαν μόνο με τις κατευθυντήριες ιδέες των φορέων τους, τουλάχιστον όπως αυτές είχαν προσληφθεί εκείνη την εποχή από τά Άμερικανικά πανεπιστήμια. Αυτά συναρθρώθηκαν επιπλέον, και μάλιστα με πολλούς και σύνθετους τρόπους, με ένα έντελως νέο φάσμα ζητημάτων πού είχαν κάτι να κάνουν με την ανθρώπινη ταυτότητα ή, τουλάχιστον, με όσα την εποχή της «πολυπολιτισμικότητας» και της «πολιτικής όρθότητας» θεωρούνται ότι έχουν σχέση μαζί της. Αναφέρομαι σε ζητήματα φύλου, φυλής, σεξουαλικού προσανατολισμού, λαϊκής κουλτούρας, σχέσεων εξουσίας στην καθημερινή ζωή, κοινωνικού αποκλεισμού, κοινωνικών και πολιτισμικών συνθηκών στον μετα-αποικιακό κόσμο κλπ. Όλα τά ζητήματα αυτά θεωρήθηκαν άξια ιδιαίτερης μελέτης γιατί άφορούν τόσο την ανθρώπινη δραστηριότητα και τά προϊόντα της όσο και τόν ρόλο και τη λειτουργία των προϊόντων αυτών. Κατά συ-

νέπεια, τά εν λόγω ζητήματα δεν μπορούσαν παρά να άφορούν και τη μελέτη της έπιστήμης και της τεχνολογίας και των δικών τους προϊόντων. Χρειάζεται ίσως να προστεθεί πώς με αυτά συναρτήθηκαν αρκετές μορφές πολιτικού άκτιβισμού πού αποκλήθηκαν όλες μαζί «πολιτικές της ταυτότητας» (identity politics).

Η εισαγωγή των παραπάνω όνομάτων, καθώς και ή δημιουργία των νέων αυτών περιοχών μελέτης, δεν υπήρξε χαρακτηριστικό μόνο των ΣΕΤ. Σχεδόν όλα τά Τμήματα και όλες οι Σχολές ανθρωπιστικών και κοινωνικών σπουδών στα περισσότερα άμερικανικά πανεπιστήμια έπηρεάστηκαν άνάλογα, με την άξιοσημείωτη εξαίρεση των Τμημάτων Φιλοσοφίας και των Τμημάτων ή Προγραμμάτων ΙΦΕ. Τό τελικό αποτέλεσμα ήταν μία σειρά εξααιρετικά σημαντικών, αν και πολλαπλά άμφιλεγόμενων, άλλαγών στα προγράμματα σπουδών και στην έσωτερική όργάνωση των Σχολών, των Τμημάτων και των διατμηματικών σχέσεων όλόκληρου του άμερικανικού πανεπιστημιακού συστήματος. Για να δούμε πώς προέκυψαν και πώς σταθεροποιήθηκαν αυτές οι άλλαγές, χρειάζεται να κάνουμε μία παράκαμψη, της όποίας κύριος σταθμός είναι τό Παρίσι της δεκαετίας του 1960.

6. Τό Παρίσι στα 1960

Κατά τη δεκαετία του 1960, τό Παρίσι έγινε μάρτυρας ενός ριζικά νέου κινήματος ιδεών τό όποίο πολλοί θεώρησαν ως μείζονα φιλοσοφική αναγέννηση. Προτάθηκε, δηλαδή, ένα νέο φιλοσοφικό πρόγραμμα, τό όποιο, μολοντί άφορούσε πολλές και εξααιρετικά διαφορετικές θεματικές περιοχές, φαινόταν να συνδέεται με ένα μοναδικό ένοποιητικό νήμα. Οι σχολιαστές εκείνης της περιόδου όνόμασαν αυτό τό νήμα «δομισμό» και επέμειναν σε αυτόν τόν χαρακτηρισμό, παρά τό γεγονός ότι σχεδόν όλοι οι εμπλεκόμενοι συγγραφείς άποποιήθηκαν τόν όρο και άρνήθηκαν κατηγορηματικά πώς αυτός είχε σχέση με όσα έκαναν ή προσπαθούσαν να πετύχουν. Για να κρατήσουν τόν ίσο άπέναντι σε αυτές τις άρνήσεις, οι σχολιαστές αναφέρονται κάποιες φορές σε «μετα-δομισμό», χωρίς ωστόσο να άποσαφηνίζουν ούτε τό ακριβές περιεχόμενο αυτού του «μετά», ούτε τί ακριβώς αυτό υποτίθεται πώς τροποποίησε ή αντικατέστησε. Κατά τη δική μου γνώμη τουλάχιστον, μολοντί ή έννοια της «δομής» όντως έπαιξε διάφορους και σημαντικούς ρόλους στο πλαίσιο αυτού του κινήματος, οι φιλοσοφικοί στόχοι του υπήρξαν πολύ περισσότερο φιλόδοξοι από την έπεξεργασία και την εφαρμογή μιας έννοιας. Θέλω να πω πώς πρόκειται για κίνημα πού δεν άποσκοπούσε σε τίποτε λιγότερο από τό να προικίσει τις κοινωνικές επιστήμες και τις έπιστήμες του ανθρώπου με τό καθεστώς της αυθεντικής έπιστήμης.

Τό διαθέσιμο υπόδειγμα ήταν ή δομική γλωσσολογία του Σωσύρ (Ferdinand de Saussure) τά Μαθήματα του

όποιου (*Cours de Linguistique Générale*) είχαν δημοσιευθεί μετά θάνατον από τους μαθητές του ήδη από το 1916.⁷ Οι πρωταγωνιστές του κινήματος ιδεών που εξετάζουμε θεώρησαν πώς ο Σωσύρ είχε ήδη προσδώσει στη γλωσσολογία το αυθεντικό επιστημονικό της καθεστώς προβαίνοντας σε μιά σειρά από ριζοσπαστικές καινοτομίες, τόσο ουσιαστικές όσο και μεθοδολογικές. Σχηματικά μιλώντας, θεωρήθηκε πώς το έργο αυτό απέτμησε και συγκρότησε για πρώτη φορά το επιστημονικό αντικείμενο της γλωσσολογίας με τη βοήθεια ενός συνόλου συστηματικά συναρθρωμένων εννοιών, μεταξύ των οποίων εκείνη της «δομής» όντας έπαιξε καθοριστικό ρόλο. Σε γενικές γραμμές, το εν λόγω αντικείμενο συγκροτείται από τη δομή της «γλώσσας» (*langue*) σε αντιδιαστολή με τις λειτουργίες της «όμιλίας» (*parole*), έννοια που αναφέρεται στις διάφορες πράξεις έκφορας, πραγματοποιημένες ή δυνατές. Η ίδια η «γλώσσα», διαχωρισμένη στα επίπεδα της φωνολογίας, της μορφολογίας και της σύνταξης, μελετάται από το σύστημα εννοιών που επιβάλλει τόσο τους ίδιους τους διαχωρισμούς αυτούς όσο και τις εννοιολογικές τους συνέπειες. Αυτή η αμοιβαίως συγκροτησιακή σχέση ανάμεσα στο αντικείμενο της γλωσσολογίας και στο εννοιολογικό σύστημα που παρέχει τη γνώση του θεωρήθηκε ως η θεμελιώδης σχέση που οφείλουν να αποκαταστήσουν όλες οι γνωστικές περιοχές προκειμένου να αποκτήσουν το καθεστώς αυθεντικής επιστήμης. Για λόγους που θα εξετάσουμε παρακάτω, είχε θεωρηθεί τότε αυτονόητο πώς, για να γίνουν αυτό που είναι, οι φυσικές επιστήμες είχαν ήδη φέρει σε πέρας την κίνηση που αποκαθιστά αυτήν τη σχέση.

Ο Λεβί-Στρως ήταν ο πρώτος που έπιασε το νήμα υποστηρίζοντας πώς η δική του δομική ανθρωπολογία θεμελιώνει επιστημονικά τον κλάδο της κοινωνικής ανθρωπολογίας. Την ίδια περίπου περίοδο, οι ιστορικοί του περιοδικού *Ανάλ* (*Annales*) διακήρυξαν ή υπονόησαν ότι ο τρόπος που προσεγγίζουν την ιστορία είναι επιστημονικός, ενώ ο Άλτουσέρ παρουσίασε *Τό Κεφάλαιο* του Μάρξ ως τό θεμέλιο της «επιστημονικής ήπειρου» της ιστορίας, δηλαδή ως τη βάση που επιτρέπει την επιστημονική μελέτη κάθε κοινωνικού και ιστορικού θέματος. Ο Λακάν, από τη μεριά του, υποστήριξε πώς η Φροϋδική ψυχανάλυση μετατρέπεται μέσα από τη δική του ανάγνωση σε αυτό που πάντοτε έπεδίωκε να είναι, δηλαδή επιστήμη της ανθρώπινης υποκειμενικότητας, ενώ μπορούμε να δούμε υπό το ίδιο πρίσμα αυτό που επιχείρησε ο Φουκώ σχετικά με την ιστορία των ιδεών και των θεσμών ή ο Ντεριντά με την επιστήμη του γράμματος ή «γραμματολογία». Παράλληλα, ο Μπάρτ (Roland Barthes) πρότεινε μιά θεωρία της λογοτεχνίας και μιά γενική σημειολογία διεκδικώντας τίτλους επιστημονικούς, ενώ συγχρόνως ορισμένοι θεωρητικοί του κινήματος προεσπάρησαν να πετύχουν κάτι ανάλογο με το δικό τους αντικείμενο μελέτης. Βλέπουμε έτσι πώς οι πρωταγω-

νιστές του κινήματος που εξετάζουμε μπορεί να εργάστηκαν σε διαφορετικές γνωστικές περιοχές ή σε καμιά συγκεκριμένα (εδώ ο Ντεριντά, όπως και ο Ντελέζ [Gilles Deleuze] συνιστούν τά μείζονα παραδείγματα), μπορεί να φάνηκε ότι δεν συμφωνούν και πολύ μεταξύ τους, μπορεί αρκετοί να μὴν δέχονταν να θέσουν τη δουλειά τους υπό μιά τέτοια σημαία, αλλά διατίθενται αρκετά κειμενικά και διακειμενικά τεκμήρια που μπορούν να στηρίξουν τη θέση μας: αν ο Σπιρόζα ήταν διαποτισμένος με την ιδέα του Θεού, οι πρωταγωνιστές της Παρισινής φιλοσοφικής αναγέννησης της δεκαετίας του 1960 ήταν διαποτισμένοι με την ιδέα της επιστήμης.

Μολονότι υπάρχει και μιά άλλη χαρακτηριστική διάσταση του εν λόγω κινήματος στην οποία θα αναφερθώ παρακάτω, η θέση αυτή μπορεί να επιβεβαιωθεί και από μιά άλλη πλευρά. Τόν καιρό όπου όλοι αυτοί οι συγγραφείς άρχισαν να εργάζονται, κυρίαρχη, αναμφίβολα, μορφή στή Γαλλία ήταν ο Σάρτρ (Jean-Paul Sartre). Ουσιαστικά όλοι οι συγγραφείς μας αναγνωρίζουν την καταλυτική επίρροή του στή διάρκεια των σπουδών τους και ταυτόχρονα όλοι παραδέχονται ότι η δουλειά τους συνιστούσε κάτι σαν εξέγερση ενάντια στις ιδέες του. Όμως, για να διεκπεραιωθεί αποτελεσματικά μιά τέτοια εξέγερση χρειάζεται εξωτερική βοήθεια, δηλαδή δασκάλους. Με δεδομένη τη συμπαγή δομή και τά άλλα μοναδικά χαρακτηριστικά των ιδρυμάτων ανωτάτης εκπαίδευσης στή Γαλλία που συγκροτούν την διανοητική έλιτ, δέν είναι περίεργο ότι σχεδόν όλοι οι συγγραφείς μας είχαν τους ίδιους δασκάλους, ενώ αποτελεί γεγονός που έχει σχολιαστεί ελάχιστα πώς αυτοί οι δάσκαλοι όντως δέν είχαν και πολλά να κάνουν με τον Σάρτρ γιατί, άπλουστατα, ήταν φιλόσοφοι και ιστορικοί των φυσικών και μαθηματικών επιστημών.

Μπορούμε να ξεχωρίσουμε τέσσερις τέτοιους δασκάλους. Έκτός από τον Κοϋρέ που, όπως είπαμε, ύψηξε ένας από τους θεμελιωτές της έσωτερικής ιστορίας της επιστήμης, οφείλουμε να αναφέρουμε πρώτα και κύρια τον Μπασελάρ (Gaston Bachelard), του οποίου τό έργο στή φυσική και τή χημεία αναλύει τόν αυτόνομο χαρακτήρα της επιστημονικής εξέλιξης, δηλαδή μιάς κίνησης που στηρίζεται αποκλειστικά στις δικές της δυνάμεις προκειμένου να ξεπεράσει τά «επιστημολογικά εμπόδια» που οι εκάστοτε παγιωμένες φιλοσοφικές θεωρήσεις προβάλλουν στον δρόμο της ως αναπόφευκτα. Τό έργο του Μπασελάρ συνδέει κατά τρόπο αδιάσπαστο τή φιλοσοφική με τήν ιστορική πλευρά της επιστήμης, συνιστώντας μιά ιδιαίτερη έκδοχή φιλοσοφίας της επιστήμης, ή οποία, τουλάχιστον στή Γαλλία, φέρει τό όνομα «Ιστορική Έπιστημολογία». Κατόπιν υπάρχει ο Κανγκιλέμ (Georges Canguilhem), διάδοχος

7. Έλληνική μετάφραση από τόν Φώτη Άποστολόπουλο στις εκδόσεις Παπαζήση.

τοῦ Μπασελάρ στό Πανεπιστήμιο τοῦ Παρισιῶ, ὁ ὁποῖος προχώρησε τίς ιδέες τοῦ δασκάλου του σέ ὅσα ἀφοροῦν τίς βιολογικές καί ἰατρικές ἐπιστήμες. Τέλος, δέν πρέπει νά ἀγνοήσουμε τόν Καβαγιές (Jean Cavailles), φιλόσοφο τῶν μαθηματικῶν πού ἐκτελέστηκε ἀπό τούς Ναζί καί στενό φίλο τοῦ Κανγκιλέμ, τοῦ ὁποῖου ἡ βασική θέση μπορεῖ νά συμπυκνωθεῖ στή φράση «Μέ ἄλλα λόγια, ὑπάρχει μιά ἀντικειμενικότητα τῆς ἀνάπτυξης τῶν μαθηματικῶν μαθηματικά θεμελιωμένη».⁸ Τό τελευταῖο ἔργο τοῦ Καβαγιές *Sur la Logique et la Théorie de la Science*, γραμμένο στή φυλακή, ἐκδόθηκε μετά τόν θάνατό του ἀπό τόν Κανγκιλέμ μέ πρόλογο τοῦ Μπασελάρ. Ἐάν καί ὁ Καβαγιές δέν ὑπῆρξε δάσκαλος τῶν συγγραφέων πού ἐξετάζουμε, ἡ σθεναρή ὑποστήριξη τῶν ἀπόψεών του ἀπό τόν Μπασελάρ καί τόν Κανγκιλέμ, καί βέβαια ὁ ἥρωικός του θάνατος, ἔκαναν τίς λίγες ἐργασίες του πού ἐπέζησαν πολύ σημαντικές γιά ὅλους τούς συγγραφείς μας.

Μποροῦμε τώρα νά δοῦμε τό πῶς οἱ κατευθυντήριες ιδέες αὐτῶν τῶν τεσσάρων φιλοσόφων, ἀλλά καί ἱστορικῶν, τῶν φυσικῶν καί μαθηματικῶν ἐπιστημῶν μεταφέρθηκαν στό νῆμα πού ἐνοποιεῖ τό κίνημα τῆς δεκαετίας τοῦ 1960. Μιλώντας, βέβαια, πολύ σχηματικά, μποροῦμε νά ποῦμε πῶς ἡ αὐτονομία τῆς ἐπιστημονικῆς ἐξέλιξης πού ὑποστηρίζει ὁ Μπασελάρ γιά τήν περίπτωση τῆς φυσικῆς καί τῆς χημείας, ὁ Κανγκιλέμ γιά τήν περίπτωση τῆς βιολογίας καί τῆς ἰατρικῆς καί ὁ Καβαγιές γιά τήν περίπτωση τῶν μαθηματικῶν μπορεῖ νά ἐδραιωθεῖ μόνο ἂν ὄντως ὑπάρχει μιά ἀμοιβαίως συγκροτησιακή σχέση ἀνάμεσα στό ἐννοιολογικό σύστημα καί τό ἀντικείμενο καθενός ἀπό αὐτούς τούς κλάδους χωριστά ἐνῶ εἶναι ἡ ὕπαρξη καί ἡ λειτουργία μιᾶς τέτοιας σχέσης πού καθιστᾷ τόν ἀντίστοιχο κλάδο αὐθεντικά ἐπιστημονικό. Ἐτσι, ἀπό τή στιγμή πού τό ἔργο τοῦ Σωσύρ ἀντιμετωπίστηκε ὡς ἐκεῖνο πού ἀποκατέστησε στήν πράξη μιά τέτοια ἀκριβῶς σχέση γιά τήν περίπτωση τῆς γλωσσολογίας, καθιστώντας τήν αὐτόχρονα ἐπιστημονική, ἀνοίγε ὁ δρόμος γιά νά ἀναληφθεῖ ἡ ἴδια προσπάθεια σέ ὅ,τι ἀφορᾷ ὅλους τούς κλάδους τῆς ἐπικράτειας τοῦ κοινωνικοῦ καί τοῦ ἀνθρώπινου. Κατά συνέπεια, ἡ ἐξέγερση ἐνάντια στόν Σάρτρ γίνεται συνώνυμη μέ τήν προσπάθεια τῶν συγγραφέων μας νά μιμηθοῦν τούς δασκάλους τους ὥστε νά ἐπιτύχουν γιά τούς ὑπόλοιπους κλάδους αὐτό πού οἱ δάσκαλοί τους εἶχαν ἤδη ἐπιτύχει γιά τούς φυσικούς καί μαθηματικούς. Μέ δεδομένα τά Παρισινά ἤθη, ὅπου ὅλοι ὑποτίθεται πῶς τά ξέρουν ὅλα, οἱ ἴδιοι δέν αἰσθάνθηκαν τήν ἀνάγκη νά ἀναλύσουν διά μακρῶν τό τί ἀκριβῶς ἐπεδίωκαν. Μποροῦσαν νά θεωροῦν δεδομένο πῶς ὅλοι καταλαβαίνουν ὅτι ἡ προσέγγισή τους στοῦς κοινωνικούς καί ἀνθρωπιστικούς κλάδους εἶναι ἐντελῶς ἀνάλογη ἐκείνης πού οἱ 'πάντες' θεωροῦσαν ἤδη ἐδραιωμένη γιά τήν περίπτωση τῶν φυσικῶν καί μαθηματικῶν. Ἡ σφο-

δρή ἄρνηση τοῦ «δομισμοῦ» ἐκ μέρους ὅλων μπορεῖ εἶναι νά ἐξηγηθεῖ εὐκόλα.

Εἶπαμε πῶς οἱ συγγραφείς πού μᾶς ἐνδιαφέρουν εἶχαν ἐπηρεασθεῖ καθοριστικά ἀπό τόν Σάρτρ καί πῶς ἡ δουλειά τους συνιστοῦσε ἕνα εἶδος ἐξέγερσης ἐνάντια στίς ιδέες του. Ἀλλά ὁ Σάρτρ δέν ἦταν ἀπλῶς φιλόσοφος. Ἦταν παράλληλα καί σχεδόν ἀξεδιάλυτα σημαντικός λογοτέχνης, θεωρητικός τῆς λογοτεχνίας, πολιτικός στοχαστής καί, στά τελευταῖα του, ἀκόμη καί πολιτικός ἀγκιτάτορας. Μέ μιά λέξη ἦταν οἰκουμενικός διανοούμενος, ἂν ὄχι ἡ ἴδια ἡ ἐνοάρκωση τοῦ ἰδανικοῦ διανοουμένου. Αὐτά του τά χαρακτηριστικά δέν τά ἀπεμπόλησαν οἱ ἐξεγερμένοι μαθητές του. Ἀντίθετα, ὁ καθένας προσπάθησε νά τά διατηρήσει καί νά τά ἐκφράσει μέ τόν τρόπο του. Εἰδικότερα σέ ὅ,τι μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ καί μολονότι οἱ ιδέες τοῦ Σάρτρ γιά τή λογοτεχνία δέν συγκινοῦσαν κανέναν, οὐσιαστικό μέλημα σχεδόν ὅλων παρέμενε ἡ λογοτεχνία καί ἡ γραφή γενικότερα, τόσο ὡς ἀντικείμενο ἰδιαίτερης ἐνασχόλησης ὅσο καί «πρακτικά», στό ἐπίπεδο τῆς δικῆς τους γραφῆς. Μέ αὐτήν τήν ἔννοια, ὅλοι οἱ συγγραφείς πού ἐξετάζουμε εἶναι ἐν μέρει θεωρητικοί τῆς λογοτεχνίας καί σίγουρα *écrivains* ἐνῶ μερικοί γίνονται μεγάλοι στυλίστες τῆς γαλλικῆς γλώσσας. Ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως, ἦταν αὐτά τους τά χαρακτηριστικά πού καθόρισαν σέ μεγάλο βαθμό τήν ὑποδοχή τοῦ ἔργου τους σχεδόν παντοῦ καί ὅπως ἰδιαίτερος στίς ΗΠΑ.

7. Τό πέρασμα στήν Ἀμερική

ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΜΟΡΦΩΜΕΝΟΥΣ Ἀμερικάνους τό Παρίσι ἀποτελοῦσε πάντα τήν πόλη τοῦ φωτός. Ἐτσι, ἀκολουθώντας μιά καλά ἐδραιωμένη παράδοση, πολλοί Ἀμερικανοί φοιτητές τῶν Τμημάτων ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν θεωροῦσαν ὑποχρέωσή τους νά περάσουν κάποιο χρόνο στό Παρίσι γιά νά ἐξερευνήσουν τά μυστήρια τῆς πόλης καί γιά νά ἐνημερωθοῦν γιά τήν τελευταία λέξη τῆς λογοτεχνίας καί τῆς κριτικῆς της, σπουδάζοντας, τί ἄλλο, Γαλλικά καί λογοτεχνία.

Γιά τούς Ἀμερικανούς σπουδαστές πού βρέθηκαν στό Παρίσι τή δεκαετία τοῦ 1960, ἡ πόλη ἦταν ἀκόμα πῶς συναρπαστική γιατί, ἀνάμεσα σέ πολλά ἄλλα (μὴν ξεχνᾶμε τόν Μάη τοῦ '68, ὅσα τόν προετοίμασαν καί ὅσα ἀπέφερε), ἕνα ὁλόκληρο κίνημα ἰδεῶν βρισκόταν σέ πλήρη ἀνθιση, κίνημα πού ὅλες οἱ ἐφημερίδες καί ὅλα τά περιοδικά ἀποκαλοῦσαν «δομισμό». Σέ πρώτη ματιά, ὁ «δομισμός» φαινόταν νά ἐπικεντρώνεται στά «κείμενα» καί στίς «στοιχειώδεις πράξεις» πού ἀφοροῦν κείμενα, δηλαδή τή γραφή καί τήν ἀνάγνωση. Μέ τίς προσλαμβάνουσες παραστάσεις πού διέ-

8. «Autrement dit, il y a une objectivité, fondée mathématiquement, du devenir mathématique». Βλέπε Jean Cavailles *Philosophie Mathématique*, Hermann, 1962, σ. 28.

θεταν, οι εν λόγω φοιτητές δέν μπορούσαν παρά νά θεωρήσουν πώς έχουν νά κάνουν μέ ένα κίνημα επί των ειδών και των τεχνών του λόγου, δηλαδή ένα κίνημα επί της λογοτεχνίας και περί τή λογοτεχνία.

Μέ δεδομένη τή σημασία πού είχε αποδοθεί στή γλωσσολογία του Σωσύρ και τό γεγονός ότι ο Λεβί-Στρως, έμπνευστής του όρου «δομισμός», όφειλε πολλά στήν ποιητική του φίλου του Ρόμαν Γιάκομπσον (Roman Jakobson), αυτή ή άποψη για τό τί συνέβαινε τότε στό Παρίσι δέν έκπλήσσει. Έπιπλέον, αν λάβουμε υπόψη τό γεγονός ότι, τήν ίδια περίοδο, ο Άλτουσερ παρότρυνε τούς πάντες νά διαβάσουν Μάρξ, ότι ο Λακάν παρουσίαζε τή δουλειά του ως «άπλη» *άναγνωση* τής φροϋδικής ψυχανάλυσης, *άναγνωση* βασισμένη μάλιστα στή γλωσσολογία του Σωσύρ, ότι ο Φουκώ μιλούσε πολύ για *κειμένα*, για τό τί επιτρέπουν νά διατυπωθεί και τί αποκλείουν, ότι ο Ντεριντά διαχώριζε άυστηρά τή γραφή από τήν *όμιλία*, αντίστροφοντας, ή μάλλον αποδομώντας, όλες τές σχετικές ιεραρχίες, ότι ο Μπάρτ προωθούσε έναν «έπιστημονικό» τρόπο προσέγγισης τής λογοτεχνίας και όλων των συστημάτων πού αποτελούνται από «σημεία», ότι οι θεωρητικοί του κινηματογράφου διάβαζαν τά έργα ως *κειμένα*, δέν είναι παράξενο πού οι Άμερικανοί φοιτητές πού βρίσκονταν τότε στό Παρίσι έτειναν νά εκλάβουν τούς πρωταγωνιστές τής φιλοσοφικής *άναγέννησης* τής δεκαετίας 1960 «άπλως» ως θεωρητικούς του *κειμένου* και άρα τής λογοτεχνίας. Θεωρητικούς τής λογοτεχνίας, βέβαια, μέ βλέψεις κατά πολύ ευρύτερες, αλλά θεωρητικούς τής λογοτεχνίας πάντως, όχι φιλοσόφους και μάλιστα τής επιστήμης. Τουλάχιστον μέ τό περιεχόμενο πού είχαν οι όροι κατά τές δικές τους έμπειρίες και στά δικά τους πανεπιστήμια.

Οι λόγοι ύπαρξης αυτής τής *ιδιάζουσας* ματιάς είναι κατανοητοί. Η παιδεία των φοιτητών πού προέρχονταν από τές Σχολές ανθρωπιστικών σπουδών των πανεπιστημίων των ΗΠΑ δέν τούς είχε έξοπλίσει μέ μέσα πού θά τούς επέτρεπαν νά *άναγνωρίσουν* και νά καταλάβουν τό τί σήμαινε τότε φιλοσοφία στό Παρίσι. Για τούς ίδιους, ή φιλοσοφία ήταν ή *άναλυτική* φιλοσοφία πού στηριζόταν στή λογική των Φρέγκε και Ράσελ και είχε ως στόχο της τήν *έπίλυση* ή τή *διάλυση* διαφόρων «γρίφων». Είπαμε πώς ήταν αυτή πού κυριαρχούσε τότε στήν Άμερικανική φιλοσοφική σκηνή. Και αυτή ή φιλοσοφία δέν μπορούσε εκ κατασκευής νά έχει σχέση ούτε μέ τή λογοτεχνία ή τά *κειμένα* γενικώς ούτε μέ τές μεγάλες ιδέες πού έμπνέουν και δεσμεύουν διά βίου. Έτσι, οι κυρίαρχες μορφές τής Παρισιακής φιλοσοφικής σκηνής πού πρότειναν *μεγαλεπήβολα* σχήματα και *όλοκληρωμένα* πολιτικά ιδεώδη δέν μπορούσαν νά είναι φιλόσοφοι. Στήν καλύτερη περίπτωση ήταν φιλόσοφοι του «*κειμένου*», όπου άλλωστε τό «*κειμένο*» φαινόταν νά καλύπτει τά πάντα. Ο Ντεριντά τό είχε ήδη διατυπώσει *έπιγραμματικά*: «*Il n' y a pas d' hors texte*», δηλαδή «τό εκτός *κειμένου* δέν ύπάρχει».

Αυτό πού δέν μπορούσαν νά γνωρίζουν «*βιωματικά*» οι εν λόγω φοιτητές ήταν τό γεγονός ότι τό Γαλλικό εκπαιδευτικό σύστημα δέν διαχωρίζει μέ τρόπο *άπόλυτο* τή φιλοσοφία από εκείνα πού, σέ άλλα μέρη του κόσμου και ιδιαίτερα στις ΗΠΑ, κατατάσσονται υπό τούς ιδιαίτερους κλάδους των γραμμάτων, των τεχνών, των ανθρωπιστικών και των κοινωνικών επιστημών. Ο τρόπος πού διδάσκεται ή φιλοσοφία στή γαλλική μέση *έκπαίδευση* ή στήν *École Normale Supérieure*, ίδρυμα πού κατ' *έξοχήν* συγκεντρώνει τή γαλλική διανοητική *έλίτ*, όπως και τό είδος προετοιμασίας πού απαιτούν οι περιβεβλημένες μέ *ανάλογη* *αίγλη* εθνικές *έξετάσεις* τής *agrégation*, αποδίδει στή φιλοσοφία *ρόλο* κατ' *έξοχήν* *κεντρικό*. Και αυτό επιτρέπει σέ *έκείνους* πού τήν έχουν μάθει *έτσι* νά *κινούνται* μέ *άνεση* από τό ένα πεδίο στό άλλο χωρίς νά θεωρείται πώς *παύουν* νά *άσκουν* φιλοσοφία. Μέ άλλα λόγια, δέν *ορθώνονται* θεσμικοί ή άλλοι φραγμοί *ανάμεσα* στή φιλοσοφία, τά *γράμματα*, τές *τέχνες*, τές *ανθρωπιστικές* και τές *κοινωνικές* *έπιστήμες*, μέ *άποτέλεσμα* *έκείνοι* πού δίνουν κάθε φορά τόν *τόνο* σέ όσα διακυβεύονται στό *έπιπεδο* των ιδεών νά θεωρούνται *φιλόσοφοι* σχεδόν *έξ* *ορισμού*, *ανεξάρτητα* από τό πού συγκεκριμένα *έπικεντρώνουν* τή δουλειά τους. Κατά συνέπεια, *μπορεί* νά θεωρηθεί «*τυχαίο*» τό γεγονός ότι οι συγγραφείς πού μās *ένδιαφέρουν* είχαν *έκείνη* τήν *έποχή* τήν *τάση* νά *άσχολούνταν* πολύ μέ τό «*κειμένο*». Μολονότι οι ίδιοι, όπως είπαμε, *ένδιαφέρονταν* πολύ για τή λογοτεχνία και τούς *άπασχολούσε* ιδιαίτερα ή *δική* τους *γραφή*, θά γέλαγαν μέ τήν *καρδιά* τους αν *άκουγαν* ότι αυτό τούς *καθιστούσε* *ειδικούς* τής λογοτεχνίας, μέ τήν *έννοια* πού ή *ιδιότητα* αυτή γινόταν τότε *κατανοητή* στις ΗΠΑ.

Οι λόγοι ύπαρξης αυτής τής *ιδιάζουσας* ματιάς *μπορεί* νά είναι εκ των *υστερών* *έμφανεις*, αλλά οι *συνέπειες* της τότε *άποδείχθηκαν* πολύ *σοβαρές*. Η *κυριότερη* από αυτές ήταν πώς τό *πέραςμα* στήν Άμερική τής Γαλλικής *σκέψης* τής δεκαετίας του 1960 *ύπηρξε* *ίσοδύναμο* μέ τήν *έισαγωγή* μιάς *σειράς* *συναρπαστικών* νέων *προσεγγίσεων* *ουσιαστικά* μόνο σέ *ό,τι* *άφορα* τή λογοτεχνία και τό *κειμένο* γενικώς, *προσεγγίσεων* πού μπορούσαν ως εκ τούτου νά *φιλοξενηθούν* μόνο σέ *Τμήματα* *γλώσσας* και *λογοτεχνίας* και όχι σέ *Τμήματα* *φιλοσοφίας* ή στή *γειτονιά* τους. Τό *συμβάν* πού *ουσιαστικά* *έγκαινίασε* αυτήν τήν *έισαγωγή* ήταν ένα *μεγάλο* συνέδριο στό Πανεπιστήμιο Τζόνς Χόπκινς (Johns Hopkins) τό 1966, όπου πολλοί από τούς *πρωταγωνιστές* τής *παρισιακής* *φιλοσοφικής* *άναγέννησης* *έμφανίσθηκαν* *αυτοπροσώπως* και *όλοι* μαζί για *πρώτη* και *τελευταία* φορά. Τά *συναφή* *πρακτικά* *δημοσιεύτηκαν* τό 1970 από τούς Μάκσεϊ (Richard Macksey) και Ντονάτο (Eugenio Donato) μέ τόν τίτλο «*Η διαμάχη* για τόν *δομισμό*: οι *γλώσσες* τής *κριτικής* και οι *έπιστήμες* του *άνθρώπου*» (The Structuralist Controversy: the Languages of Criticism and the Sciences of Man).

Μολονότι ἡ φρασοῦλα «οἱ ἐπιστήμες τοῦ ἀνθρώπου» ὀφείλε νά εἶχε προειδοποιήσει ὅλους ὅτι τό διακύβευμα ἦταν κατά πολύ εὐρύτερο ἀπό τή θεωρία τῆς λογοτεχνίας, ἡ θύελλα πού σήκωσε ἡ ἐν λόγω εἰσαγωγή τῆς διέγραψε ἀπό τή μνήμη κρατώντας μόνο τό ἄλλο μισό τοῦ τίτλου, δηλαδή τό «γλῶσσες τῆς κριτικῆς». Ἐκ τῶν ὑτέρων καί πάλι, οἱ λόγοι φαίνονται προφανεῖς. Τά Τμήματα γλώσσας καί λογοτεχνίας μποροῦσαν γιά πρώτη φορά νά περφηφνεύονται ὅτι διαθέτουν μιά ἐντελῶς νέα καί ἀπολύτως συναρπαστική σειρά «δικῶν τους» θεωριῶν, θεωριῶν πού ἐμπεριέχουν ἐπιπλέον τήν ἐγγενή δυνατότητα νά ἐπηρεάσουν καθοριστικά τά ἄλλα πανεπιστημιακά Τμήματα. Μέ ἄλλα λόγια, ἦταν θεωρίες πού ἐπέτρεπαν στά Τμήματα γλώσσας καί λογοτεχνίας νά ἀνταγωνιστοῦν σοβαρά τά ὑπόλοιπα γιά κύρος καί χρῆμα, δηλαδή γιά θεωρίες πού μποροῦν νά ἰσχυροποιήσουν κατά τρόπο καίριο τή δική τους θέση στήν πανεπιστημιακή ἱεραρχία. Ἡ διδασκαλία τῆς γλώσσας καί τῆς λογοτεχνίας μποροῦσε ἔτσι νά πάψει νά ἀποτελεῖ ἀπλό μορφωτικό συμπλήρωμα στή μελέτη τῶν «σοβαρῶν» ἐπιστημῶν καί τῆς φιλοσοφίας, διεκδικώντας νά καταστῆ τό ἀδιαφιλονίκητο κέντρο τῶν ἀνθρωπιστικῶν καί κοινωνικῶν σπουδῶν ἐν γένει.

Καί αὐτό ἐγινε. Φοιτητές ἄρχισαν νά συρρέουν καί χρῆμα νά ρέει, ἐπιχορηγήσεις καί ὑποτροφίες νά ἐκχωροῦνται, νέες θέσεις νά δημιουργοῦνται, νέες περιοχές εἰδίκευσης νά θεσμοθετοῦνται, νέες ιδέες νά διατυπώνονται, γηγενεῖς σημαντικές μορφές νά ἀναδύονται ἀπό τό Ἀμερικανικό ἔδαφος. Ἐπιπλέον, καθώς οἱ νέες αὐτές ιδέες μποροῦσαν νά διαβαστοῦν μέ τρόπους πού νομιμοποιοῦν θεωρητικά, ὅπως εἴπαμε, ὅλα τά πεδία μελέτης πού ἔχουν σχέση μέ τήν ἀνθρώπινη ταυτότητα, τόσο ἡ ἀκαδημαϊκή ὕλη ὅσο καί τά ὄρια πού διαχώριζαν κλάδους σπουδῆς καί πανεπιστημιακά Τμήματα ἄρχισαν νά ὑφίστανται ἐκρηκτικές πιέσεις. Ἡ ὑπόθεση Σόκαλ ἀποτελεῖ παράδειγμα τοῦ εἶδους ἐπεισοδίου ὅπου μποροῦσαν νά ὀδηγήσουν τέτοιες ἐντάσεις.⁹ Τό τελικό ἀποτέλεσμα πάντως εἶναι πῶς ἕνας ἐντελῶς νέος θεωρητικός σχηματισμός ἔφτασε νά κυριαρχήσει σέ ὀλόκληρο τό φάσμα τῶν ἀνθρωπιστικῶν καί κοινωνικῶν σπουδῶν, ἄρα καί στίς ΣΕΤ, σχηματισμός πού ἀκόμη ἀκούει, ὅπως καί πάλι εἴπαμε, στό πλήρως ἀόριστο ὄνομα «θεωρία».

Σύμφωνα μέ τά παραπάνω, ὁ ὅρος «θεωρία» καλύπτει ἕνα πολύ μεγάλο καί ἐξαιρετικά χαλαρά συνδεδεμένο σύνολο ιδεῶν πού μποροῦν νά ἀναφέρονται ταυτόχρονα σέ κάθε λογῆς κλάδους, προσεγγίσεις, πεδία μελέτης καί ὀνόματα. Ἡ φιλοσοφία, ἡ ἱστορία τῶν ιδεῶν καί τῶν θεσμῶν, οἱ τέχνες, ὁ λαϊκός πολιτισμός, ὅλοι λίγο πολύ οἱ κλάδοι τῶν ἱστορικῶν, κοινωνικῶν καί πολιτικῶν ἐπιστημῶν ὑπόκεινται ἐξ ὀρισμοῦ σέ ἐκείνη. Συγχρόνως, ὁ δομομοός, εἴτε κατά τήν ἐκδοχή τοῦ Σωσύρ εἴτε κατά ἐκείνη τοῦ Λεβί-Στρῶς, ἡ σημειολογία καί ἡ σημειωτική, ἡ ἀποδόμηση, ὁ μαρξισμός κατά τίς διάφορες ἐκδοχές του, ιδιαίτερα ἐκείνες

τοῦ Ἀλτουσέρ καί τῆς Σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης, ἡ ψυχανάλυση, ὁ φεμινισμός, οἱ ὁμοφυλοφιλικές σπουδές, οἱ σπουδές τῶν μορφῶν πολιτισμικοῦ ἐξουσιασμοῦ ἢ ἐκείνες τῶν μετα-αποικιακῶν πολιτισμικῶν σχέσεων σέ συνδυασμό μέ τό ἔργο ὀρισμένων σημαντικῶν Εὐρωπαϊκῶν φιλοσόφων, κυρίως τοῦ 19ου αἰῶνα καί κάποιων τοῦ 20οῦ πού δέν περιλαμβάνονται στή ἀναλυτική παράδοση, τρίβονται μέ λογοτεχνικά κείμενα ὅλων τῶν ἐποχῶν, ὅλων τῶν χωρῶν καί ὅλων τῶν εἰδῶν, ἀπό ἐκεῖνα τῶν ἀρχαίων κλασικῶν μέχρι τά σύγχρονα ὅλων τῶν ποιητῶν. Ἡ ἰδέα ὅτι διάγομε ἐν μέσῳ μιᾶς «μεταμοντέρνας» ἐποχῆς, ὅπου δέν μποροῦν (οὔτε πρέπει) νά προτεινόνται ἢ νά τυγχάνουν ὑπεράσπισης «μεγάλες ἀφηγήσεις», ἰδέα ἡ ὁποία ἀπέκτησε κεντρικό ρόλο μέσα ἀπό μιά ριζικά λανθασμένη ἀνάγνωση, τουλάχιστον κατά τή γνώμη μου, τοῦ *La condition post-moderne: rapport sur le savoir*, πού δημοσίευσε τό 1975 ὁ Λιοτάρ (Jean Francois Lyotard), μιά ἄλλη ἐξέχουσα φυσιογνωμία τοῦ φιλοσοφικοῦ κινήματος πού ἐξετάζουμε, πρόσθεσε τό δικό της ἀλατοπίπερο (ἢ τή δική της διαστροφή) στόν ὅλο χώρο γιατί φαινόταν νά νομιμοποιεῖ χαρούμενα αὐτό τό ὀλοκληρωτικό καί ἀπειθαρχητο θρυμμάτισμα τῶν πάντων καί ὅλο τό συνακόλουθο νεφέλωμα ἀοριστίας καί σύγχυσης.

Γιά νά τελειώσουμε τήν ἐξιστόρηση, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι, σέ συνδυασμό μέ τίς ιδέες τοῦ «Ἰσχυροῦ Προγράμματος» πού διατηρήθηκαν, ἡ «θεωρία» μέ τήν παραπάνω ἔννοια συνιστᾷ τόν σχηματισμό πού κυριαρχεῖ σήμερον στίς ΣΕΤ, διαδραματίζοντας, ὅπως ἤδη σημειώσαμε, τό εἶδος κανονιστικοῦ ρόλου πού ἐξακολουθεῖ νά παίζει ἡ φιλοσοφία στό ἐσωτερικό τοῦ «παραδοσιακοῦ» κλάδου τῆς ΙΦΕ. Καί ὀφείλουμε νά ὑπογραμμίσουμε γιά μιά ἀκόμη φορά πῶς, μολονότι τά Τμήματα φιλοσοφίας καί τά Τμήματα ἢ Προγράμματα ΙΦΕ ὀφείλαν νά εἶναι οἱ φυσικοὶ οἰκοδεσπότες τῆς φιλοσοφικῆς ἀναγέννησης τῆς δεκαετίας τοῦ 1960, ἀφοῦ οἱ πρωταγωνιστές τῆς ἦταν φιλόσοφοι καί μάλιστα, ἔστω κατά τρόπους ἰδιότυπους καί ἰδιοσυγκρασιακοῦς, φιλόσοφοι τῆς ἐπιστήμης, τά ἴδια Τμήματα καί Προγράμματα ἀποτελοῦν τίς μόνες ἀκαδημαϊκές μονάδες πού ἐξακολουθοῦν νά τῆς ἀντιστέκονται. Τό γεγονός ὅτι αὐτά τά Τμήματα καί Προγράμματα παραμένουν σχεδόν πλήρως ἀφοσιωμένα στήν παράδοση τῆς ἀναλυτικῆς φιλοσοφίας μπορεῖ ἴσως νά ἐξηγήσει, τουλάχιστον ἐν μέρει, αὐτήν τήν ἐκδήλωση ὀξείας τύφλωσης.

9. Τό κείμενο «Ἡ ὑπόθεση Σόκαλ: τό πλαίσιο καί ἡ συγκυρία» στό δικό μου *Στό περιθώριο ἐπιστήμης καί πολιτικῆς: Φιλοξενώντας τόν Ζάκ Ντεριντά, Ἐκκρεμές*, 1999, προσπαθεῖ νά ἀναλύσει τίς πολιτικές, ἰδεολογικές καί θεσμικές διαστάσεις τῆς «ὑπόθεσης» αὐτῆς καί, μέ αὐτήν τήν ἔννοια, συνιστᾷ κάποιου εἶδους συμπλήρωμα τοῦ παρόντος.

8. Τό σημερινό τοπίο

ΟΦΕΙΛΩ ΝΑ ΥΠΟΓΡΑΜΜΙΣΩ πώς η κατάσταση αυτή δέν είναι ούτε πρέπει να θεωρείται μόνον αρνητική. Η συνεχιζόμενη ύπαρξη και η θεσμική σταθεροποίηση της «θεωρίας» μαρτυρεί, τουλάχιστον αναδρομικά, ότι τό πρόγραμμα και τό περιεχόμενο τών ανθρωπιστικών και κοινωνικών σπουδών, όπως και τά όρια ανάμεσα στις συναφείς γνωστικές περιοχές και στα αντίστοιχα Τμήματα, είχαν διαμορφωθεί, αν όχι τεχνητά, τουλάχιστον υπακούοντας σέ μία λογική πού χρωστούσε περισσότερο από όσα όφειλε στόν συχνά άκραίο θετικισμό και στόν συνακόλουθο έμπειρισμό πού έπικρατούσαν τήν προηγούμενη περίοδο. Σήμερα, ή τριβή πού έχει προέλθει από τήν συνύπαρξη τόσων πολλών και τόσο ανόμοιων πεδίων μελέτης, ειδών και τρόπων προσέγγισης έχει αρχίσει να καθιστά όρατές μορφές θεωρητικής αλληλεγγύης άφανείς μέχρι πρόσφατα, έχει προωθήσει νέες θεωρητικές συγγένειες και συμμαχίες, έχει ανοίξει δρόμο για νέες κατευθυντήριες ιδέες πού ίσως υπόσχονται μία πληρέστερη κατανόηση της σημερινής περιπλοκής. Για να συμβεί όμως κάτι τέτοιο, όφειλουμε να μην άγνοήσουμε τις έπιταγές της φιλοσοφικής πειθαρχίας. Μπορούμε να υποστηρίξουμε, επιστρέφοντας στόν Κάντ, πώς για να προσανατολιστούμε ψύχραιμα μέσα στόν σημερινό λαβύρινθο, χρειαζόμαστε έναν αξιόπιστο και εύσυνείδητο οδηγό πού μόνο ή αυστηρότητα της φιλοσοφίας μπορεί να μας παράσχει. Τό γεγονός ότι ο άνοιχτός χαρακτήρας της «θεωρίας» έχει αρχίσει να υπονομεύει άμετάκλητα τή διάκριση ανάμεσα στην αναλυτική και στην «ήπειρωτική» παράδοση στη φιλοσοφία, τό γεγονός ότι ή μελέτη του Χέγκελ, του Νίτσε, του Χάιντεγκερ και ούσιαστικά όλων τών φιλοσόφων πού έπηρεάσαν τους Γάλλους συγγραφείς της δεκαετίας του 1960, διεξάγεται σέ πολλά «παραδοσιακά» τμήματα φιλοσοφίας χωρίς να εκπλήσει πλέον παρά ελάχιστους, συνιστούν ύποσχέσεις, πιστεύω, ότι ο δρόμος έχει αρχίσει να ανοίγει για μία βαθύτερη φιλοσοφική αναγέννηση πού θα συνενώνει κριτικά τά καλύτερα στοιχεία και από τις δύο φιλοσοφικές παραδόσεις. Για παράδειγμα, δέν βλέπω κανένα ούσιαστικό φιλοσοφικό λόγο πού να άπαγορεύει στόν Μακντάουελ (John McDowell), ως πούμε, να συνομιλήσει άπευθείας με τόν Ντεριντά. Κι αυτό γιατί ή βαθύτερη φιλοσοφική έμπνευση πού ύπαγορεύει στόν δεύτερο τή φράση ότι «τό εκτός κειμένου δέν ύπάρχει» δέν είναι ίσως πολύ διαφορετική από τήν έδραία θέση του πρώτου ότι ακόμα και οι πιο άμεσες και άδιαμεσολάβητες έμπειρίες πού έχουμε από τόν κόσμο συγκροτούνται μέσω της έννοιολογικής μας σκευής.

Σέ όσα άφορούν ειδικά τή σπουδή της επιστήμης, θεωρώ πώς εκείνα πού μας δίδαξε και μας διδάσκει τό έργο πού πραγματοποιείται τόσο στό πλαίσιο του κλάδου της ΙΦΕ όσο και σέ εκείνο τών ΣΕΤ μπορούν

νά συνδεθούν γόνιμα μέσα σέ μία ένοποιημένη προοπτική, συγκροτημένη σύμφωνα με όλες τις άπαιτήσεις της φιλοσοφικής αυστηρότητας. Για να είναι διώσιμη, ή προοπτική αυτή όφείλει να θέσει και να προσπαθήσει να άπαντήσει έρωτήματα πού είτε δέν είχαν τεθεί όρθά προηγουμένως είτε παραμένουν άδιατύπωτα, άποφεύγοντας συγχρόνως τις παγίδες πού παραμένουν διάσπαρτες στα μονοπάτια του λογικού θετικισμού και έμπειρισμού, του ιστορικοιστικού προγράμματος και εκείνου της κοινωνικής κατασκευασιοκρατίας. Αν άφομοιώσουμε τό δίδαγμα πού άπορρέει από τις έξι-λίξεις πού προσάθησα να σκιαγραφήσω, δηλαδή ότι οι παραδοσιακοί διαχωρισμοί ανάμεσα στη φιλοσοφία, τήν έσωτερική και τήν έξωτερική ιστορία και τήν κοινωνιολογία της επιστήμης, δέν μπορούν να άντεπεξέλθουν στην πίεση τών όσων μάθαμε στό μεταξύ, θα διαπιστώσουμε πώς δέν ύπάρχει, ξανά, κανένας ούσιαστικός φιλοσοφικός λόγος πού μας άπαγορεύει να θέσουμε και να προσπαθήσουμε να άπαντήσουμε τό έρώτημα του πώς όλες οι αντίστοιχες όψεις της επιστήμης (όπως τις προσδιορίζει συγκεκριμένα ή δουλειά πού όφειλουμε να κάνουμε) κατορθώνουν να συνυπάρχουν και να λειτουργούν άποτελεσματικά αλλά και πώς τό κατορθώνουν στην περίπτωση κάθε επιστημονικού κλάδου χωριστά. Για να προχωρήσω ένα βήμα παραπέρα, μπορούμε να θέσουμε τό έρώτημα του αν μία τέτοια συνύπαρξη και συλλειτουργία είναι όμοια για όλους τους επιστημονικούς κλάδους ή αν ο καθένας φέρει τόν δικό του ιδιαίτερο σχηματισμό, όποτε μπορούμε πλέον να ρωτήσουμε ποιές είναι οι συνθήκες πού εξασφαλίζουν τόσο τήν ταυτότητα του κάθε κλάδου όσο και τους τρόπους με τους όποιους αυτός εξελίσσεται.¹⁰

Ο λογικός θετικισμός και ο λογικός έμπειρισμός είχαν άποκρύψει ζητήματα σαν τά παραπάνω πίσω από τή λογική και τή μέθοδο. Η ιστορικοιστική προσέγγιση είχε άποκρύψει τά ίδια πίσω από ύψηλόφρονα και γενικά ιστορικά σχήματα, ενω τό πρόγραμμα της κοινωνικής κατασκευασιοκρατίας έχει άποκρύψει τά πάντα πίσω από τή δράση τών κοινωνικών δυνάμεων, ωστόσο άδιαμφισβήτητη καθ' έαυτή. Από τήν άλλη πλευρά, αυτό πού προτείνουν οι Γάλλοι φιλόσοφοι πού εξετάσαμε, συγκεκριμένα ότι τό άντικείμενο ενός επιστημονικού κλάδου δέν μπορεί να άναχθεί σέ

10. Για να μην θεωρηθεί πώς έδω απλώς ύποδεικνύω εκείνο πού άλλοι πρέπει να κάνουν, τολμώ να αναφερθώ στην εργασία μου «Η φυσική ως τρόπος παραγωγής» στο *Science in Context* 6 (2), 1993 σ. 569-616 (μεταφρασμένη έλληνικά από τόν Γ. Φουρτούνη στο δικό μου *Για τήν επιστημολογία του Λουί Άλτουσέρ*, Νήσος, 2002) καθώς και στην εργασία μου (ακόμη υπό διαμόρφωση) «Physics as Self-Historiography in Act: Identity Conditions for the Discipline», όπου προσπαθώ να προχωρήσει μερικά βήματα στην κατεύθυνση πού άναφέρω.

έμπειρικό δεδομένο γιατί ή διαμόρφωσή του είναι άδιαχώριστη από τή συγκρότηση του έννοιολογικού συστήματος πού παρέχει τή γνώση του, δηλαδή γιατί αντικείμενο καί έννοιολογικό σύστημα συν-συγκροτούνται μέσω μιάς ένιαίας διαδικασίας, δέν έχει ακόμα έξεταστεί κριτικά, μέ τή σοβαρότητα πού αρμόζει, ούτε στό πλαίσιο του κλάδου τής ΙΦΕ ούτε σέ εκείνο των ΣΕΤ. Είμαι πεπεισμένος πώς έρωτήματα καί ζητήματα σάν αυτά είναι του είδους πού μπορούν νά έξασφαλίσουν βιώσιμους καί παραγωγικούς δεσμούς μεταξύ του κλάδου τής ΙΦΕ καί των ΣΕΤ εις βάρος κανενός καί πρós όφελος τής ούσιαστικότερης κατανόησης όλων μας.

Ός επίλογος

ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΕΧΕΙ ΓΙΝΕΙ σαφές πώς τούτο τό κείμενο δέν συνιστά κατά κανένα τρόπο ένδελεχή μελέτη των θεωρητικών παραδόσεων πού διαμόρφωσαν τούς κλάδους πού μᾶς απασχόλησαν, ούτε των θεσμικών εκφράσεων των κλάδων αυτών στίς διάφορες χώρες πού ανέφερα. Μέγιστη φιλοδοξία του ήταν μόνον νά σχεδιάσει άδρά, άν καί κατά τό δυνατόν έλλογα, τό περίγραμμα τής συναφούς ιστορίας. Θυμίζω πώς ξεκινήσαμε από τήν Αυστρία καί τή Γερμανία, άγγίξαμε τήν Άγγλία, περάσαμε στήν Άμερική, έπιστρέψαμε στή Μεγάλη Βρετανία, σταματήσαμε στή Γαλλία καί ξαναπήγαμε στίς ΗΠΑ. Όστόσο, παρά τά φαινόμενα, δέν νομίζω πώς τό κείμενο έγκατέλειψε ποτέ τό έδαφος τής Ελλάδας. Κι αυτό γιατί κίνητρο τής γραφής του υπήρξε ή άκράδαντη πεποίθησή μου πώς οι συνθήκες πού επικρατούν στή χώρα μας μᾶς επιβάλλουν τό νά προσπαθούμε νά σκιαγραφοῦμε, τουλάχιστον, έξιστορήσεις σάν τήν παραπάνω.

Αυτή ή ύποχρέωση δέν άπορρέει μόνον από τό γεγονός ότι ή Ελλάδα άποτελεί χώρα τής περιφέρειας σέ ό,τι άφορᾶ τήν παραγωγή ιδεών μέ διεθνή απήχηση, ούτε μόνον από τό γεγονός ότι ή ίδια είναι χώρα χωρίς γηγενή, θεσμικά κατοχυρωμένη, παράδοση σέ όσα άφορούν τούς κλάδους πού μᾶς ενδιαφέρουν έδῶ. Δηλαδή δέν άπορρέει απλώς από τήν γνώμη ότι έξιστορήσεις σάν τήν παραπάνω ένδέχεται νά είναι έν γένει χρήσιμες. Κατ' έμέ τουλάχιστον, ή έν λόγω ύποχρέωση άπορρέει κυρίως από τό γεγονός ότι ή Ελλάδα είναι χώρα όπου, παραδόξως, οι ιδέες παρουσιάζονται σά νά μη διαθέτουν ούτε όρους παραγωγής ούτε όρους έπεξεργασίας ούτε συγκεκριμένη ιστορία. Σίγουρα όλες λίγο πολύ οι ιδέες πού άναδεικνύονται κατά καιρούς στήν Έσπερία κάνουν κάποια στιγμή τήν εμφάνισή τους καί έδῶ. Άλλά τήν κάνουν άνάκατα, πρωθύστερα, μπερδεμένα, ξεκομμένες από τά συμφραζόμενά τους καί από τίς μεταξύ τους σχέσεις, χωρίς τούς όρους πού άλλοι τίς άγκυρώνουν σέ συγκεκριμένες παραδόσεις ή τίς καθιστούν έξεγέρσεις ενάντια σέ

συγκεκριμένες παραδόσεις. Στόν ώραίο τόπο μας, οι ιδέες σπάνια άποτιμῶνται γιά αυτό πού όντως είναι, δηλαδή γιά αυτό πού επιδιώκουν πραγματικά νά εκφράσουν. Άπλως έντάσσονται καί αυτές, όπως όλα, σέ πρόσκαιρους συσχετισμούς δυνάμεων καί διαπλοκές όλων των ειδών, φτάνοντας έτσι νά διεγείρουν μόνον τό θυμικό των ύποστηρικτών καί των αντιπάλων τους, άν καί όσο τό κατορθώνουν κι αυτό. Υπό αυτούς τούς όρους, οι ιδέες δέν μπορούν ούτε νά παρουσιάζουν σθεναρές αντίστασεις ούτε νά συμβάλουν, στό μέτρο πού τούς αρμόζει, στήν άλλαγή πραγμάτων πού πρέπει έπειγόντως νά αλλάξουν. Συνακόλουθα, οι έπίσημοι καί άνεπίσημοι θεσμοί πού καταστατικά όφείλουν νά φροντίζουν καί νά έπιμελούνται ιδέες άνάγονται σέ άπέραντα νεκροταφεία ιδεών, πού στιγμαία κάποτε ύποσχέθηκαν πολλά αλλά κατάντησαν πολύ γρήγορα άρμοδιότητα μόνον του άρχαιολόγου. Σέ τέτοιες συνθήκες, βρισκόμαστε όλοι άναγκασμένοι νά πορευόμαστε μόνον μέ τίς έμμονές πού διαμορφώθηκαν κατά τήν περίοδο τής μαθητείας μας καί μέ όσα καταφέραμε ίσως νά πασαλείψουμε στό μεταξύ.

Άπό τήν άλλη μεριά, ζοῦμε σήμερα σέ ένα καθεστώς όπου, τουλάχιστον σέ ό,τι άφορᾶ τίς ιδέες, τά σύνορα έχουν άνοιξει πλήρως. Πάμπολλα βιβλία μεταφράζονται, ή χρήση του διαδικτύου καί του ήλεκτρονικού ταχυδρομείου διαδίδεται ταχύτατα, πολλοί από εκείνους πού σπούδασαν στό έξωτερικό έπιστρέφουν στόν τόπο τους, ιδέες εισάγονται από παντού μέ ρυθμούς καταιγιστικούς. Σέ αυτές τίς συνθήκες, κάθε εισαγόμενος σχηματισμός ιδεών δέν μπορεί παρά νά διατείνεται, έστω μόνον έμμεσα, πώς φέρει στους καθυστερημένους ιθαγενείς, όχι μόνον τήν τελευταία λέξη τής μόδας, αλλά καί τήν άλήθεια καθεαυτή. Δημιουργεί ίσως έτσι έναν άρχικό παφλασμό αλλά πολύ γρήγορα άπορροφᾶται στή μία ή τήν άλλη θεσμική ή έξωθεσμική μαύρη τρύπα, χωρίς τίς περισσότερες φορές νά αφήνει απτά ίχνη πίσω του. Γιά νά μπορέσει νά άντιστραφεί κάπως αυτή ή κατάσταση, γιά νά μπορέσουν νά γίνουν κάπως καλύτερα τά πράγματα σέ ό,τι άφορᾶ τίς ιδέες, καθένas από έμάς τούς ιθαγενείς, πριν άποφανθεί τελεσιδικως έπί του έκάστοτε σχηματισμού, ξεφλώντας στά γρήγορα μαζί του καί παροχετεύοντάς τον έτσι στή πλησιέστερη μαύρη τρύπα, όφείλει νά προσπαθήσει νά διαρρήξει κάπως τήν έπιφάνειά του, καταστρέφοντας ένδεχομένως τό λουστρο του, προκειμένου νά έρευνήσει στοιχειωδώς κάποια, τουλάχιστον, από τά έρωτήματα στά όποια αυτός ό σχηματισμός ιδεών κλήθηκε νά άπαντήσει, κάτι, τουλάχιστον, από τούς όρους διατύπωσης αυτών τούτων των έρωτημάτων, όπως καί κάτι, τουλάχιστον, από τίς διαφορετικές, σύνθετες, πολλαπλά ενδιαφέρουσες παραδόσεις στό πλαίσιο των όποιων ή ενάντια στίς όποιες αυτός ό σχηματισμός διαμόρφωσε τή φυσιογνωμία του. Η τύχη των ιδεών στόν ώραίο τόπο μας έξαρτάται καθοριστικά, πιστεύω, από τήν προσπάθειες. Στό μέ-

τρο των γνώσεων και των δυνατοτήτων μου, τούτο τό κείμενο αποπειράθηκε νά ανταποκριθεί σέ αυτό και απλώς σέ αυτό τό καθήκον.

Ο άναγνώστης θά παρατήρησε πώς η άφήγηση έπι-κεντρώθηκε στις ΗΠΑ. Τούτο ήταν άναπόφευκτο ά-φοϋ η κυρίαρχη θέση της χώρας αυτής μετά άπό τόν Δεϋτερο Παγκόσμιο Πόλεμο τήν έχει καταστήσει κέντρο παραγωγής και βασικό άρμό διακίνησης άκόμη και τού είδους ιδεών πού μās άπασχόλησαν στά πα-ραπάνω. Όστόσο σήμερα όπου θρίσκειται στην ήμερή-σια διάταξη ό «ένιαίος Εϋρωπαϊκός χώρος» σέ ό,τι άφορά τόσο τήν άνώτατη εκπαίδευση όσο και τήν έπι-στημονική έρευνα, τό γεγονός αυτής της κυριαρχίας θέτει άπό μόνο του μερικά θεμελιώδη έρωτήματα. Τό πρώτο και ίσως κυριότερο άπό αυτά είναι τό άν μπο-ρεϊ (ή τό άν κατ' άρχήν πρέπει) νά συγκροτηθεί ό χώρος αυτός άνεξάρτητα άπό τίς ΗΠΑ. Σέ ό,τι του-λάχιστον άφορά τή μελέτη της επιστήμης, η άφήγηση έδειξε, έστω πολύ άχνά, πώς «ένιαίος Εϋρωπαϊκός χώρος» ύπήρχε σαφώς πριν τόν πόλεμο, ένω μετά τό τέλος του αυτός ούσιαστικά διασπάστηκε και έν πολ-λοϊς περιθωριοποιήθηκε σέ σχέση μέ τίς ΗΠΑ. Τό ότι οι Γάλλοι στοχαστές της δεκαετίας τού 1960 προσλα-μάνονται πλέον στά καθ' ήμās ως «μεταμοντέρνοι» θεωρητικοί της λογοτεχνίας και τού κειμένου γενικώς ή άκόμη και ως άκραίοι σχετικιστές της κακίως ώρας είναι καλό έν προκειμένω παράδειγμα γιατί δείχνει άπτά ένα άπό τά άποτελέσματα αυτής της περιθωριο-ποίησης: όπως προσάθησα νά δείξω παραπάνω, αυ-τού τού είδους η πρόσληψη άποτελεϊ, άκριβώς, συνέ-πεια της διάθλασης των ιδεών αυτών των στοχαστών μέσω των ΗΠΑ. Η ίδια διάθλαση έχει έπιφέρει μάλι-στα άνάλογα άποτελέσματα άκόμη και στη Γαλλία!

Σίγουρα τό «Εϋρωπαϊκό κερτημένο» σέ ό,τι άφορά τήν παραγωγή και τή διακίνηση ιδεών είναι τεράστιο. Καί σίγουρα είναι πολύ μεγάλο θέμα πού δέν μπορώ νά θίξω έδω τό πώς και τό γιατί οι ΗΠΑ κατέκτη-σαν κυρίαρχη θέση στό τομέα των ιδεών παρά τό κε-κτημένο αυτό. Βέβαιο είναι πώς τό χρήμα δέν μπορεϊ νά άποτελέσει άπό μόνο του όλόκληρη τήν άπαιτού-μενη έξήγηση. Έτσι ή άλλως πάντως, άποτελεϊ πεποι-θησή μου πώς άν θέλουμε όντως νά συζητήσουμε σο-βαρά τόν «ένιαίο Εϋρωπαϊκό χώρο» σέ όσα άφορούν εκπαίδευση και έρευνα (πράγμα καθόλου βέβαιο μέσα στη νεοφιλελεύθερη λαίλαπα πού έχει έξαπολυθεί) πρέ-πει νά άρχίσουμε άπό τήν άρχή. Δηλαδή νά εξετάσου-με κάθε επιστημονικό κλάδο και κάθε επιστημονική κοινότητα χωριστά, κατά τούς δικούς τους συγκεκρι-μένους όρους και κατά τίς δικές τους παραδόσεις. Πρέπει, δηλαδή, νά δοϋμε πώς διαμορφώνονται και πώς μπορουν νά συντηρηθοϋν επιστημονικές κοινότη-τες άρθρωμένες σέ θεομούς, άξίες και ικανές νά έπι-βάλλουν τήν άπαιτούμενη θεωρητική πειθαρχία, νά άποκαθιστοϋν τούς όρους αναπαραγωγής τους, νά συ-γκροτοϋν θεωρητικές παραδόσεις και νά άνέχονται θεωρητικές έξεγέρσεις στό έσωτερικό τους χωρίς νά

διαλύονται. Για νά μπορέσουμε νά συζητήσουμε έπι-της ούσίας τούς όρους διαμόρφωσης του έν λόγω «χώ-ρου», αυτά πρέπει νά γίνουν, ή νά άναγνωριστοϋν έφόσον ύπάρχουν, όχι μόνο για κάθε κλάδο χωριστά, αλλά και σέ όλες τίς χώρες της Εϋρώπης χωρίς έξαι-ρεση. Όσα συναφή καταλαμβάνουν σήμερα τόν άφρο της δημοσιότητας συνιστοϋν απλώς τό άλλοθι μās πο-λιτικής πού, στό όνομα της άνεξαρτησίας άπό τίς Η-ΠΑ, προωθεϊ τήν ούσιαστική ύποταγή των πάντων στόν Παγκόσμιο Όργανισμό Έμπορίου, δηλαδή στις ΗΠΑ και πάλι.

Στά καθ' ήμās τά πράγματα είναι άκόμη δυσκολό-τερα. Τουλάχιστον στα πεδία πού άφορουν τούτο τό κείμενο, νεότεροι συνάδελφοι πού σπούδασαν σέ πολ-λές και διαφορετικές χώρες, όντας έτοι «προϊόν» δια-φορετικών θεωρητικών παραδόσεων, έχουν άρχισει νά έπιστρέφουν για νά βροϋν δουλειά, έλπίζοντας ίσως πώς κάπου θά αφήσουν και αυτοί τό σημάδι τους. Αυτό ύποχρεώνει (ή δίνει τήν ευκαιρία) σέ όλους μας νά συνομιλήσουν κατά καιρούς μέ συναδέλφους πού έρχονται κυριολεκτικά άπό άλλοϋ για ζητήματα πού θά όφειλαν νά είναι κοινού ένδιαφέροντος. Όστόσο τό πιό συνηθισμένο άποτέλεσμα τέτοιων «συνομιλιών» εί-ναι η πλήρης άσυνεννοησία και η συνακόλουθη άπα-ξίωση τού συνομιλητή. Στά καθ' ήμās εξακολουθεϊ νά κυριαρχεί μιά άρειμάνια αυτάρκεια, όπου ό καθένας αισθάνεται νά μειώνεται ήθικά ή πολιτικά άν τού ζη-τηθεί νά μάθει κάτι άπό τόν διπλανό του. Άν τούτα τά ήθη αλλάξουν δραστικά, τότε τό γεγονός ότι έπι-στρέφουν έδω νέοι άνθρωποι προερχόμενοι άπό ριζικά διαφορετικές παραδόσεις μπορεϊ νά άποβεί σημαντικό συγκριτικό πλεονέκτημα, όχι μόνο για τή χώρα αλλά και για όλόκληρο τόν «ένιαίο Εϋρωπαϊκό χώρο». Άλ-λά όσο τά ήθη αυτά δέν αλλάζουν, ό καθένας μας θά εξακολουθεϊ νά δουλεύει μόνος, χωρίς τήν άνεκτίμητη βοήθεια πού θά τού παρείχε μιά κριτική, όσοδήποτε άυστηρή, πού άσκειται χωρίς κακώς έννοούμενη έμπά-θεια αλλά μετά λόγου γνώσεως.

Η μοναχική, κατά τά παραπάνω, πορεία πού άκο-λουθήσε η συγγραφή τού παρόντος δέν μπορεϊ παρά νά τό έχει προικίσει μέ μιά ίσως ύπερβολική δόση με-ροληψίας. Μολαταϋτα, θέλω νά ευχαριστήσω θερμά τε-λειώνοντας τούς και τίς Μιχάλη Άσημακόπουλο, Λιά-να Θεοδωράτου, Πήτερ Μάκαμερ (Peter Machamer), Τζόν Μπέβεργλ (John Beverly), Άλέξανδρο Νεχαμιά, Δημήτρη Παπαγιαννάκο και Μαρία Ρεντετζή για πά-μπολλες συζητήσεις τά τελευταία χρόνια πού μέ βοή-θησαν άποφασιστικά νά ξεκαθαρίσω τό τοπίο. Ίδιαί-τερα δέ τόν Στάθη Γουργουρή, ό όποιος είχε τήν ευγένεια νά διαβάσει διεξοδικά τήν άγγλική έκδοχή τού κειμένου και νά μου κάνει γόνιμες παρατηρήσεις πού προσάθησα νά ένσωματώσω έδω.

Ίανουάριος 2003

ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΜΝΗΜΗΣ

‘Από τόν Μπότσογλου στόν Μπαχαριάν ὡς τίς φυλακές ‘Αδέρωφ

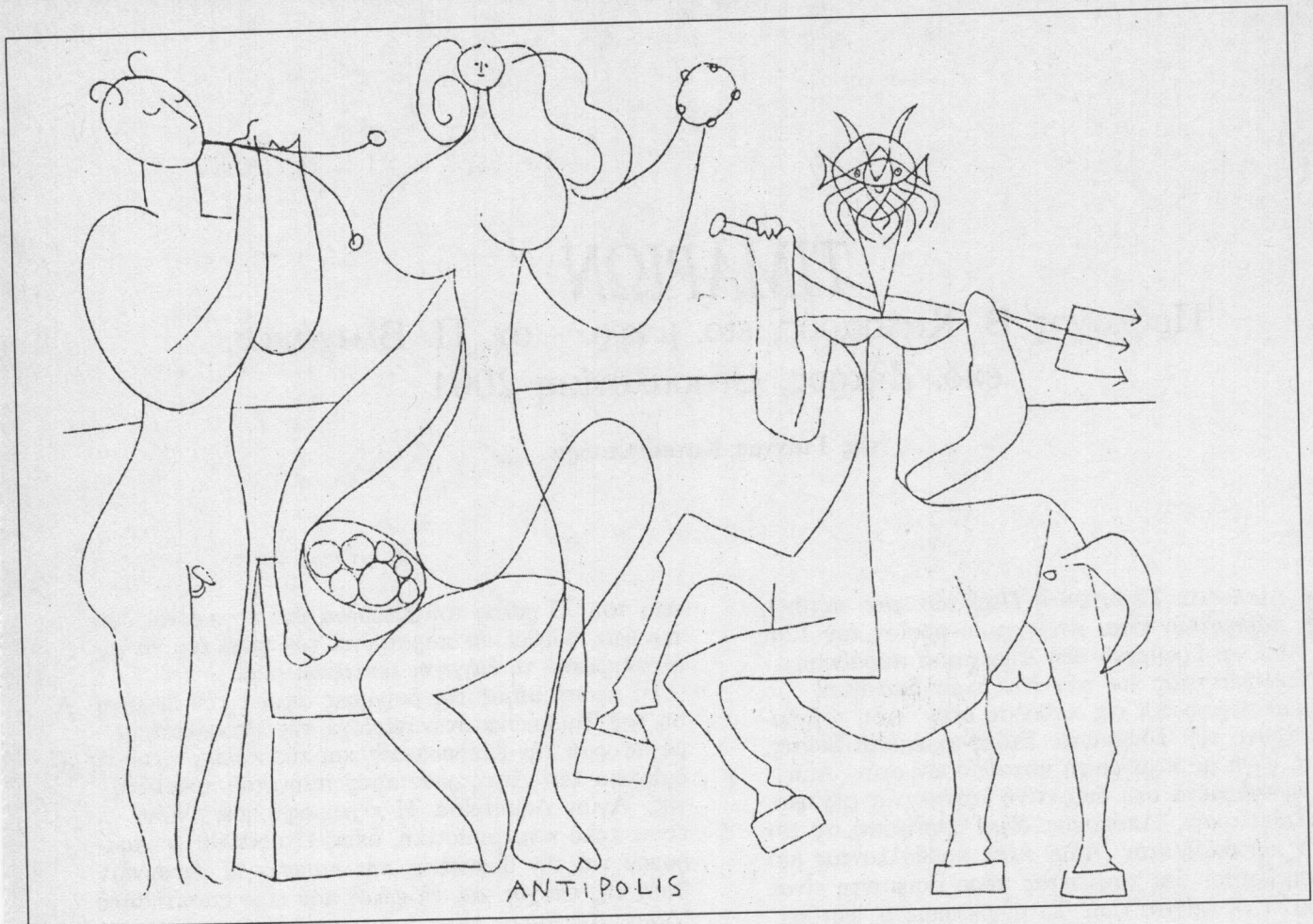
τῆς Μαρίας Τόλια

ΣΤΗΝ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΗ ΤΟΥ *Νέκνια-εἰκαστικό δοκίμιο πάνω στή μνήμη*, πού ὁ πρύτανης τῆς ΑΣΚΤ καί ζωγράφος Χρόνης Μπότσογλου παρουσίασε τόν ‘Ιανουάριο στό Μουσείο Μπενάκη, μέσα στά εἰκοσι ἔξι ἔργα τοῦ μαγικοῦ πολύπτυχου μέ τά διάφανα πρόσωπα, σάν συμφωνία ἀπό σκοτάδι καί κυανό φῶς, τά ὁποῖα κλήθηκαν νά ἀποτυπώσουν τή συνομιλία τοῦ ζωγράφου μέ τούς οἰκείους νεκρούς, πού θά πεῖ τά πρόσωπα ἐκεῖνα πού τόν σημάδεψαν καί δέν βρίσκονται στή ζωή, ἀναγνωρίσαμε ἕναν ὁμότεχνό του, τόν γνωστό καί οἰκείο σέ ὅλο τόν χώρο τῆς ἀνανεωτικῆς ‘Αριστερᾶς ‘Ασαντοῦρ Μπαχαριάν. ‘Ο Χρόνης Μπότσογλου τόν ἀπεικόνισε στή *Νέκνια* ὅπως τόν θυμόταν ἀπό τίς συναντήσεις τους στήν ‘Ωρα, ὅπου ὡς νέος δημιουργός ὁ σήμερα πρύτανης τῆς ΑΣΚΤ παρευρισκόταν στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ ‘70, κι ὁ ‘Ασαντοῦρ Μπαχαριάν ἐπέστρεψε σέ μᾶς τελικά τόν ‘Ιανουάριο μέ δύο τρόπους: ἕνας διά χειρός Μπότσογλου, δεύτερος ὡς τιμῶμενος καλλιτέχνης στήν ἀναδρομική ἐκθεση μέ τά ἔργα του πού ὀργάνωσε τό ΜΙΕΤ πάνω στό γύρισμα τοῦ χρόνου.

Εἶχαμε μνήμη ‘Ασαντοῦρ Μπαχαριάν λοιπόν στό Μέγαρο ‘Εϋνάρδου, σέ μιά ἐκθεση πού τελειώνει στίς 9 Φεβρουαρίου ἦταν ἡ μνήμη ἑνός καλλιτέχνη πού ἡ ζωή του ζυμώθηκε μέ τήν νεότερη ἑλληνική ἱστορία, τίς περιπέτειες τῆς ‘Αριστερᾶς, τή δυσκολία τῆς ἐπίβωσης τοῦ ‘Ελληνα ἀριστεροῦ ἀλλά καί τήν σταθερή καί ἐπιτυχή προσπάθεια γιά πνευματική καί καλλιτεχνική πρόοδο σέ χρόνια δύσκολα. Μοῦ ἦταν δύσκολο νά ἀποφασίσω γράφοντας γιά τόν ‘Ασαντοῦρ Μπαχαριάν, ἐγώ, πού δέν τόν ἔχω γνωρίσει, πού μόνον ἀκουσα φίλους νά μιλοῦν, ἕνας ὑπερδραστήριος πρωτοπόρος ἔλεγε, μόνο διάβασα γιά τή ζωή καί τό ἔργο του, σέ τί νά πρωτοσταθῶ. Στό δύσκολο ξεκίνημα ἑνός ξυπόλυτου ‘Αρμενόπουλου πού ἤθελε νά γίνει ζωγράφος ὅπως ὁ ἴδιος τό εἶχε περιγράψει σέ ἕνα ἀπό τά σπάνια γραπτά του; Στά δέκα τέσσερα χρόνια στή φυλακή – ὅλα του τά νιάτα δηλαδή, εἴκοσι χρόνων μπήκε, τριάντα ἔξι βγήκε – στά δέκα τέσσερα αὐτά χρόνια λοιπόν ὅπου ἀναζήτησε καί κράτησε μέ λαχτάρα, ὅσο στάθηκε δυνατό, τήν ἐπαφή μέ τόν ἔξω κόσμο τῆς τέχνης, φτιάχνοντας μιὰ ἄλλη τέχνη μέσα, σκίτσα μελλοθανάτων καί χαρκακιά γιά εὐχετήριες χάρτες πού ἐστελναν οἱ φυλακισμένοι στά σπίτια τους τίς μέρες γιορτῶν; Στή συμβολή του στήν καλλιέργεια αἰσθητι-

κῆς στήν ‘Αριστερά – ἦταν πάντα ἐκεῖ, πρόθυμος νά δώσει συμβουλή, γνώμη, ματιά γιά κάθε ἀπλή καθημερινή ἐκδήλωση, φεστιβάλ, ἀφίσα; Στόν χαρισματικό ἐμπυχωτή τῆς πολιτιστικῆς ζωῆς τῆς ‘Αθήνας, πού κατόρθωσε νά μετατρέψει σταδιακά τήν ‘Ωρα, ἀρχικά ἀπλό γραφεῖο γραφιστικῶν τεχνῶν, σέ κίβωτό πνευματικότητας καί ἀντίστασης στήν χούντα καί τήν κοινότητα τῆς καλλιτεχνικῆς ἔκφρασης; Στήν πολύτιμη στήριξη πού προσέφερε στους νέους δημιουργούς, στήν καθιέρωση τοῦ διαγωνισμοῦ τῶν *Συναντήσεων Νέων Δημιουργῶν* πού ἔγινε θεσμός καί στήν ἐκδοση τοῦ ἐτήσιου ἀλμανάκ *Χρονικό*, ὅπου καταλογογραφοῦνταν ἡ καλλιτεχνική ζωή τῆς κάθε χρονιάς, ἀναφέρονταν καί ἀναλύονταν τά σημαντικότερα καλλιτεχνικά δρώμενα, μέ μιά ἐγκυρότητα τήν ὁποία καμία ἀνάλογη μεταγενέστερη ἐκδοση δέν μπόρεσε νά φτάσει; ‘Ολα εἶναι σημαντικά, τίποτα δέν μπορεῖς νά ἀγνοήσεις. Σήμερα, δώδεκα χρόνια ἀπό τόν θάνατό του, τό 1990, ὁ ‘Ασαντοῦρ Μπαχαριάν παραμένει γιά ὅσους τόν γνώρισαν σχεδόν μυθική μορφή. Γιά τούς ὑπόλοιπους καί τούς νεότερους, καταγράφεται ὡς μιά ἐξέχουσα φυσιογνωμία στήν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς τέχνης.

Ο ΔΥΝΑΜΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΣΥΝΟΛΙΚΗΣ πνευματικῆς καί καλλιτεχνικῆς προσφορᾶς τῆς δρώσας προσωπικότητας Μπαχαριάν ὑπῆρξε τέτοιος, πού σχεδόν μοιραία ἐπισκίασε τόν ζωγράφο. ‘Η ἐκθεση τοῦ *Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος ‘Εθνικῆς Τράπεζας* ἀνέδειξε τή ζωγραφική πλευρά τοῦ ‘Ασαντοῦρ Μπαχαριάν μέ ἔργα ἀντιπροσωπευτικά ἀπό ὅλες τίς ἐκθέσεις πού αὐτός πραγματοποίησε, ἀπό τήν πρώτη ὁμαδική τό 1958 καί ἐνόσω βρισκόταν ἀκόμη στή φυλακή, ὡς τήν τελευταία ἀτομική στήν ‘Ωρα τό 1988. Στό Μέγαρο ‘Εϋνάρδου βρέθηκε ὁ δυνατός ἀκουαρελίστας Μπαχαριάν μέ τά τοπία τῶν πλούσιων, φωτεινῶν καί αἰσιόδοξων χρωμάτων τοῦ ‘69, τά σκοτεινά λάδια μέ τίς σκηνές ἀπό τό τυπογραφεῖο τοῦ ‘63 – ἐκεῖ δούλευε γιά τά πρὸς τό ζῆν μετά τήν ἀποφυλάκισή του – καί ὀρισμένα ἀπό τά τοπία μέ λάδι τοῦ 1988. ‘Η δική μου προτίμηση πάντως ἦταν γιά τά ἔργα τά λεγόμενα «τῆς φυλακῆς» καί τή σειρά τήν ἀφιερωμένη στόν «ἀγνωστο πολιτικό κρατούμενο». Τά πρῶτα προέρχονταν ἀπό τήν πρώτη ἀτομική ἐκθεση, πού ὁ Μπαχαριάν πραγματοποίησε τό 1961, ἀμέσως μετά τήν ἀπελευθέρωσή του, χρώματα σκοτεινά, ἀπλότητα στό σχέδιο καί σταθερή σύνθεση πού ἀπεικόνιζαν ἀνθρώπους καί ἀντικείμενα ἀπό τή

φυλακή σε απλές καθημερινές σκηνές και με μία άμεσότητα αφοπλιστική: ή πραγματικότητα των Ελλήνων πολιτικών κρατουμένων δοσμένη με μία ιερατική σχεδόν δύναμη. Η δεύτερη είναι η σειρά, που ο Μπαχαριάν δούλεψε από το 1972 αλλά εξέθεσε μετά την πτώση της χούντας, το '74: ιδιότυπα δυνατά έργα, σαν συμπύκνωση εικόνων τριών δεκαετιών πολιτικής δίωξης και κράτησης στην Ελλάδα, απεικονίσεις ζωών οδηγμένων στη σιωπή, μορφών χαμένων σε ένα άσπρο φως.

Η ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΚΘΕΣΗΣ στο Μέγαρο Εϋνάρδου, απαραίτητη για την πληρέστερη σκιαγράφηση της μορφής του Μπαχαριάν, γινόταν με τό πέρασμα από τό ισόγειο όπου βρισκόταν ή ζωγραφική, στον όροφο όπου βρισκόταν ή ιστορία. Περίμεναν εδώ τόν επισκέπτη καμιά εκατοστή σχέδια, μικρές προσωπογραφίες, άδρες γρήγορες γραμμές κι ένα όνομα, ό,τι απέμεινε από τούς ανθρώπους που έλεσαν εκτελεσμένοι στις φυλακές Αβέρωφ τό '48: πρόσωπα που ό ζωγράφος Μπαχαριάν, καταδικασμένος σε ισόβια, σχεδίαζε τότε μπρός πίσω στο ίδιο χαρτί - που νά βρεθεί άλλο στή

φυλακή; - για νά συνοδέψουν υπόμνημα διαμαρτυρίας για τίς διώξεις και τίς εκτελέσεις τών πολιτικών κρατουμένων στην Ελλάδα τό όποιο επρόκειτο νά σταλεί στο εξωτερικό. Για τήν ιστορία τών συγκεκριμένων σχεδίων είχε μιλήσει όρισμένες φορές ό ίδιος όταν ζούσε, εξομολογούμενος τή δυσκολία του, όταν ένιωσε ότι τά σκίτσα του είχαν γίνει για τούς μελλοθάνατους συγκρατούμενους κάτι σαν άναγγελία εκτέλεσης: «Εμείς έτυχε νά επιζήσουμε. Έλάχιστο χρέος μας είναι νά μήν τούς άγνοήσουμε. Σε δύσκολους καιρούς, εκπροσάπησαν τήν παλικαριά, τήν τόλμη, τήν άρετή, τήν άγάπη αυτού του λαού για τόν τόπο και τήν ιστορία του. Σήμερα άς αφήσουμε, τουλάχιστον, μιά γωνιά στή σκέψη μας, ν' άκουμπήσει ή μνήμη τους», είχε πει σε μιά συνέντευξη του γι' αυτά τά σχέδια.

Διαδρομές μνήμης λοιπόν, από τόν Χρόνη Μπότσογλου στον Άσαντούρ Μπαχαριάν, από κει στήν έκθεση του ΜΙΕΤ και τόν ίδιο τόν ζωγράφο κρατούμενο, και πίσω στους χαμένους συντρόφους, τούς «άγνωστους» πολιτικούς κρατούμενους. Πρός τί ή τόση έμφαση στή μνήμη; Ίσως ως αντίδοτο στα επιβλητικά σύγχρονα δεδομένα μιάς συλλογικής και πολλόθεν καλλιεργούμενης άμνησίας...

ΤΙΜΑΡΙΩΝ

Πρόλογος Β. Κατσαρός, εἰσ. μτφρ. - σχ. Π. Βλαχάκος,
ἐκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2001

τῆς Γιάννας Κατσιαμπούρα

Ο ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΤΙΜΑΡΙΩΝ ἢ *Περί τῶν κατ' αὐτόν παθημάτων* εἶναι πνευματικό προϊόν τοῦ 12ου αἰώνα. Γραμμένο στή λουκιάνεια παράδοση τῆς *Νεκρομαντείας* καί τῶν *Νεκρικῶν διαλόγων*, εἶναι μιά περιγραφή τῆς καθόδου στόν Ἄδη τοῦ βασικοῦ ἥρωα, τοῦ Τιμαρίωνα. Στούς μετέπειτα αἰῶνες, βέβαια, ἔργα μέ περιγραφή καταβάσεων στόν Ἄδη ἦταν συνηθισμένα στή βυζαντινή λογοτεχνία (ποίημα τοῦ Τζαμπλάκου, *Ἀπόκοπος, Ρίμα θρηνητική εἰς τόν πικρόν καί ἀκόρεστον Ἄδην κ.ἄ.*), προβάλλοντας μιά διάθεση θρήνου καί τονίζοντας πόσο ἀσήμαντη εἶναι ἡ ἀνθρώπινη ἐπίγεια ζωή. Τό συγκεκριμένο, ὡστόσο, ὁ *Τιμαρίων*, μοιάζει ὡς πρός τό ὕφος καί τήν «ἀσέβεια» τόσο ὡς πρός τή ζωή στόν ἄλλο κόσμον ὅσο καί ἀπέναντι στά πρόσωπα πού περιγράφει στόν Ἄδη μέ τά σατιρικά ποιήματα τοῦ 12ου αἰώνα, τά *Πτωχοπροδρομικά*, τόν *Σπανέα* κ.λπ.

Ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου δέν ἔχει ταυτιστεῖ, ἂν καί ἔχουν διατυπωθεῖ ἀρκετές ὑποθέσεις. Ἐχουν προταθεῖ κατά καιρούς ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος, λόγῳ τῶν κοινῶν ὑφολογικῶν καί λεξιλογικῶν στοιχείων τοῦ ἔργου μέ τά *Πτωχοπροδρομικά*, ὁ Νικόλαος Καλλικλῆς, ἰατρός τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλέξιου Α' Κομνηνοῦ, λόγῳ τῶν γνώσεων τῆς ἰατρικῆς πού φαίνεται μέσα ἀπό τό ποίημα νά διαθέτει ὁ συγγραφέας του, ἢ ὁ Μιχαήλ Ἰταλικός, λόγιος καί διδάσκαλος τῶν ἐπιστημῶν στήν Κωνσταντινούπολη τοῦ 12ου αἰώνα. Κατά μιά ἄλλη ἄποψη, συγγραφέας εἶναι κάποιος Τιμαρίων πού ἴσως ἔλκει τήν καταγωγή του ἀπό τήν Καππαδοκία καί ἀσχολήθηκε μέ τή φιλοσοφία στήν Κωνσταντινούπολη. Τό ζήτημα αὐτό, ὡστόσο, δέν ἔχει βρεῖ τήν ὀριστική του ἀπάντηση.

Τό ἔργο εἶναι ἕνας διάλογος μεταξύ τοῦ Τιμαρίωνα καί τοῦ φίλου του Κυδίανα. Τό κεντρικό πρόσωπο, ὁ Τιμαρίων, ἐπιστρέφει ἀπό ἕνα ταξίδι στή Θεσσαλονίκη καί περιγράφει στόν Κυδίανα τήν περιπέ-

τεία του. Ὁ ρόλος τοῦ Κυδίανα στό ἔργο εἶναι δευτερεύων, βοηθᾷ καί παροτρύνει τόν φίλο του νά ὀλοκληρώσει τή διήγηση λεπτομερειακά.

Τό πρῶτο μέρος τῆς διήγησης ἀφορᾷ τήν περιήγηση τοῦ Τιμαρίωνα στήν περιοχή τῆς Θεσσαλονίκης μέ ἀφορμή τήν ἐμποροπανήγυρη τῆς πόλης, κατά τή διάρκεια τῶν Δημητρίων πρός τιμῆν τοῦ προστάτη τῆς, Ἀγίου Δημητρίου. Ἡ περιγραφή τοῦ τόπου εἶναι πολύ κατατοπιστική, ὅπως ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσα γιά τήν οἰκονομία, τήν παραγωγή, τίς συνήθειες τῆς ἐποχῆς καί τή φήμη πού εἶχε ἀποκτήσει ὁ Ἅγιος Δημήτριος εἶναι ἡ περιγραφή τῆς ἐμποροπανηγύρεως πού γινόταν πρός τιμῆν του. Ἄλλωστε οἱ ἐμποροπανηγύρεις συνδυασμένες μέ ἑορτές ἁγίων ἦταν διαδεδομένη συνήθεια σέ ὀλόκληρο τόν Μεσαίωνα, ἀνατολικό καί δυτικό. Ἡ περιγραφή συνοδεύεται καί ἀπό ἀναφορά ἐκπροσώπων διαφόρων λαῶν πού συμμετείχαν στό πανηγύρι, «*Ἑλλήνων τῶν ἀπανταχοῦ, Μυσῶν τῶν παροικούντων γένη παντοδαπά Ἰστρον μέχρι καί Σκυθικῆς, Καμπανῶν Ἰταλῶν, Ἰβήρων, Λυσιτανῶν καί Κελτῶν τῶν ἐπέκεινα τῶν Ἀλπεων*». Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀναφορά «Ἑλλήνων» ἀπό τόν συγγραφέα, περικλείοντας στήν ἔννοια προφανῶς τοῦς ἀπανταχοῦ ἑλληνοφώνους.

Ὡστόσο, ἡ περιήγηση αὐτή ἀκολουθεῖται ἀπό ἀσθένεια, τῆς ὁποίας ὑπάρχει μιά λεπτομερῆς περιγραφή, ὅπως καί τῶν προσπαθειῶν θεραπείας. Προφανῶς καί ἀπό ἐδῶ ἐκκινεῖ ἡ ὑπόθεση γιά τίς ἰατρικές γνώσεις τοῦ συγγραφέα τοῦ ἔργου. Ἀσθενής, κατὰ τή μεταφορά του σέ φορεῖο ἱππήλατο πρός τήν Κωνσταντινούπολη, σέ μιά στάση του στόν ποταμό Ἐβρο, ὁ Τιμαρίων ἔπεσε σέ βαθύ ὕπνο κι αὐτό προφανῶς στάθηκε ἡ αἰτία ψυχοπομποῦ νά τόν μεταφέρουν στόν Ἄδη, θεωρώντας ὅτι ἔπρεπε νά πεθάνει, μέσῳ τῆς Ἀχερουσίας. Ἀπό ἐδῶ καί πέρα ὑπάρχει μιά περιγραφή τοῦ Κάτω Κόσμου, πού κρατᾷ ὅλα

τά έξωτερικά χαρακτηριστικά τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ Ἄδη: στά βάθη τῆς Γῆς, μέ φύλακες δράκους καί τόν Κέρβερο νά ἀλυχτᾷ.

Στήν ὀργάνωση τοῦ κόσμου αὐτοῦ, ὁ συγγραφέας ἀκολουθεῖ τά μυθολογικά πρότυπα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Κατά πρώτους, ἀκολουθώντας τό τυπικό, ὁ ἴδιος παραπέμπεται στό δικαστήριο γιά νά κριθεῖ, τό ὁποῖο τό συγκροτοῦν, σύμφωνα μέ τήν ἀρχαιοελληνική μυθολογική παράδοση, ὁ Πλούτων, ὁ Αἰακός καί ὁ Μίνωας. Πρῖν φτάσει σέ αὐτούς, περιηγεῖται τόν σκοτεινὸ χῶρο ὅπου συναντᾷ διάφορα πρόσωπα πού ζοῦν καί συμπεριφέρονται μέ τίς συνήθειες τῶν ζωντανῶν. Ἐδῶ συναντᾷ τόν αὐτοκράτορα Ρωμανό Διογένη σκληρὰ τιμωρημένο ἀλλά καί τόν πρῶην δάσκαλό του, τόν Θεόδωρο Σμύρνης, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐν ζωῇ διαδεχθεῖ τόν Ἰωάννη Ἰταλό στό ἀξίωμα τοῦ ὑπάτου τῶν φιλοσόφων καί τώρα συγχρωτίζεται μέ τόν Πολέμωνα, τόν Ἡρώδη Ἀττικό καί τόν Αἴλιο Ἀριστείδη, πολύ σημαντικούς ρήτορες τῆς βυζαντινῆ παράδοσης. Ὁ Θεόδωρος, ὡστόσο, γάρ τήν ἀποδοχή καί ἀναγνώριση πού δέχεται ὡς λόγιος, λόγω τῆς λαίμαργίας πού τόν διέκρινε ἐν ζωῇ, τώρα ἀναγκάζεται νά τρέφεται ἀποκλειστικά μέ λαχανικά.

ΣΤΗ ΔΙΚΗ ΠΟΥ ΑΚΟΛΟΥΘΕΙ, καί τῆς ὁποίας ἔχουμε μιά λεπτομερῆ περιγραφή, ἀφοῦ ἐξετάζεται ἀπό φημισμένους ἰατρούς, τόν Ἀσκληπιό, τόν Ἴπποκράτη καί τόν Ἐρασίστρατο, ὁ Τιμαρίων ἀποδίδεται ξανά στήν ἐπίγεια ζωῇ, ἀφοῦ ἡ γνωμάτευση εἶναι ὅτι ἡ ψυχὴ του ἀποσπάστηκε βίαια ἀπό τό σῶμα του, ἐνῶ οἱ μεταφορεῖς του τιμωροῦνται μέ τόν ἀποκλεισμό τους ἀπό τήν τάξιν τῶν νεκραγωγῶν, λόγω τῆς διασύνης πού ἐπέδειξαν στήν περίπτωση του.

Τά τελευταῖα πρόσωπα πού συναντᾷ κατά τήν ἐπιστροφή του πιά στόν ἐπίγειο κόσμο, ἐκτός ἀπό τόν Μιχαήλ Ψελλό, ὁ ὁποῖος ἄσκησε χρέη γραμματέα στό δικαστήριο, εἶναι ἀρχαῖοι σοφοί, ὅπως ὁ Παρμενίδης, ὁ Θαλής, ὁ Ἀναξαγόρας κ.ἄ., ἐνῶ παρακολουθεῖ ἕναν καθγὰ μεταξύ τοῦ Πυθαγόρα καί τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ, ὅπου ὁ πρῶτος κατηγορεῖ τόν δεύτερο γιατί δέν ἀποκήρυξε τό χριστιανισμό. Ἀπορριπτική στάση ἀπέναντι στόν Ἰταλό κρατᾷ καί ὁ Διογένης ὁ Κυνικός, θέση πού συμμερίζονται καί οἱ ὑπόλοιποι. Ἀντίθετα, ἀποδέχονται ἀσμένως τόν Ψελλό. Διαχωρισμός πού προφανῶς ἀντανανκλᾷ τήν ιστορική διαμάχη τῶν δύο λογίων.

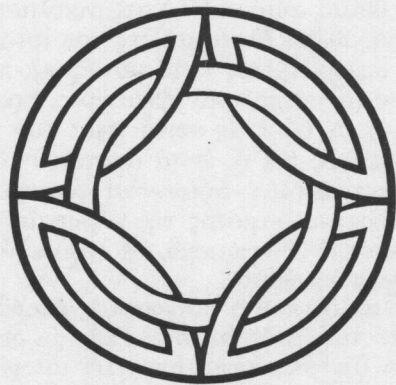
Αὐτός εἶναι ὁ βασικός ἰστός τῆς διήγησης. Μέ βάση αὐτόν τόν ἰστό ὁ συγγραφέας τοῦ *Τιμαρίωνα* βρῖσκει τήν εὐκαιρία νά διατυπώσει μιά σάτιρα γιά τά τεκταινόμενα τῆς ἐποχῆς του. Ὁ Ἄδης ἀκολουθεῖ, ὅπως ἀναφέρθηκε, τήν ὀργάνωση τοῦ ἐπίγειου κόσμου καί διακρίνεται ἀπό τά ἴδια κοινωνικά χαρακτηριστικά, τίς διαφορές καί τίς διακρίσεις. Τά πρόσωπα πού ἀναφέρει μοιάζουν νά συμπεριφέρονται ὅπως οἱ ζωντανοί: οἱ λόγιοι συνεχίζουν νά ἐμπλέκο-

νται σέ ἀτέλειωτες διαμάχες, οἱ γιατροί μέ τήν ὑπεροψία πού τοὺς διακρίνει, ὁ λαός πού φωτίζεται μέ κεριά ἐνῶ οἱ διακεκρυμένοι μέ δάδες... Ἡ περιγραφή τοῦ ἀπομακρύνεται βέβαια ἀπό τήν ἀντίληψη τοῦ χριστιανισμοῦ γιά τήν εἰκόνα τῆς μετά θάνατον ζωῆς, εἶναι λογικές οἱ ἀντιδράσεις πού προκαλεσε.

Ο *ΤΙΜΑΡΙΩΝ* κυκλοφόρησε σχετικὰ πρόσφατα ἀπό τίς ἐκδόσεις Ζῆτρος σέ μιά ἐπιμελημένη ἐκδοση, σχολιασμένη καί συνοδευόμενη ἀπό νεοελληνική μετάφραση. Τό ἔργο ἐντάσσεται σέ μιά εὐρύτερη προσπάθεια νά παρουσιαστεῖ στό ἑλληνικό κοινό μιά σειρά ἔργων τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας τά ὁποῖα θά συνεισφέρουν στή γνωριμία μέ τήν καθημερινή ζωὴ τῶν Βυζαντινῶν, τίς ἀνησυχίες καί τοὺς προβληματισμούς τους, ἐν τέλει μέ τή βυζαντινὴ σκέψη μέ καθαρότητα καί πληρότητα, ὅπως σημειώνει στόν πρόλογο τῆς ἐκδόσης ὁ Β. Κατσαρός, διευθυντῆς τῆς σειρᾶς.

Ἡ ἐκδοση εἶναι ἐπιμελημένη, μέ τό πρωτότυπο κείμενο καί τήν παράλληλη προσεγμένη μετάφραση στή νεοελληνική καί ἐκτεταμένο σχολιασμό ἀπό τόν Π. Βλαχάκο. Ἀκριβῶς αὐτός ὁ ἐκτεταμένος σχολιασμός καθιστᾷ τό ἔργο προσιτό καί στόν μὴ εἰδικό, νά μπορεῖ νά ἀπευθυνθεῖ καί στό εὐρύτερο κοινό, ὅπως φαίνεται νά στοχεύει ἡ μετάφραση. Ἀλλά καί γιά τόν εἰδικό εἶναι χρήσιμο, ἀπό τή στιγμή πού ἡ πιό πρόσφατη ἐκδοση τοῦ ἔργου, τοῦ R. Romano (Pseudo-Luciano, Timarione [testo critico, introduzione, traduzione, commentaro e lessico], Νάπολη 1974), εἶναι δύσκολο νά βρεθεῖ, ἀκόμη καί σέ βιβλιοθήκες (στήν Ἀθήνα π.χ. ὑπάρχει μόνο σέ μιά!). Θά πρέπει ἐπίσης νά ἐπισημανθεῖ ἡ ἐνημερωμένη καί ἐξαντλητική βιβλιογραφία πού τό συνοδεύει.

Ἐν τέλει πρόκειται γιά μιά πολύ καλὴ δουλειά, προῖδαζει θετικά γιά τά ὑπόλοιπα ἔργα τῆς σειρᾶς πού ἔχει ἀνακοινωθεῖ. Ἐν ἀναμονῇ...

ΝΙΚΟΣ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ

Ἀπό τόν Μολιέρο στόν Γκόγια

Πανεπιστημιακές Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 2002, σελ. 241.

τῆς Μαριάννας Τόλια

Ο ΝΙΚΟΣ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ δέν εἶναι ἄγνωστος στούς ἀναγνώστες τοῦ *Πολίτη*. Οἱ ἐπιμελεῖς θά θυμοῦνται σίγουρα τό ἄρθρο του «Μιά μαρξιστική ἱστορία τῆς τέχνης» στό τεῦχος 103, ἐνῶ οἱ ἀκόμη ἐπιμελέστεροι, τουλάχιστον στά περί τῆς τέχνης, ἴσως νά θυμοῦνται ἀκόμη καί τίς εὔστοχες ἐπισημάνσεις του γιά τά δεδομένα στόν χώρο τῆς τέχνης καί τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης σήμερα στό ἴδιο κείμενο ἢ τά πολύ γόνιμα ἐρωτήματα πού διατύπωνε γιά τή διερεύνηση τῆς σχέσης μεταξύ τέχνης καί πολιτικῆς στόν 21ο αἰώνα ἀφ' ἐνός καί τίς οικονομικές διαστάσεις τῆς σύγχρονης καλλιτεχνικῆς παραγωγῆς ἀφ' ἑτέρου. Ἦταν ἀπό τίς πιό ἐνδιαφέρουσες ἐπισημάνσεις γιά τόν κόσμο τῆς σύγχρονης τέχνης πού ἔχουν δεῖ τό φῶς τῆς δημοσιότητας τόν τελευταῖο καιρό.

Ὁ Νίκος Χατζηνικολάου κυκλοφόρησε πρόσφατα ἕνα βιβλίο. Ὁ τίτλος του «Ἀπό τόν Μολιέρο στόν Γκόγια» καί τό περιεχόμενό του ἐννιά ἄρθρα καί μελετήματα. Ἡ ἔκδοση, ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη, ἀψογῆς αἰσθητικῆς καί πλούσιας εἰκονογράφησης ἔγινε ἀπό τίς Πανεπιστημιακές Ἐκδόσεις Κρήτης στό πλαίσιο τῆς σειρᾶς «Συμβολή στίς ἐπιστήμες τοῦ ἀνθρώπου». Στό βιβλίο αὐτό ὁ Ν. Χατζηνικολάου ἀποφάσισε νά συμπαραθέσει ἐννιά μελέτες του ἱστορίας τῆς τέχνης ἤδη δημοσιευμένες κατά μόνας γιά πρώτη φορά ἄλλοῦ (σέ περιοδικά, ἐφημερίδες, πρακτικά συνεδρίων), μέ βάση τό κοινό νῆμα πού τίς διαπερνᾶ καί τίς συνέχει: καί οἱ ἐννιά ἀποτελοῦν διαπραγματεύσεις τῆς ἀκτινοβολίας ὄψεων καί φαινομένων τοῦ μεγάλου ἐκείνου ρεύματος τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψης πού ὀνομάσαμε Διαφωτισμό, σέ λογοτεχνικά καί εἰκαστικά δημιουργήματα.

Ὁ τίτλος πού ὁ συγγραφέας ἐπέλεξε γιά τό βιβλίο «Ἀπό τόν Μολιέρο στόν Γκόγια» δέν θέλει νά δηλώσει ὅτι τό πόνημα ἀποτελεῖ ἱστορία τῆς τέχνης μιᾶς χρονικῆς περιόδου πού ἀρχίζει ἀπό τόν Μολιέρο καί καταλήγει στόν Γκόγια ἀλλά τό χρονικό περὶ πλάσιο ἐντός τοῦ ὁποῖου κινεῖται τό ἐνδιαφέ-

ρον τῶν μελετημάτων. Πράγματι, ὅλα τά συγκεντρωμένα ἄρθρα ἀναφέρονται σέ εἰκαστικά καί λογοτεχνικά ἔργα πού δημιουργήθηκαν στή Γαλλία, τήν Ἰσπανία καί τή Γερμανία, δηλαδή τήν καρδιά τῆς Εὐρώπης ἀφ' ἐνός, μεταξύ 1666 καί 1862, δηλαδή κατά τούς δύο ἐκείνους αἰῶνες πού στή διάρκειά τους ἀσκήθηκε ἐντονη κριτική στήν «παλιά κοινωνία», τήν ἀπόλυτη μοναρχία καί τήν κοινωνία τῶν προνομίων πού αὐτή συνεπαγόταν ἀφ' ἑτέρου. Ἀφοροῦν δηλαδή ἔργα ἐντοπιζόμενα στήν καταγεγραμμένη ὡς ἐποχή τῶν ἀστικῶν ἀμφισβητήσεων καί ἐπαναστάσεων – ἀμφισβητήσεων καί ἐπαναστάσεων πού τά πνευματικά προϊόντα τά ὁποῖα κατέθεσαν στόν ἀγῶνα γιά τήν ἀνατροπή τοῦ παλαιοῦ καί τήν ἐδραίωση τῆς ἠθικῆς νομιμότητος τοῦ νέου προσέδωσαν τή σφραγίδα καί παρήγαγε, κατά τόν Ν. Χατζηνικολάου, τά σημαντικότερα ἐπιτεύγματα τοῦ πολιτισμοῦ πού ὀνομάζουμε σήμερα εὐρωπαϊκό.

Ὁ τίτλος «Ἀπό τόν Μολιέρο στόν Γκόγια» δίνει ὅμως καί μιᾶ εἰκόνα τῆς διάταξης τῶν κειμένων μέσα στό βιβλίο πού ξεκινᾶ ἀπό τή ζωγραφιά καί τόν *Μισάνθρωπο* τοῦ Μολιέρου (1666) καί καταλήγει στά τέσσερα μελετήματα γιά τό ἔργο τοῦ Γκόγια (1763-1828). Τά ὑπόλοιπα τρία μελετήματα πού παρεμβάλλονται ἐνδιάμεσα τοῦ ἐναρκτήριου Μολιέρου καί τῶν καταληκτικῶν Γκόγια ἀναφέρονται στά ἐξῆς τρία θέματα: μιᾶ μετάφραση τοῦ *Μέμνωνος* τοῦ Βολταίρου ἀπό τόν Φρεντερίκ Βιγιόν στά ἀρχαῖα ἐλληνικά (1834), τόν *Βέρθερο* τοῦ Γκαίτε (1774) σέ συμπαραβολή μέ τήν τοπιογραφία τῆς ἐποχῆς καί μιᾶ ἀγνωστη ἐπιστολή τῆς Ἑλληνίδας μεγαλοαστῆς Ἑλένης Ἀντωνοπούλου πρὸς τόν Βίκτορα Οὐγκώ γιά τό μυθιστόρημα τοῦ Γάλλου συγγραφέα *Οἱ Ἄθλιοι* (1862) πού θά πεῖ ὅτι τό κόκκινο νῆμα πού διατρέχει τίς συγκεντρωμένες μελέτες μπορεῖ μέν νά εἶναι ἡ ἀκτινοβολία τῶν ιδεῶν καί κοινωνικῶν πρακτικῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ σέ ἐπιμέρους ἔργα τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν καί τῆς λογοτεχνίας, ἀλλά τοῦτο συντελεῖται περαιτέρω μέ ἔργα ἀπό διαφορετικά στάδια τῆς δια-

μόρφωσης και διαδρομής του μεγάλου αυτού ρεύματος, είτε της εποχής που η αστική άμφισβήτηση αναζητούσε ακόμη τους όρους διατύπωσής της (Μολιέρους), είτε των χρόνων που τους είχε πιά θρει, άνθιζε και παρήγαγε πολλαπλά επαναστατικά φαινόμενα (Γκόγια), είτε από αρκετά αργότερα, από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, όταν κατά τις ιστορικές ταξινόμησεις ρευμάτων και ιδεών, τυπικά ο Διαφωτισμός θεωρείται παρελθόν (Ουγκώ).

ΚΑΤΑ Τ' ΑΛΛΑ, τό βιβλίο, στά μάτια του αναγνώστη τουλάχιστον και έντελώς ανεξάρτητα από τις προθέσεις του συγγραφέα του, εμφανίζεται χωρισμένο σε δύο διακριτά, διαφορετικά μεταξύ τους μέρη. Αυτό συμβαίνει επειδή τά όκτώ από τά έννιά μελετήματά του επικεντρώνονται σε επιμέρους και πολύ συγκεκριμένα προβλήματα, έχουν δηλαδή όπως ο ίδιος ο συγγραφέας τους αναγνωρίζει, έναν εξ όρισμού περιορισμένο όριζοντα, μέ την εξάρτηση ενός άρθρου, σάν εισαγωγή στην τέχνη του Γκόγια (Γκόγια: ένας μοντέρνος) άρθρο που καθώς συμπαρατίθεται όμως μέ τρεις μελέτες ακόμη έντοπισμένης προβληματικής στό έργο του μεγάλου Ίσπανού (Ο Γκόγια και η έλληνική μυθολογία, Η γυναίκα ως αντικείμενο επιθυμίας στό έργο του Γκόγια, Η πρόσληψη του έργου του Γκόγια από τις συντηρητικές ιδεολογίες), καταλήγουν σάν σύνολο οι τέσσερις τους να χωρίζουν τό βιβλίο στα δύο, συστήνοντας αυτές μίαν άλλη, γενικευτικότερη, πληρέστερη έρευνητική συμβολή στό έργο του «μοντέρνου» Ίσπανού ή όποια απλώνεται σε 140 σελίδες. Τό αποτέλεσμα λοιπόν, για τόν αναγνώστη είναι από την ώρα που ξεκινά την ανάγνωση να βρίσκεται μέσα σ' ένα βιβλίο που τό ένα, πρώτο, μέρος του μέ άρθρα άποσπασματικά, περιορισμένα, τόν οδηγεί να «τσαλαβουτήσει» άποκλειστικά και μόνο μέσα στα έργα και τό άλλο, δεύτερο, μέρος του, γενικευτικότερο, πληρέστερο, άποβαίνει ικανό μέχρι και να τόν οδηγήσει σε μιά αληθινή γνωριμία μέ τό έργο του Γκόγια, ακόμη και κι αν δέν ήταν καθόλου μνημένος σ' αυτό ως την ώρα της ανάγνωσης.

Καταληκτικά: ό συγγραφέας του «Από τόν Μολιέρο στόν Γκόγια» δέν δίνει κάποια γενικευτική καθολική έποπτεία των άνταντακλάσεων και των άναμορφώσεων που επέφερε ό Διαφωτισμός στις γλώσσες των τεχνών, όπως δέν είναι και η πρόθεσή του. Ο στόχος του όμως, όπως ο ίδιος τόν καταθέτει στόν πρόλογο μαζί μέ τόν προβληματισμό του για την άρνητική πλευρά των κυρίαρχων σήμερα άποσπασματικών και επιμέρους προσεγγίσεων, άναφέροντας ότι τό στοιχείο εδώ είναι να μήν δείς τό δέντρο χάνοντας τό συνολικό δάσος στό όποιο έχει επικεντρώσει την προσοχή σου, επιτυγχάνεται. Ο Νίκος Χατζηνικολάου δέν χάνει τό δάσος. Διατηρεί άθραυστο τό νήμα που συνδέει τά έργα τά όποια μελετά, έγκαθιδρύει άλληλοσυνδέσεις, διατυπώνει, πράγματι, ένιαίο προβληματισμό για την υπό μελέτη περίοδο

και οδηγεί τόν μνημένο αναγνώστη σε ένα γόνιμο και γοητευτικό ταξίδι στις ιδέες του Διαφωτισμού και μερικές από τις καλλιτεχνικές τους άποτυπώσεις: από την κριτική σάτιρα του Μολιέρου για την φαυλοκρατία της Αύλης και τό κριτικό πνεύμα του Βολταίρου ως την άστική επαναστατικότητα του νεαρού Γκαίτε, τόν καταλυτικό μοντερνισμό του Γκόγια και την κοινωνική κριτική των Άθλιών. Παρέχει πλούσιο ύλικό, επανέρχεται κι άνακινεί γνωστές συνδέσεις (π.χ. μεταξύ γαλλικού ριζοσπαστισμού και φιλλελληνισμού), άμφισβητεί παλιούς διαχωρισμούς και πλώσεις (μεταξύ Διαφωτισμού και Ρομαντισμού), καταθέτει τις δικές του παρατηρήσεις για την άποσπασματική και προβληματική πρόσληψη των ιδεών και των κατακτήσεων του Διαφωτισμού από τους Έλληνες λόγιους και τη χώρα μας συγκροτεί μέ τά έννιά κείμενά του δηλαδή, ένα γοητευτικό και ένδιαφέρον βιβλίο, καταλληλότερο έν τούτοις για τους λίγο, τουλάχιστον, μνημένους σε όσα αυτό διαπραγματεύεται επίπεδους αναγνώστες.

